

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ

ТИЛШУНОСЛИК ИНСТИТУТИ

БАҲРОМ БАФОЕВ

ҚЎҲНА СЎЗЛАР ТАРИХИ

ТОШКЕНТ
ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИНИНГ
«ФАН» НАШРИЕТИ
1991

Китобда эски ўзбек тили ёзма манбаларида қўлланган кўпгина кадимги туркий (ўзбекча), форс-тожикча ва арабча сўзлар тарихий-этимологик жиҳатидан текширилади. Уларнинг келиб чиқиши (тарихи)га, ҳозирги ўзбек тилидаги таркиби ва маъносидаги ўзгаришларга алоҳида аҳамият берилган. Манба бўлган барча сўзларнинг состави ва бирламчи маънолари ҳақида маълумот келтирилади.

Китоб аспирантлар, олий ўқув юрти студентлари ва кенг китобхоналарга мўлжалланган.

М а с ъ у л м у х а р р и р :
филология фанлари доктори Ш. ШУКУРОВ

Т а к р и з ч и л а р :
филология фанлари доктори Б. ТУРДИАЛИЕВ,
филология фанлари номзоди Т. АЛИҚУЛОВ

4602000000—502
Б—219—91 © Ўзбекистон Республикаси ФА «Фан»
М 355(04)—91 нашриёти, 1991 й.

ISBN 5—648—01251—9

КИРИШ¹

Этимология ҳам лексикологиянинг бир қисми сифатида тилшуносликда ўрганилади. Этимологияга турли даврларда турлича қаралган. Ҳар хил тематик гурппадаги сўзларнинг этимони бир хил қолиплар, ўлчовлар асосида аниқланади. Шунинг учун ҳам этимология турли соҳадаги сўзларнинг этимонини очиб беришга хизмат қилади.

Этимология умумий тилшуносликда маълум тарихга эга. Чет эл олимлари ҳам сўзнинг тарихи, этимони билан махсус шуғулланиб, этимологияда сўзни ўрганиш принципи ва методларини асослаб берганлар. Италия тилшуноси В. Пизанининг бу соҳадаги хизматлари унинг «Этимология» (тарих — масалалар—метод) монографиясида кўринади. Муаллиф бу машхур ишнинг бошланишида масала тарихига экскурс қилиб, ўзигача бу ҳақда айтилган фикрлар, тезислар, хулосаларни келтиради, уларнинг ҳар бирига ўз муносабатини билдиради. Муаллиф этимологиянинг функциясини қуйидагича таърифлайди: «Буни шундай тушунмаслик керакки, сўзга этимон бериш, гўёки, унинг маъноли бўлаклари охиригача аниқланган: у фақат таҳлил ёки грамматик, морфологик тарихдан иборат бўлиши мумкин. Этимолог учун шуни билиш зарурки, предмет номини атовчи сўз қандай ясалган» (Пизани, 1956, 40).

Пизани сўз этимонини аниқлашда асосий принцип сифатида семасиологик принципни қўяди (Пизани, 1956, 148—149, 160). Пизанининг бу китобига сўз боши ёзган Абаев этимология сўзнинг этимони ва сўз тарихи билан шуғулланишини кўрсатади (5-бетда). Бунда, бизнингча, сўз тарихи билан сўз этимонини фарқлаш керак.

Рус тилшунослигида ҳам этимологик текширишлар маълум босқичга эга. Айниқса, А. Г. Преображенскийнинг хизматлари, унинг 1910—1914 йилда чоп қилинган тўрт томлик «Рус тилининг этимологик луғати» китобида кўринади. Муаллиф этимологиянинг вазифасини қуйидагича кўрсатади: Этимология — сўзнинг асосий белгисини

¹ Техник сабабларга кўра, айрим сўзларнинг араб ёзувчи шакли тушириб қолдирилди.

аниклаш ёки унинг ҳақиқий маъносини белгилашдан иборат. Кўпчилик ўзакларда бу белги унчалик аниқ эмас (Преображенский, 1, 1910, 2).

Совет тилшунослигида 1950 йилларда этимология билан кизиқиш анча кучаяди. Турли ҳажмдаги мақолаларда этимологиянинг турли масалалари, сўзларнинг этимони ва этимологик луғат тузиш принциплари ёритилади. Ҳаттоки, этимологиянинг назарий асосларини умумлаштирувчи катта ҳажмдаги монография ҳам ёзилди. А. А. Белецкийнинг «Этимологик тадқиқот принциплари» (грек тили материаллари асосида) китобида юқорида қайд қилинган муаммолар умумлаштирилади. Муаллифнинг ўзи ҳам шундай ёзади: «Авторнинг вазифаси этимологик тадқиқотларнинг методикасини ишлаб чиқиш, яъни шу пайтгача система, тартибга келтирилмаган бу соҳадаги текшириш усуллари тартибга солиб беришдан иборат» (Белецкий, 1950, 3). А. А. Белецкий сўз этимонини аниқлашда, албатта, ҳар бир текширувчи фонетик ва семантик ўлчовларга амал қилишини кўрсатади (Белецкий, 1950, 6), Тадқиқотчи ўз асарида Ф. де-Соссюр (7), Н. Я. Марр (8, 9, 18, 41, 42, 86, 242), А. А. Потебня (17, 19, 20, 24, 28), В. И. Шерцль (18), Е. Курилович (21, 22, 24, 167), Э. Беневист (24), А. Вальде (28, 183), А. Мейе (95, 96, 181), В. Струве (167, 168, 169), Е. А. Ридзевская (170), М. Ф. Болтенко (171, 172, 174, 175), М. М. Покровский (221, 239, 242, 243), академиклар В. В. Виноградов (221), Л. А. Булаховский (221)ларнинг этимологиянинг турли масалаларини ечишга бағишланган фикрларини келтиради ва уларга ўз муносабатини билдиради. Ушбу монографияда айниқса В. И. Абаевнинг «Скиф тили», «Осетин тили ва фольклори» асарларига юқори баҳо берилади (166, 180, 182, 184, 186, 187). Аммо Пизани ва Белецкийларнинг этимологияга бағишланган бу ишлари ҳозирги этимологик тадқиқотларнинг барча аспектларини қамраб ола билмаган (Қлимов, 1964, 5). Яна шу йилларда этимологиянинг назарий асосларини белгилашда алоҳида ажралиб турадиган В. А. Абаевнинг «Этимологик тадқиқотларнинг принциплари ҳақида» (Абаев, 1956, 286—307) мақоласидир.

1953—1958 йилларда Германияда нашр қилинган М. Фасмернинг «Рус тилининг этимологик луғати» умумий тилшуносликда яратилган қўлланма ва назариялар асосида ёзилган славян тилшунослигидаги ишдир. Бу асар рус тилига таржима қилиниб, тўрт томда нашр этилди.

Н. М. Шанский раҳбарлигидаги Москва давлат универ-

ситети этимология кабинетининг илмий фаолияти, айни-са таҳсинга сазовордир. Университет нашриёти «Рус тили бўйича этимологик тадқиқотлар» сериясининг кўпгина нашрларини чоп қилдирган (вып. I, 1960; вып. II, 1962; вып. III, 1961; вып. IV, 1963, вып. 5, 1966 ва бошқалар). Рус этимологик луғатини қайта тузиш, янги материаллар билан тўлдириш ишида ҳам Н. М. Шанскийнинг хизматлари каттадир. «Рус тилининг этимологик луғати» китоби (вып. I-A, 1963; вып. II-B, 1965; вып. III-B, 1968; вып. IV-1972). томларининг мунтазам чиқиб туришида, уларни тайёрлашда Н. М. Шанский ҳам ташкилотчи, ҳам муаллифлардан биридир. Бу соҳадаги унинг қилган ишлари рўйхатини анча кенгайтириш мумкин.

ССЖИ Фанлар академияси Рус тили институти 1963 йилдан бошлаб «Этимология» сериясида тўплам чиқара бошлади. Тўпламларнинг мақсади қуйидагича изоҳланган: «Редакция «этимология»ни асосий аспект қилиб олиши асослидир. Сўз этимологик таҳлилининг методикаси, этимология ва семасиология, этимологиянинг эҳтимоллик масаласи, этимология ва маданият тарихи, лексик группаларнинг этимологияси, этимология ва қайта тиклаш масаласи, этимологиянинг сўз ясалиши аспекти, сўзлар географияси, тил алоқалари ва сўз ўзлаштириш — бу масалалар, нашримиз учун программадир» (Этимология, 1963, 3). Бу хилдаги серияли нашрнинг ҳозиргача яна 7 та китоби чоп этилди (Этимология, 1965, 1967; Этимология, 1967, 1968; Этимология, 1968, 1971; Этимология, 1970, 1972, этимология, 1971, 1973). Мазкур тўпламларнинг бош муҳаррири О. Н. Трубачевнинг этимология соҳасидаги илмий тадқиқотлари маълум аҳамиятга эгадир. О. Н. Трубачев «Этимология» тўпламларида олтита этимологияга доир мақола, 27 та совет ва чет эл олимларининг этимология масалаларини ёритган асарларига ёзган тақризлари билан қатнашган. Яна О. Н. Трубачевнинг славян тилларининг этимологик луғатини тузиш масаласига бағишланган ишлари ҳам мавжуд.

Этимология соҳасида самарали ишлар қилаётган В. А. Абаев, Г. А. Климов, Ж. Ж. Варбёт, М. М. Маковский, В. Н. Топоров, В. А. Никонов, В. А. Меркулова, А. С. Львов, А. А. Белецкий, Б. А. Серебренников, Н. М. Шанский, В. Ю. Откупщиков ва бошқаларни кўрсатиш мумкин. Турқолияда этимология бўйича рус тилшунослигига нисбатан анча кам ишлар қилинган. В. Г. Егоровнинг «Чуваш тилининг этимологик луғати» (Чувашиздат, 1964) асари тилшунослар томонидан танқидга учради. 1966 йилда Олмаотада нашр қилинган «Қозоқ тилининг қисқача этимоло-

гик луғати» ҳам кўп сўзларни қамраб олмаган ва кўпчилик сўзларга берилган этимонлар сўзнинг тарихини ташқил қилади. Бошқа туркий тилларнинг этимологик луғати эълон қилинганича йўқ.

Ўзбек тилида сўзларнинг этимологик таҳлилига бағишланган махсус ишлар йўқ. Айрим ёки бир неча сўз этимони ҳақида маълумот берувчи мақолалар бор. Профессор А. Гуломовнинг *тутмоч*, *қовурмоч*, *қоровул*, *кўтар* сўзлари этимонини ёритувчи икки мақоласи (А. Гуломов, 1969, №4, №6), профессор Э. Фозиловнинг *ишонмоқ*, *инонмоқ* (Фозилов, 1962, №2), *сепкил*, *тулки* (Фозилов, 1962, №5) сўзлари этимони ҳақида баҳс юритувчи ва профессор Ф. Абдуллаевнинг «Этимология бўйича кузатишлар» (154—161-саҳифалар) мақолаларини кўрсатиш мумкин. Яна «Ўзбек тили ва адабиёти» журналида «Жажжи тадқиқотлар» рубрикаси остида ва «Меҳнат ва турмуш» журналида «Сўз мулкига саёҳат» рубрикаси билан турли гурпадаги сўзларга этимологик, кўп ҳолларда эса тарихий маълумотлар берилади.

Ўзбек тилида кўп ўринларда топонимикага доир сўзларнинг тарихи, этимонини очиб беришга уринилади. Бу ҳақидаги С. Қораевнинг «Географик номлар маъносини биласизми?» (топонимик луғат) (С. Қораев, 1970) китобини кўрсатиш мумкин. Китобда 2100 тача сўз текшириш объекти сифатида қаралади. Муаллифнинг: «Биз баён этган этимология кўпгина ҳолларда фақат бир варианты бўлиб хизмат қилиши, баъзан эса муаллифнинг шахсий фикригина бўлиб қолиши мумкин» (С. Қораев, 1970, 10) фикри, ҳақиқатан ҳам, яхши айтилган. Топонимика бўйича, айниқса география фанлари доктори, профессор Х. Ҳасановнинг илмий ишлари, филология фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган Т. Нафасов, Ш. М. Қодирова, Л. Қаримоваларнинг диссертацияларини кўрсатиш мумкин. Т. Нафасов ўзбек тилидаги топонимик ишларнинг кўпчилигини қайд қилади ва Қашқадарё топонимикасини тарихий-этимологик таҳлил асосида ўрганadi (Нафасов, 1968, 5—11).

Профессор Ф. Абдуллаевнинг юқорида қайд қилинган мақоласида Ҳадра топоними ҳақида ҳам баҳс боради. Бунда муаллиф академик Я. Ғ. Гуломов, профессор Х. Т. Зарифовларнинг «Ҳадра — ҳадди роҳ — йўл чеккаси, чегараси, демакдир», деган фикрларини келтириб, *Ҳадра* сўзи фикримизча, уруғдош тилларда қайд қилинган *адраң*/*адра* (фонетик вариантлари билан) сўзига алоқадордир. Умуман, ўзбек шеваларидан (баъзан адабий тилда ҳам), айниқса сўз бошидаги кенг унлилар олдидан бир *x* ундо-

шини орттириш кўп учрайдиган ҳодиса. Мазкур *адраң*ʼ *эдрэн* сўзи олдидан ҳам шундай бир *x* орттирилган ва аста-секин *ҳадраң*//*ҳадра* топоними юзага келган... Шундай қилиб, *ҳадра* сўзининг асли келиб чиқиши «нотекис, ўн-қир-чўнқир ер» каби маънолар билан боғлиқ бўлган: *ад-рақ*//*адра* > *ҳадра* > *ҳадра* (Ф. А. Абдуллаев, 1967, 159, 160).

Бизнингча, *ҳадра* сўзининг этимонини аниқлашда, юқорида қайд қилинган муаллифлар фикрини ҳам асосга олган ҳолда, у сўзнинг икки компонентдан тузилганлигини ва иккинчи компонент форс-тожик тили лексикаси *ро*//*роҳ*//*раҳ* эканлигини эътироф қилиш керак. Ушбу топонимнинг биринчи компоненти аниқликни талаб қилади. Ф. Абдуллаевнинг дастлаб *ад* ва сўнгра *ҳад* ва кейинчалик *ҳад* каби вариантларида кўрсатиши, яна ҳам материаллар асосида исботни талаб қилади. Бизнингча, бу сўз форс-тожик тили лексикаси *худ*—*ўз* дир. Бу сўз воситасида форс-тожик тилида кўпгина қўшма сўзлар ясалган. *Худро* — ўзбошимча, бировларнинг йўлига кирмовчи, ўз айтганини қилувчи; *худрой*//*худройи* — помидорнинг бир нави бўлиб, ўрикдек кичик бўлади. У ҳар йили махсус экмасдан, тўкилган уруғларидан кўкариб туради. Шунинг учун ҳам шундай ном олган. Яна кўл ва чўллардаги сўкмоқ йўлакларни ҳам *худроҳ* дейилади. *Ҳадра* (*ҳ*) топонимида биринчи компонент таркибидаги *у* унлиси *о* унлиси билан алмашган. Бу албатта, иккинчи бўғиндаги *а* унлисининг таъсиридир. Яна *Ҳадра* топоними этимонини аниқлашда, ёндош топонимлар «Чорсу» ва «Эскижўва» (бунда *жўва* компоненти форс-тожик тили элементиدير) кабиларни ҳам эътибордан чиқармаслик керак.

Ўзбек тилшунослигидаги этимологик текширишларда тадқиқотчи И. Исроиловнинг ҳам маълум хизматлари бор. Унинг ўнга яқин мақолаларида туркий тиллардаги қавм-қариндошлик (Исмоилов. 1964. 40—43), фарзанд маъносини ифодаловчи сўзлар (Исмоилов. 1976. 72—76), туркий тиллардаги баъзи сўзлар (Исмоилов. 1984. 60—64; Исмоилов. 1986) ва *тай* ва *дайи* (Исмоилов. 1973. 77—79; *тўнғич*, *кенжа*, *эгизак*. Исмоилов. 1975. 78—80 *бўйдоқ* (Исмоилов. 1978. 1. 72—73); *абысын*, *овсин* (Исмоилов. 1978. 2. 37—38), *дарё* (Исмоилов. 1987) каби сўз ва турли терминларга тарихий-қиёсий метод билан текшириш асосида кўпчилик ўринларда ишончли этимонлар беради. Аммо ҳозирги кўпчилик тилларда олиб борилган ва борилаётган этимологик текширишларнинг маълум ўринларини субъектив фикрлар ташкил қилишлиги табиий ҳол. Бу лингвистик ҳодисани минимум даражагача олиб

келиш учун ҳаракат қилиш, сўзлар таҳлилида унинг формал, семантик тарихий ва географик тарқалиш томонларига ҳам алоҳида диққат қилиш керак (Павлова. 1984. 6). Яна шу ўринда мазкур сўзлар функцияда бўлган халқнинг ҳаёт тарихи, моддий ва маданий ҳаёти чуқур диққатни талаб қилади (Абаев. 1984. 3).

Умуман, ўзбек адабий тилидаги сўзларнинг этимонини аниқлашда ҳалигача жиддий ишлар қилинганча йўқ. Биз, бу ишда Алишер Навоий асарларида қайдланган бир неча тематик гурпуадаги саксондан ортиқ сўзни тарихий-этимологик жиҳатдан текшираимиз. Бунда тадқиқ учун объект бўлган сўзларнинг генетик белгиси эътиборга олинмади.

Тарихий-этимологик тадқиқ қилишда бир тематик гурпуага кирувчи сўзлар бир ўринда ўрганилса, улар этимонини очишда бир-бирларига материал беради, ишончли хулосалар чиқаришда восита бўлади. Шунинг учун ҳам бу ишда манба бўлиб мева номлари, ўсимликлар номлари ва яна бошқа тематик гурпуадаги турли тил элементлари олинди. Уларнинг ҳар бири тарихий-қиёсий, тарихий ва бошқа лингвистик методлар асосида ўрганилади.

Шартли қисқартмалар

ҒС — Ғаройиб ус-сиғар.

НШ — Наводир уш-шабоб

БВ — Бадое ул-васат

ФК — Фавойид ул-кибар

ҲА — Ҳайрат ул-аброр

ФШ — Фарҳод ва Ширин

ЛМ — Лайли ва Мажнун

СС — Сабъаи сайёр

СИ — Садди Искандарий

НМ — Насойим ул-муҳаббат

ТА — Тарихи анбиё ва ҳукамо

ХМ — Ҳамсат ул-мутаҳаййирин

ҲС — Ҳолоти Саййид Ҳасан Ардашер

ҲМ — Ҳолоти Паҳлавон Саййид Муҳаммад

ТМ — Тарихи мулуки Ажам

НЖ — Назм ул-жавоҳир

А — Арбаин

МК — Махбуб ул-қулуб

М — Муншаот

В — Вақфия

МЛ — Муҳокамат ул-луғатайн

МА — Мезон ул-авзон

ЛТ — Лисон ут-тайр

МН — Мажолис ун-нафоис

Морфологик қисмларга ажралмовчи ёки структураси туб сўзларнинг этимонини аниқлаш тадқиқотчидан катта тайёргарликни талаб қилади. Сўзнинг этимони тўғрилигини фонетик, морфологик, семантик ва тарихийлик принциплари асосида текширилади. Бу принциплар илмий адабиётда кенг ёритилган. Мана шу принцип ҳамда ўлчовлар асосида Алишер Навоий асарларида қўлланган кўпгина сўзларнинг этимонини ёритишга ҳаракат қиламиз. Бунда Алишер Навоий асарларидаги сўзлар группа ва турларга ажратилган ҳолда берилади. Бу эса сўзларнинг этимонини аниқлашга ёрдамлашади. Чунки бу тур, жинсга кирувчи, бир хил воқеа, ҳодисани атовчи сўзлар бир ўринда ўрганилади. Яна бир тур, жинсдаги предмет, хайвонларнинг белги, хусусиятларини аниқлаш ва умумлаштириш осонлашади.

ЎСИМЛИҚЛАРГА МАНСУБ СЎЗЛАР

МЕВА НОМЛАРИ

Алишер Навоий асарларида бошқа сўзларда бўлгани сингари мевалар номларида ҳам ўзбекча, форсча ва арабча атамалар учрайди. Шу билан биргаликда, икки тил материали қўшилиб, қўшма сўзлар ҳам ясалган.

Ш а ф т о л у

Бу сўз қадимги ёзма манбаларда учрамади. Ҳаттоки, Маҳмуд Кошғарийнинг машҳур луғатида ҳам ўрин берилмаган. Алишер Навоий асарида *шафтолу* тарзида қўлланган:

*Очилур олу гули, ўртада шафтолу гули,
Ваҳки, шафтолу гулидур ё эзур олу гули.*
(БВ. 702)

Мазкур сўз ўзбек ва бошқа туркий тилларнинг деярли барчасида актив қўлланади, яна форс, тожик, афғон тилларида ҳам мавжуд. Сўзнинг манбаси форс-тожик тиллари бўлиб, ўзбек ва бошқа туркий тилларга ўзлашган. Аммо бу сўзнинг форс, тожик, афғон тилларидан қай бирининг материали эканлиги ва туркий тилларга қачон ўзлашгани ҳақида аниқ маълумот йўқ. Ҳозирги тилларда қуйидагича қўлланиш формаларига эга: форс тилида *ҳолу-шафталу*, тожик тилида *шафтолу*, афғон тилида *шафталу*; ўзбек тилида *шафтоли*, нўғай тилида *шапдал*, озарбайжон тилида *шафтали-ҳулу*, уйғур тилида *шаптула*, уйғур диалектларида *шаптол*, *шаптўл*, *шаптол*, *шептол*, қирғиз тилида *шабдалы-шапталы*, қозок тилида *шапдалы*, қўмиқ тилида *шаптал*, туркман тилида *шепдалы*, урду тилида *ару-шафталу*. Ўзбек тилининг диалект ва шеваларида *шабдалы*, *шаптэль*, *шэптэль* (Ўзб. диал. I, 1957, 134, 142, 225-бетлар) каби фонетик ўзгаришларга учраган ҳолда қўлланади. XII аср луғати «Мукаддимат ал-адаб»да *šafta:li* (*шофтолу*) (Боровков, 1971, 107), қипчок луғатида *шафтоли* (Муталлибов, 1968, 51), «Бобурнома»да *шафтолу* (Бобур, 1960, 39), «Туркий тиллар луғат»ида *шифталу* (*شغتالو*) (Будагов, I, 1869, 669), *шаптул* (Радлов, I—IV, 1911, 985) формаларида келади.

Мана булардан кўринадики, сўз тарихан турли тил, диалектларнинг орфоэпик нормаларига мослашган ҳолда номинатив функция бажарган. Барча тиллар ва манбалардаги *шафтолу-шафталу-шйфталу-шафтоли-шапдал-шафтали-шаптула-шаптул-шаптол-шйптол-шептол-шабдалы-шапталы-шабдалы-шаптал-шепдалы-шаптэль-шэптэль-шифталу-шаптул* каби фонетик вариантларини қиёслаганда, мазкур сўзнинг икки компонентдан ташкил топганлиги маълум бўлади. Биринчи компонент *шафт-шанд-шант-шепт-шанд-шенд-шэпт-шифт-* бўлиб, иккинчиси *олу-алу-оли-ал-али-улаул-ол-алы-эльлар* композицион усулда ясалган бўлиб, аниқловчи-аниқланмиш (сифат+от) типидадир. Сўзнинг биринчи компоненти *шафт* бўлиб, у оқ ранги билдирувчи сифат, иккинчи компонент *олу-оли* эса форс-тожик тилларида меваларни атовчи умумномдир. *Шафт* сўзи ҳам тарихий тараққиёт босқичларида турлича товуш ўзгаришларига учраб, ҳозирги форс, тожик тилларида *сафед-сафид* формаларида қўлланади. Сўзнинг биринчи компоненти *шафт*нинг қўлланиш формалари: қадимги эрон тилида *spita*, *spaita* — оқ, оқлик, оқ ранг, «Авесто» тилида ҳам шу маънони билдириб, қўшма сўзлар составида *spita*, *spiti* формаларида, мустақил қўлланишда

эса *sраета*, форс тилида *saped, safed* кўринишларида келади (Абаев, 1971, 274). Урду, ҳинд тилларида *safed, safaid, sufed, sufaid, sapeda, supaida* = *sufaida*, паҳлавий тилида *sped* (Сл. урду, ҳинд, англ. том II. 636, 662) шаклида қўлланади. Мана булардан кўринадик, биринчи компонент *сафед* дастлаб эрамизгача *sraita* (Лившиц, 1954, 90) бўлиб, даврлар ўтиши билан юқорида қайд этилган фонетик вариантлар асосида ўзгаришларга учраган. Иккинчи компонент *олу-оли* кўшма сўз составида келганида кўпгина тилларда турлича формаларда келади. Мева тури орқали мева номини атовчи бу сўз дастлаб икки мустақил сўздан иборат бўлиб, даврлар ўтиши билан компонентлар орасидаги грамматик муносабат кучсизлана бориб, натижада сўз-ўзаклар бирлашади. Сўздаги морфологик қайта бўлиниш икки сўзни бир сўз ҳолига келтирган. Ҳатто, қиёсий таҳлил-килмасдан, ҳозирги шаклида компонентларнинг чегараларини белгилаб ҳам бўлмайди. Лекин бу икки сўз —ўзакнинг бир тушунчани ифодалай бошлаган пайтдаги шаклини кўрсатувчи ёзма манбаларни учратмадик. Бу сўз *спаита + олу* ёки *сафид = сафед + олу* шаклида ясалганми, бунини тасдиқловчи материалларга эга эмасмиз. Аммо биз *спаита* сифати *сафед = сафид* формасида қўллана бошлаганидан сўнг *олу* сўзи билан қўшилиб, шу туркумдаги мевалардан бирини ажратиб аташда фойдаланилган деган тахминдамиз: *шафтэли-шафтэлу шапътэлу-сэпътэлу-сэпэдэлу-сэфэдэлу-сэфидэлу-сэфедэли*.

Кўшма сўзнинг компонентлари дастлаб мустақил икки урғули бўлиб, улар ўзаро қўшилиб бир бош урғу олганида, кўшма сўз составидаги товушлар турли ўзгаришларга учраган. Биринчи компонентнинг иккинчи бўғинидаги *e* унлиси қисқа, олдинги қатор *э* га айланади. Оғзаки нутқда *ф* ундоши кўп ўринда жарангсиз ундош *п* га ўтади. Тўлиқсиз регрессив ассимиляция натижасида жарангли *д* ундоши жарангсизланади (*д*)*т*). Икки жарангсиз ундош ўртасидаги қисқа унли *э* тушиб қолади. Бу фонетик ҳодисалар таъсирида кўшма сўз компонентлари орасида морфологик қайта бўлиниш бўлади. Сўз бошидаги *с* > *ш* ҳодисаси ёки *с-ш* ҳолатида қўлланиши ўзбек тилининг фонетик қонунларига мос келади (қиёсланг: *супурги-шупурги, сувоқ-шuvoқ, шунқор-сунқор; супурги шыпырғы-шыпытк* (ўзб. диал. 1962, 196) ва бошқалар. Сўз охиридаги лабланган *у* унли товушнинг лабланмаган *и* га ўтиши ҳозирги ўзбек тилининг ўзига хос ички фонетик хусусиятидир.

Шафтоли сўзи форс-тожик тили воситасида эски ўзбек тилига ўтиб ўзлашган. Бир тилдан иккинчи қардош бўл-

маган тилга ўтиб ўзлашган сўз, кўпинча, шу ўзлашган тилнинг ички фонетик конуниятларига мослашади. Ўрду, хинд тилларида ҳам бу сўз *snaft—olu* каби кўринишга эга (Сл. урду, хинд., англ. том I, 78). Шу ҳодиса характерлики, курд тилида ок, оклик маъносида қўлланувчи тил бирлиги *spî* (Курдоев, 1961, 18) формасида қўлланади, *спафта*) *сафед-сафид* сўзи ҳам ясама бўлиши мумкин. Чунки курд тилидаги шакли *сафед-сафид* сўзининг туб сўз эканлигига шубҳа туғдиради.

Юкорида қайд қилганимиздек, *шафтолу* сўзи XV асрларгача яратилган туркий бадий, илмий асарларда учрамай, унинг ўрнига умумном *ўрик* билан номланган *эр орук-сади* — одам шафтоли истади (МК. I, 296), *ارک* — *ол эрук чап-чап* *јәгі* — *у шафтолини шап-шап қилиб еди* (МК., I, 308). Аммо баъзи тадқиқотчилар *шафтоли* сўзининг биринчи компонентида ранг билдирувчи сўзни эмас, ҳолат (яъни *шефт-шифт*—каттик) маъноси бор деб тахмин қилдилар.

Демак, *шафтолу* сўзи дастлаб аниқловчили сўз бирикмаси бўлиб, вазифаси коммуникация англатишдан иборат бўлган. Тилнинг тараққиёти натижасида (ижтимоий тараққиёт, тил ташувчисининг турмуши талаби асосида, албатта) сўз бирикмаси ўзининг грамматик функцияси ва маъносини ўзгартиб, номинатив вазифада қўллана бошлаган. Меванинг ранг, тусини билдиришдан, шу оила, туркумдагилардан мазкур мевани ажратиб атайди. Белги кўрсатишдан атамалик функцияси устун келади.

Зардолу

Сўзларда, кўпинча, уни ташкил қилувчи бўлақларнинг асоси маълум бўлмайди. Қўшма сўзларнинг кўпчилигида эса компонентлар ҳам у даражада ўзаро киришиб кетмаган бўлади. Бу сўзда ҳам иккала компонент аниқ. *Зардолу* сўзи ҳам шу формада XV асргача бўлган туркий ёзма манбаларда учрамайди. Алишер Навоий асарида:

*Ширада зардолу этиб қанд ҳал,
Йўқ каду амруд кадуийи асал* (ХА. 214)

«Бобурнома»да ҳам *зардолу* (Бобур, 1960, 39, 61), «Туркий тиллар луғатида *زرالدو* (Будагов, 1868, I, 604), форс тилида *зардалу*, афғон тилида *зардалу*, тожик тилида *зардоли*, урду тилида *зард*—*алу* каби формаларда қўлланади. Шуниси характерлики, туркий тилларнинг бирортасида ҳам қўлланмайди. Фақат ўзбек тилининг Самарқанд-Бухоро диалектида *зардоли* (Мирзаев, 1961, 175),

(Бирок Мирзаев бу сўзнинг *залдэри, зандэри* каби шевада қўлланувчи вариантларини кўрсатмайди), Қашқадарё шеваларида ҳам *зардоли* шаклида қўлланади (Поливанов, 1928, 96). Форс-тожик тили материали бўлган ушбу сўз *зард олу=оли* каби бўлаклардан иборат бўлиб, *зард*—сарик ранг маъносини билдиради (*олу* сўзи ҳақида *шафтолу, олу* сўзларига қаранг).

«Девону луғатит турк»да шу мевани аташ учун *саръғ эрук* (МК. I, 1960, 99) тил бирлиги қўлланган. Бу хил формада ясашиши, форс тилидаги *зардолу* сўзининг калькаси бўлса керак. Чунки туркий тилларда композицион усулда сўз ясаш V—XII асрларда маҳсулдор усул ҳисобланмайди. *Зардолу* сўзи ўзбек тилининг Самарқанд-Бухоро диалектида, яна форс-тожик тилининг таъсири нисбатан кучли бўлган диалект, шеваларда *залдэръ-зардэлъ* формасида метатеза ҳодисаси асосида қўлланади (P//Л). «Ғиёс уллуғат»да *زر والو* формасида берилган. Аммо *зард* сўзининг этимони аниқланган эмас. Қадимги эрон тилида (эрамизгача IX—VI асрларда) *zayisu — zaуica — сарик*, олтин рангли (Грантовский, 1970, 214) маъно англатган сўз, кейинчалик *зард* формасига келиб қолган. Бунда яна *зар, заррин* сўзларини ҳам эътиборга олиш керак (булар алоҳида текширилади). Шундай қилиб, *зард* сўзи ҳам ясама бўлиб, у *зард (и)* ёки *зар(и)т* бўлиши керак. Чунки *-т -д* ясовчиси форс тилида ранг билдирувчи сўзлар ясашда катнашади (*сафид — сафед — сафит; зард, кабуд — кабут* ва бошқалар). Бундан ташқари, ўзбек ва бошқа туркий тиллардаги *сарик, кўк* сифатлари эроний тиллардаги *зар, зард, кабут, кабуд* сўзлари билан асоси яқин бўлса керак деган тахминдамиз.

О л м а

Бу сўз ясама бўлиб, турли даврларда баъзи товуш ўзгаришларига учраган. Алишер Навоий асарларида *олма* шаклида қўлланган:

*Оби йлуб тугмай зар пайкари,
Оқи қизил о л м а дуру гавҳари (ҲА. 214)
Юз уза сиймин занахдонингда хатти
мушкбўй,
Утқа қўйғон олмадин гўёки чиққон дуд
эрур (ҒС. 154)*

Олма сўзи Ўрхун-Енисей ёзма манбаларида қўллангани қайд этилмайди. Фақат Маҳмуд Кошғарий луғатида **الما** *алма* (МК, I, 150), **الاملا** *алмила — олма* (МК. I,

156; П 360; Ш 26) шаклида қўлланиши кўрсатилиб, яна турклар *آلما* алмила дейдилар (МК, 1, 150) каби аниқлик ҳам киритилган. Аммо «Туркий тиллар луғати»да *alimla* сифатида қўлланиши Маҳмуд Кошғари асарига ҳавола қилинади (ДТС, 35-бет) «Қипчоқ тили луғати»да *алма* (Муталлибов, 1968, 31), яна XII аср «Муқаддимат адаб»ида *alima* (Боровков, 1971, 99), XIV аср Хоразм ёзма манбаларида *алма* (Фозилов, 1, 1966, 45), олтой тилларида *olıvsun* (ёввойи олма) (Котвич, 1962, 73), Будагов луғатида *آلما* (том 1, 86), уйғур тилида *алма*, туркман тилида *алма*, қирғиз, қорақалпоқ тилларида *алма*, мўғул тилида *алим*, татар тилида *алма*, ўзбек тилида *олма* каби. Сўз ясама бўлиб, туркий тиллардаги асоси *ал-ол* бўлиб, қадимги қўлланишида *и* унлиси ҳам ўзақ составида (*али*) келган. Ясовчи қўшимча *-ма* туркий тиллар учун умумий бўлиб, инкор маъносини ифодалайди. *Олма* сўзи форс-тожикча *олу-оли* ва туркий ясовчи қўшимча *-ма* нинг қўшилишида ясалиб, бу мева олулар турига кирмаслигини билдиради. Чунки олулар турига кирувчи меваларнинг умумий томони — улар бир катта донакли (олма донасига нисбатан) бўладилар (шафтоли, зардоли, олуча, олуболи, олихирот, олхўри ва бошқалар). Сўзнинг тарихий тузилиши *олма* < *ол + м + ла* < *ол(и) + ми + ла* < *ол + и = у + ма* бўлиб айрим товуш ўзгаришларига учраган (*и* ва *у* унлиларнинг алмашиб қўлланиши, кейинчалик тушиб қолиши).

Демак, *олма* сўзи ясама бўлиб, форс-тожикча *олу-оли* сўзига туркча сўзнинг инкор формасини ясовчи *-ма* қўшимчаси қўшилган.

О л у

Олу сўзи юқорида кўрсатилганидек, форс тилидан туркий тилларга ўтиб ўзлашган ва ўзбек тилида актив қўлланувчи бўлганидан кўпгина қўшма сўзлар составида биринчи ёки иккинчи компонент сифатида қатнашади. Алишер Навоий ижодида ҳам кўпгина қўшма сўзлар составида келганлигини кўрдик. Мустақил ҳолда ҳам *олу* шаклида келган:

*Хусну раънолиқ била дастори узра
сончибон,
Ваҳки, шафтолу гулидур, ё эрур олу гули
(БВ. 702).*

Ўрхун-Енисей ёзма манбаларида учрамайди. Маҳмуд Кошғарий луғатида *алуч* (олича) (МК. 1, 122), Замахша-

рий луғатида *a:lu* (Боровков, 1971, 99), ҳозирги тилларда: тожик тилида *олу*, форс тилида *آلو* (алу), курд тилида *олуча*, туркий тилларда: туркман тилида *гарали*, қорақалпоқ тилида *қароли* кабилар. Деххудонинг машхур «Луғатнома»сида қуйидагича изоҳ берилган:

آلو — قسمی میوه که میوه چمن قدیم انرا باجاس و اجاس
 قرحبه می کنند کن آلو دارای اجناسی است و اجاس
 شرب طاهره قسمی از آن آلود، آوسپاه، آو قیص،
 آلو بخارا، آلو کومی، آلو سفید است. میوه های دیگر
 نیز که از این قسم نیست باز آلو خوانده شده اند
 چون شفتالو، زرد آلو، البالو، خرمالو

(Луғатнома, 1, 166).

Олу сўзининг этимони ҳақида манбаларда маълумот берилмаган. Мана шу қўлланиш формаларини қиёслаш ва форс-тожик тилидаги ранг ифодаловчи сўз асосларидан *ол-ал* билан алоқаси бор. Чунки шу турдаги мевалар бир-бирларидан фақатгина ранг, туслари билан фаркланиб, номланадилар, форс тилида: *олуи зард* — сарик олу, *олуи сиёҳ* — қора олу, *олуи сафид* — оқ олулар параллель *шафтолу* — оқ олу, *зардолу* (ўрик) — сарик олу, *олболулар* қўлланади. Мевани рангидан ташқари, биологик белгиси орқали ҳам номланади: (пашм алу) — *тукли*, (юнгли оли) *тукдор олу* каби. Бу ходиса туркий тилларда ҳам ўз аксини топган: Туркман тилида *гарали*, ўзбек тилида *қора олу*-қароли. Тилдаги бу хил қўлланиш яна бошқа сўзларда ҳам мавжуд (сиёҳ-қора: *қорасиёҳ*, *қизилсиёҳ*, *кўкесиёҳ* ва бошқалар). *Ол* сўзи форсча бўлиб, қизил, қизилча, гулгун маъносини билдиради. Ранг билдирувчи *ол-ал* сўзи қадимги рус тилига ҳам ўзлашган. Бу сўзнинг манбаси туркий тиллар деб кўрсатилади. Бунда *ол-ал* сўзи туркий тиллар воситасида ўзлашганлиги билан унинг манбаи асосга олинмайди (Шанский, 1971, 26). Н. М. Шанский бу сўзнинг яна турк тилидан ўзлашганлигини, Абаевнинг *ол* сўзини араб тилидаги *алав* сўзи билан бир асосдан деб қарашини келтиради (Шанский, 1-том, 1963, 83). Бу ўринда *алав-олов* сўзини араб тили материали қилиб кўрсатилиши асосли эмас, чунки *олов-алав-олав* сўзи эроний тиллар материалидир. *Ол* сўзи эроний тиллар лексикони бўлиб, ҳаттоки

хинд тилига läl, парья диалектига кизил сифатида ўзлашган (Инд. и иран. филология, 1964, 9). Булардан ташқари, яна грузин тилида balı — гилос, alubali — олча, арман тилида bal ва бошқа кавказ тилларидаги bal, boal, bali, baliĭ, bali, blı (Абаев, 1, 1958, 233) каби кўринишлари ҳам бевосита форс тилидаги *ол-ал* асоси билан боғлиқдир.

Алишер Навоий асарларида қўлланмаган, лекин ҳозирги ўзбек тилида ҳамда форс, тожик тилларида актив қўлланувчи мева номи *гилос—гелос* сўзи ҳам *олу—оли* сўзига бориб боғланади. *Гилос* сўзи ҳам форс-тожикча бўлиб, у *гесу-гису-гес-гис* ва *ол(у-и)*, яъни *гису-гис* — аёллар сочи, майда ўрилган соч, кокил, *ол>олу-оли* дир. Бунда ўзаклар орасида (*с-л*) метатеза ҳодисаси бўлган. Мева номланишда, унинг ташки томони ўхшашлиги майда ўрилган соч, кокилга монандлиги асосга олинган. Худди *гилос* сўзидек, Алишер Навоий асарларида қўлланмаган *олча-олуча* сўзи ҳам форс, тожик ва ўзбек тилларида мавжуд бўлиб, бу ҳам меванинг тури маъносида қўлланади. Сўзнинг этимони ҳам *олча—олуча* бўлиб, унинг тарихи эроний тилларда актив қўлланувчи сўз — аффикс *олу—олига* бориб боғланади. Демак, *олу* сўзи форс-тожик тили материали бўлиб, у ранг билдирувчи *ол—ал* сўзидан ясалган. Дастлаб рангли меваларни умумном — *олу* номи билан атаб, кейинчалик яна уларни тур ва гуруппаларга ажратишда катнашган (*шафтолу, зардолу, олма, олча-олуча, олу, гилос* ва бошқалар).

Эроний тиллардаги меваларни умумном билан атовчи *олу* сўзига ўхшаш туркий тилларда ҳам *ўрик-эрук-эрик* сўзи борки, қадимда данакли меваларни атаган. Маҳмуд Кошғарийнинг луғати учун тузилган индексда *эрук* — ўрик, шафтоли, олхўрининг умумий номи (49-бет) эканлиги қайд этилган. Бу турдаги меваларни бир-биридан фарқлашда *тулуг эрук* (МК, 1, 99) *шафтоли* ва шунинг сингари ўша меванинг асосий белгисини ифодаловчи сўзлар кўшиш орқали бажарилади.

А м р у д, м у р у д

Бу сўзлар қадимги туркий ёзма манбаларда учрамайди. Маҳмуд Кошғарий асарида *армут* — нашвати, олмурут, *армутландъ* — нашвати килди (МК, 1, 120, 303). Алишер Навоий асарларида:

*Ширада зардолу этиб қанд ҳал,
Йўқ каду а м р у д кадуийи асал (ХА. 214).*

Бир м у р у д барги тушак остида қолгон жиҳатдан эрмиш (ТМ, 14-том, 214), «Борурнома»да *амруд* (Бобур, 1960, 39), Замахшарий луғатида *амгуд* (Боровков, 1971, 99) каби қўлланади. Ҳозирги туркий тилларда: озарбайжон тилида *армид*, уйғур тилида *мут*, *алмурт*, қирғиз тилида *алмурут*, қозок тилида *алмурт*, *нэк*, кўмик тилида эроний тилларда: тожик тилида *мурӯд*, *нок*, *амруд*, форс тилида эса шу мева бошқа белгиси билан *голаби*, афғон тилида *нак*, *мамасей*, курд тилида *hugmē* каби шаклларда учрайди. Бу сўзнинг форс тили материали эканлиги кўрсатилган: *п. امروز* (Будагов, 1868, 1, 93), қорақалпоқ тилидаги *алмурт* варианты ҳам форсча эканлиги қайд қилинган (Баскаков, 1962, 78). *Олмурут* сўзи шу шаклида ҳозирги замон ўзбек (ва ҳозирги тожик, эрон, афғон, ҳинд тилларида ҳам) таркибий қисмларга бўлинмайди, бир яхлит туб ўзак саналади. Аслида эса, бу сўз *ол+мурут* (*ал+мурут* *ал+муруд* шаклида икки қисмдан иборат бўлган: *ол* (*ал-*) қизил, сарғиш қизил, олов ранги деган маънода бўлиб, *муруд*) *мурут* (ҳозирги тожик, афғон, эрон ва ҳинд тилларида) *нок*, *нашвати* (груша) деган маънодадир. Шундай қилиб, *олмурут* сўзи сарғиш, қизил рангли, олов рангли *нок* (*нашвати-ношпоти*) деган маънодадир (Қосимхўжаева, 1963, 48). Бу ўринда муаллифнинг фикрларини қувватлаб, фақат *ол—ал* ва *муруд* эмас, балки *олу-алу муруд* бўлиши керак. Чунки *олу* бу меваларнинг умумноми эканлигини юқорида айтган эдик. Бундан ташқари, С. Му-таллибов яна девонда бу сўзга изоҳ беради:

армутланді — армутланди — нашвати қилди. жіғач армутланді — нок дарахти нашвати қилди (Бу сўз бизда *олмурут* тарзида талаффуз қилинади). Навоийда бу сўз *умруд* тарзида учрайди:

*Айлабон гашт дашту тоғ ила руд,
Анга келтурди бир сават у м р у д*
(МК. 1, 303).

В. В. Радлов бу сўзнинг форсча эканлигини қайд этиб, *армуд — امروز армад* () — *армут* каби вариантларини беради (Радлов, 1, 341). Яна шу ўринда Маҳмуд Кошғарий асарида *амшу* — бир хил сариқ олхўри (МК. 1, 138) сўзини келтириш ва бу формани ҳам бошқалари билан қиёслашда асос бўла олади. Текширилаётган *амруд*, *муруд* сўзлари бир мевани эмас, балки бир жинсга қирувчи меваларни фарқлашда қўлланган бўлиши керак. Чунки *мурудлар* турига қирувчи мевалар *нашвати — ношпўтти*, *нок*, *муруд-муруд-мурут*, *кадимурт*, *ал(у)мурут-*

ол(у)мур(у)т каби тур ва қўлланувчи сўз вариантлари бор. Шу нарса характерлики Самарқанд—Бухоро диалектида қўлланувчи *кадимурўт* Алишер Навоий асарида *кадуамруд* тарзида берилган. Бу ҳодиса ҳам *амруд*, *муруд* сўзларида қандайдур умумийлик борлигини тасдиқлайди.

Армут-амруд-муруд-армид-амут-алмурт-алмурут-ғармут-армыт-армуд-олмурут-умруд каби қўлланишлари ҳам бу сўзларнинг асосида *муруд-мурут* сўзи ётишлигини тасдиқлайди. *Амруд-армут-армид-амут* сўзлари турли хил фонетик ҳодисалар таъсирида ўзгарган (*р-м-с* метатеза: *амут* сўзида *р* ундоши тушиб қолган). *Амруд*, *армўт* сўзларининг қайси бири бирламчилиги, уларнинг олдин қўлланганлиги манбаларда тасдиқланмайди. XI асрда *армут*, XV асрда *амруд* тарзида қўлланиши *армут* сўзининг манба, асослигини кўрсатмайди. Уларнинг бирламчиси *амруд* сўзи бўлиб, унинг ҳам асоси *алмуруд* сўзидир. *Амруд* *а(л)-муруд* *ал-ол муруд*. Бу хил ясалиш форс тилида бўлиб, кейинчалик туркий тилларга ўтиб ўзлашган. Маҳмуд Қошғарий асаридаги *армут* эса диалектларда қўлланиш формаларидан бири бўлса керак. Аммо *алмурут* кўшма сўзининг биринчи компоненти форсчадир, иккинчи компонент *муруд-муруд*нинг қайси тил материали эканлиги маълум эмас. Бизнинг тахминимизча, бу сўз араб тили материали, унинг этимони уч ундошли асоси бўлиб, ж. мн. *безбородый* (Баранов, 1962, 956) сўзи бўлса керак. Чунки мазкур мева туксиз, ялтироқдир. Номлашда мана шу туксизлиги, унинг бошқа белгиларидан устун туради. Демак, *амруд*, *муруд* сўзлари бир асосдан бўлиб, *муруд* сўзи араб тилидан форс-тожик тилига ўзлашган. Кейинчалик бу сўз асосида яна шу мевани атовчи *алмуруд* (*амруд* сўзи ясалган).

Б е ҳ и, о б и й

Бу иккала сўз бир мева номини атовчи синоним сўзлардир. Уларнинг иккаласи ҳам форс тили материали бўлиб, ўзбек тилига ўзлашган. Алишер Навоий асарларида:

Б е ҳ и рангидек йлмиш дарди
ҳажрингдин манга сиймо,
Димоғим ичра ҳар бир тухми янглиғ донаи
савдо (БВ. 34)
Не сўздаки сағй ошкоро қилиб,
Чу хасм йлди о б и й мадоро қилиб
(СИ. 1363)

Каби кўринишларда қўлланади. Ўрхун-Енисей ёзма манбалари, Махмуд Кошғарий луғати, «Тафсир» ва бошқа туркий ёзма манбаларда учрамади. Бу фактлар бу сўзлар фақат XIV-XV асрларда, аниқроғи, Алишер Навоий асарларида қўлланган. Туркий тилларда бу сўз ўрнида *айва-вја* сўзлари ишлатилганки, бу ўринда у ҳақда муҳокама юритиш ўринли эмас. Аммо Замахшарий луғатида *a:bi* (Боровков, 1971, 99) шаклида берилган.

Беҳи, обий сўзлари ҳозирги эроний тилларда: тожик тилида *беҳ-биҳи*, *обй* (*биҳии обй* — беҳининг бир тури), форс тилида *беҳ* (*به* — *beh*), *аби* (*ابی* — *abi*) тарзида қўлланади. Бундан ташқари, осетин тилида *bia*, форс тилида *bia*, *obia*, грузин тилида *bia*, абхаз ва бошқа қўшни тилларда *bia*, *bin* (Абаев, 1, 1958, 260) каби шаклларида ҳам мавжуд. *Беҳи* сўзи изофа орқали янги маъно атаб, олмалар туркумига кирувчи мева номини билдиради. Сўзнинг асоси *беҳ* бўлиб, яхши, ёқимли, кўринишли, яхши ҳидли маъноларида келиб, *беҳи* ҳидли, ёқимли ҳидли мева демакдир.

Обий сўзи ҳам изофа воситасида ясалган. Сўзнинг асоси *об-сувдир*. *Обий* сўзи юқорида қайд қилинганидек, беҳининг ўзини эмас, унинг бир тури номини атайди. Самарканд-Бухоро диалектида *обй* сўзи узумнинг ҳам бир тури номини билдиради. Бундаги асосий маъно сувнинг кўклиги, ранги асосга олинган бўлиб, *обий* — кўкиш, кўк, кўклиги, ўхшашлиги асосий ўринда туради. Демак, *беҳи* сўзи меванинг ҳиди, хусусияти асосида, *обий-обй* сўзи эса меванинг ранги асосида атайди.

А н о р, н о р, р у м м о н

Алишер Навоий асарларида бир меванинг бир неча тиллардаги номлари қўлланганини кўрган эдик. Мана бу *анор*, унинг вариантлари ва *руммон* сўзлари ҳам форс ва араб тили материалларидир. Бу сўзлар Алишер Навоий асарларида:

1) *Ўз илгида бир а н о р бўлса билмаски, неча парда ва неча хонаси бор ва ҳар парда ва ҳар хонасида неча донаси бор ва ул дон аччиғмудур ё зумухтваш ё чучукмудур ва ё майхуш* (МК, 13-том, 26).

2) *Лаъли руммоний тиларсен дам-бадам зийнат учун, Қатра-қатра бағринг андин н о р дек қон бўлди тут* (ФС. 89).

3) *Қатраси лаъл вале руммони,*
Қайси р у м м о н, дегил ардистони (ФК. 690) каби

Ўринларда берилган. Бу сўзлар Ўрхун-Енисей ёзма манбаларида, Махмуд Кошғарий асарида учрамайди. Кадимги турк луғатида нара () (ДТС. 355). Замахшарий луғатида апа:ј, арабча формаси лар берилган (Боровков, 1971, 99). Бошқа манбаларда учратмадик. Ҳозирги эроний тилларда: тожик тилида *анор*, *нор*; форс тилида *انار* (*анар*), *نار* (*нар*); афғон тилида *نار* (*анар*); курд тилида хенай; бошқа тилларда: мўғул тилида *анар*; туркман тилида *нар*; қирғиз тилида *анар*; уйғур тили ва унинг диалект, лаҳжаларида: *ана*, *анар*; қорақалпоқ тилида *анор* тарзида қўлланади. *Анор* сўзининг этимонини аниқлашда, барча тиллардаги кўринишлари *анор-апа:ј-анар-анар-ана-анар-нор-нар* ларни ўзаро қиёслаш, ушбу сўзнинг асосини аниқлашда ёрдамлашади. Замахшарийнинг кўрсатган вариантыда иккинчи бўғиндаги чўзиқлик, яна уйғур тилининг Хўтан лаҳжасида *ана* тарзида қўлланишлари ҳам, бу сўзнинг асосини белгилашда омил бўла олмайди. *Анор* сўзи икки морфемадан иборат бўлиб, *а+нордир*. Сўзнинг иккинчи морфемаси *نار* *нор* бўлиб, у араб тилида олов, ўт, оловнинг шуъласи маъносида ва яна бир неча мева номларини атаган қўшма сўзларда биринчи компонент бўлиб келади: бот. кокосовая пальма; соб. кислые апельсины; Биринчи морфеманинг функцияси ва маъноси, манбасини аниқлай олмадик. Мабодо бу элемент *а* инкор маъносини ифодаласа, унда *анор сўзининг маъноси* олов эмас демақдир. Аммо бизнинг тахминимизча, *нор-нар* араб тилидаги олов, ўт маъносини билдирувчи сўз билан *анор-нор* сўзларининг асоси битта бўлса керак. Бирок ҳозирги ўзбек тилида *кўкнор* сўзи ҳам мавжудки, уларнинг иккинчи компоненти бир маъно атовчи сўз бўлиши керак.

Алишер Навоий асарларидаги *руммон* сўзи арабча бўлиб, *رمان* асосидан ясалган: *رمان* — *анорлар* каби кўплик формада қўлланади. *Анор* сўзининг арабча номи туркий ёзма манбаларда (Замахшарий луғатидан ташқари) учрамади. Демак, *анор* сўзи икки морфемадан тузилган бўлиб, биринчи морфеманинг ҳозирча аниқ грамматик, семантик маъноларини аниқлай олмадик (Бирок эроний тилларда эрамизгача IX-V асрларда қўлланган *а-нав*-, *апава* «не мужнины», «не мужественные» сўзидаги *а-инкорлик* маъноси, *нар* эса эр, эркак маъносини билдиради. *Анор* сўзининг ҳам мана шу сўз билан алоқаси йўқмикан. Чунки *анор* эркаклар учун эмас, «эркаклар меваси эмас» микин?). *Анор* сўзи билан *анжир-анжил* сўзларининг биринчи морфемаси бир хил бўлса керак.

Ё Н Ғ О Қ, Ё Н Ғ О Ғ, Ё Н Ғ О Ғ

Бу сўз Алишер Навоий асарларида қуйидаги фонетик вариантларда қўлланади:

1) *Лабинг нор, ё н ғ о қ узра топар парвариш, тонг йўқ*
Агар жавҳари айтур они лаъли руммони (ФК. 644)

2) *Йиғоч узра гар бўлса юз минг ё н ғ о ғ,*
Кўмар ерга ҳарне ўғурлоду зоғ (СИ. 1270)

Қадимги туркий ёзма манбаларда *јағақ* (Малов, 1951, 383), Маҳмуд Кошғарий асарида *يغاق* — ол *јағақ* аниқ тилин ағпатми — ёнғоқ ейиш унинг тилини чака килди (МК. 1, 265, 394, Ш. 15, 36) *يغاقلاغ* ёнғоқли (ҳозирги тилда *ёнғоқ*) тарзида қўлланувчи бу сўз Навоий асарларида *ёнғоғ* шаклида ҳам учрайди:

Ёғоч узра гар бўлса юз минг ё ғ о ғ,

Кўмар ерга ҳар не ўғурлади

(С. Муталлибов изоҳи) (МК. Ш, 57).

Ҳозирги туркий тилларда: кирғиз тилида *жанчак*, уйғур тилида *јапак*, уйғур тилининг турфан лаҳжасида *јапак* (Малов, 1961, 115), Будагов луғатида — грецкий орех (368) тарзида берилган. Бу сўз туркий бўлиб, у ясамадир. Унинг асоси *ёғ* — бўлиб, кейинчалик *ёнғоқ*, *ёнғоғ* ва бошқа юкорида кўрсатилган вариантларда қўллана бошлаган. Сўз составидаги *н* ундоши нима таъсирида ва қачон бу сўз асосидан ўрин олганлигини кўрсатувчи, тасдиқловчи материалларни ёзма манбаларда учратмадик. Тахминимизча, бу сўзнинг этимони қуйидагича бўлса керак: *ёнғоқ* < *јап + ғ + ақ* < *јағ + уп ≈ јағ + уп + ақ*. Бунда морфемалардаги метатеза (*н-ғ*) ходисасининг бўлишига охирги бўғиндаги чуқур тил орқа ундоши *қ* нинг таъсиридир. Чунки орфоэпик нормаларда бир-бирига артикуляцион томонидан яқин бўлган товушлар, кўпинча, ўрин алмашадилар. Яна сўз составидаги бўғинлар орасида бир-бирларига яқинлашишга ҳаракат қиладилар. Ҳозирги уйғур тилида *йанак* тарзида келиши ҳам бизнинг тахминимизга яқинлашади. Шундай қилиб, *ёнғоқ* сўзи ёғли, ёғдор, ёғи бор маъносини билдириб, унда-*н*, -*қ*, от ясовчи морфемалар катнашган.

Б о д о м

Бу сўз форсча бўлиб, жуда қадимдан қўлланиб келатган актив тил бирлигидир. Ўрхун-Енисей ёзма манбаларида, Маҳмуд Кошғарий луғатида мазкур сўзни учратма-

деб бўлмайти. *Узум* сўзининг этимонини асослашда, уни қадимги туркий тилдаги *узу* — тепа (МК. III, 114) маъносида келувчи сўз билан боғлаш ҳақиқатга яқинроқ бўлса керак. Чунки *узум* сўзи икки маънода: 1) дарахт, ўсимлик ва унинг меваси маъносида келади. *Тепа* сўзининг маъноси кўтарилган, баланд, қаппайган кабилар бўлганидек, *узум* ўсимлиги ҳам қаппайиб, кўтарилиб турганлигидан *узу* — баланд, кўтарилган ва -м аффикс воситасида эса от ясалган.

Х у р м о

Бу сўз эски ўзбек тилига форс-тожик тилидан ўзлашган. Ўрхун-Енисей ёзма манбаларида, Маҳмуд Кошғарий луғатида учрамайди. Замахшарий луғатида *хурма* (Боровков, 1971, 109), «Тафсир»да *хурма* (Боровков, 1963, 349) Алишер Навоий асарларида *хурмо*:

*Ўзи ранги х у р м о масаллик касиф,
Маҳосин намудори х у р м о ғ а лиф*
(СИ. 1339).

Ҳозирги эроний тилларда: тожик тилида *хурмо*, форс тилида (*хорма*). (яна (*хорма-харак*) ва (*хорма-харак*) 1) хурмонинг тури; 2) хурмонинг қуритилгани, (*хормалу*), афғон тилида (*хурма*), курд тилида *хиуте*, ҳозирги туркий тилларда: қирғиз тилида *курма*, туркман тилида *хурма*, қорақалпоқ тилида *ҳурма*, озарбайжон тилида *хурма*, татар тилида *хормэ*, ўзбек тилида *хурмо*, туркий луғатларда: п. (Будагов, I, 1869), *хурма* () (Радлов, II, 2, 1734) тарзида қўлланади. Сўзнинг этимони илмий манбаларда кўрсатилмаган. Бу сўз манба тил форс-тожик тилида ясама бўлиб, у икки компонентдан ташкил топган. Туркий тиллардаги бу сўзнинг вариантлари сўз этимонини аниқлашда манба бўла олмайди. Чунки бу сўз форс-тожик тилида ясаиб, қатъий шаклга кириб қолгандан кейин, бу тилларга ўтиб ўзлашган. *Хурмо* сўзининг этимони ҳам форс-тожик тилида меваларнинг умумноми вазифасида қўлланиувчи сўз — *олуга* бориб тақалади. Бизнинг бу тахминимизни тасдиқловчи материал ҳозирги форс тилидаги ва вариантлари бўлиб, бу вариантларнинг биринчиси *хурмалу*) *хур+м(а)+алу*) *хар+лол(у)+олу* каби босқичларда бўлган. Бу ўринда шуни алоҳида таъкидлаш керакки, *хурмо* сўзининг иккинчи морфемаси (-мо) юқорида этимологик таҳлил қилинган *бодом* сўзидаги иккинчи морфема билан бир хилдир. Ҳозирги форс тилидаги яна бир *хурмо* нави учун қўлланиувчи

сўзи составидаги морфемаларнинг иккала (хар, хур) шакли ҳам бир асосдан, яъни *хар* — катта, улкан маъносидаги сўз бўлиб, уларда товуш ўзгаришлари юз берган. Ҳозирги форс тилида қўлланувчи сўзидаги морфемаси бу вариантда кейинги пайтларда қўллана бошлаган бўлиши керак. Бу нав меванинг турлари кўп бўлиб, *миср хурмо, кавказ хурмо, шарқ хурмоси* (Набиев, 1969, 38, 105) ва бошқа шулар каби турлари бўлиб, уларни бир-биридан ажратиб номлашда, кейинги пайтларда сўзнинг составида яна морфемалар қўшиб қўллана бошлаган.

Шундай қилиб, *хурмо* сўзи дастлаб *хар+олу* бўлиб, *хар* — катта, улкан, *олу*-мева, яъни катта, *улкан олу* бўлиши керак.

Ғ ў р а

Бу сўз форс-тожик тилидан эски ўзбек тилига ўтиб ўзлашган. Қадимги туркий ёзма манбалар — Ўрхун-Енисей, Маҳмуд Қошғарий асарида бу сўз учрамади. Алишер Навоий асарларида:

Тааммул била ком пайдо бўлур,

Таҳаммул била ғура ҳалво бўлур

(СИ. 1485),

эроний тиллар тожик тилида *ғура-ғўра*, форс тилида (*гуре*); туркий тилларда: озарбайжон тилида *гора*, ўзбек тилида *ғўра*, луғатларда: (*гурэ*) (Будагов, I, 1869, 776), уйғур тилида *гора* (Малов, 1961, 103) тарзида қўлланади. Бу сўз афғон тилида ва биз юқорида қайд этган туркий тиллардан бошқаларида шу формада қўлланмайди. Бундан ташқари, айрим тилларда фақат узумнинг пишиб етилмаган пайтидаги ҳолатини аташда қўлланса, баъзи тилларда *олма, ўрик, ёнғоқ* ва бошқа пишиб етилмаган мевалар учун ҳам қўллана беради, «Ғиёс ул-луғат»да эса маъноси берилади (361-бет) غوره انگور ھېلى نارسيدہ مانа булардан ҳам кўринадики, *ғўра* сўзи форс тилига ҳам қайси бир тилдан ўзлашган бўлса керак. Чунки форс тилида ҳам, тожик классик адабиётида ҳам, эски ўзбек тилида, уйғур тилида ва диалектларида хилма-хил меваларнинг етилмаганини атайди. Ўзбек халқ оғзаки адабиётида «сабр қилсанг ғўрадин халво битар» мақоли ҳам бор. Алишер Навоий ижодида мана шу мақолдан ижодий фойдаланган. Кўринадики, *ғўра* сўзи халқ орасида анча илгари қўлланиб, у хатто ўзбек халқининг мақолларида ҳам

келган. Юқорида биз, ушбу сўзнинг форс-тожик тилидан ўзлашганини қайд қилган эдик. Аммо шуниси характерлики, ҳозирги ўзбек тилида *ғўр* ва *ғўра* сўзлари кенг истеъмолдадир. Ҳозирги форс, тожик тилларида эса *ғўр* сўзи қўлланмайди.

Кўпгина манбаларда *ғўра* сўзи форс тили лексикаси деб кўрсатилади. Аммо бир манбада: (غوره —)
كلمة يونانى (Луғатнома, I, 28). Мазкур сўзнинг юнон тили лексикаси деб кўрсатилиши ўринли бўлса керак. Чунки *ғўра* сўзи эроний тиллар лексикаси бўлганида, унда барча эроний тилларда истеъмолда бўлган бўлар эди.

Ғўра сўзи эски ўзбек тилига форс-тожик тили воситасида ўзлашган бўлиб, кейинчалик бу сўзнинг маъноси кенгайган. Фақат узумнинг пишмагани ҳам эмас, бошқа айрим меваларнинг пишиб етилмагани, яна сўзнинг бошқа варианты *ғўр* инсонларнинг хусусиятини таърифлашда ҳам қўллана бошлаган.

Р а з

Бу сўз фақат китобий сўз бўлиб, кўпинча поэзияда қўлланади. Эски ўзбек тилига форс-тожик тилидан ўзлашган. Қадимги туркий ёзма манбаларда учрамайди. Алишер Навоий асарларида:

*Не эрди майкада ғавғоси р а з қизин гўё,
Бу шом қилди Навоийға пири дайр никоҳ*
(ҒС. 121).

*Боғбонға чун ғино айлаб насиб ихсонинг
илги,
Хўша-хўша гаҳ зумуруд, гоҳ лаъли ноб
осиб р а з* (НШ. 203).

тарзида келиб, унда ток, токнинг узуми маъноларида келган. Бу сўз бирорта ҳам ҳозирги туркий тилларда қўлланмайди. Классик тожик адабиётида *раз* сўзи икки маънода: 1) узум, 2) узумнинг дарахти, токи маъносида қўлланган. Ҳозирги форс тилида уч маъноси берилган: 1) узум ва унинг дарахти; 2) заҳар; 3) бўёқ (форсча, озарб. луғат, 1945, 160). Ҳозирги форс ва тожик тиллари қатламида бу сўз китобий сўзлар қатламига киритилган бўлиб, кенг қўлланишда эмас. Сўзнинг этимони ҳақида ҳеч маълумот йўқ. Биз ҳам бу ҳақда аниқ этимон бера олмаимиз. Бирок эски тожик тилида *разидан* — рангламок, бўямок, ранг қилмок феъли бор. Тахминимизча, мана шу *разидан* феъ-

лининг асоси билан *раз* сўзининг манбаи бир хил деган фикрдамиз.

Машхур лексикограф ўз луғатида ҳам *раз* сўзи ҳақида унинг икки (232-бет)

رأ — درخت انکور و بمعنی انکور که نیرست
маъноси борлиги ҳамда *разидан* — ранг қилмоқ эканлиги кўрсатилган. Бу маънолар Бурхон луғатидан олинганлиги қайд этилган.

Р у т а б

Бу сўз араб тили лексикаси бўлиб, эски ўзбек тилига форс-тожик тили воситасида ўзлашган. *Рутаб* — хурмо мевасининг арабча номланиши бўлиб, қадимги туркий ёзма манбаларда учрамайди. *Рутаб* сўзи форс-тожик тилида ҳам, эски ўзбек тилида ҳам китобий сўз бўлганлиги учун кам ишлатилган. Алишер Навоий асарида:

Эй Навоий, чун р у т а б дек оташин лаъли
аро

Хаста кўнглум тушти, тонг йўқ, гар бўлуб
хок ўртанур (НШ. 199)

тарзида қўлланган.

Араб тилида бу сўзнинг رُطَب янги хурмо, тоза пишган хурмо, رُطَبَة ёки رُطَبَة хурмо кўринишидаги маънолар бор. Бошқа манбаларда: «رُطَب — غرماینکه ناره و تر باشد» (Гриес ул-луғат). Бу сўз ҳозирги туркий тилларда қўлланмайди.

Т у р у н ж

Бу сўз эски ўзбек тилига форс-тожик тилидан ўзлашган бўлиб, у лимон, апельсинлар оиласига кирувчи ёкимли хидли, хуштаъм, сувли мева номини атайди. Қадимги туркий ёзма манбаларда учрамайди. Алишер Навоий асарларида:

Эй чучук жоним сенинг ширин лабинг,
Меваи жоним т у р у н ж и ғабғабинг
(ФС. 359)

Сўзнинг этимони ҳақида ҳеч маълумот йўқ. Эски тожик тилида *т у р у н ж*, ҳозирги тожик тилида *турунж* (груша дюшес), форс тилида ترنج (торондж) (бот. цитрон) тарзида қўлланади. Туркий тилларда ишлатилмайди. Бу сўз

маъносида келади. Сўз этимони **ف ك ه** асосидан бўлиб, ундан яна бошқа маъноли сўзлар ҳам ясалган. Алишер Навоий асарларида бу сўзнинг бирлик формаси *фокиҳ* учрамади. Ҳозирги ўзбек тилида ҳам қўлланмайди.

С е б

Бу сўз форс-тожик тили лексикаси бўлиб, у эски ўзбек тилида кўп ўринларда *олма* сўзининг синоними сифатида қўлланган. Аммо эски ўзбек тилига бутунича ўтиб ўзлашмаган. Алишер Навоий асарларида:

С е б к и даври оразим ранги бирав
ҳижронидин,
Олмадек бўлмиш қизил ҳар ёни ашким
қонидин (ФК. 461)

шаклида келади. *Себ* сўзининг этимони ҳақида маълумотлар йўқ. Биз ҳам бу ҳақда фикр юрита олмаймиз. Алишер Навоий асарларида мевалар номларидан ташқари, яна мана шу меваларни бирлаштириб атовчи, умум номловчи арабча, форс-тожикча сўзлар ҳам қўлланган.

М е в а

Бу сўз форс-тожикча, эски ўзбек тилига ўтиб ўзлашган ва ҳозирги ўзбек тилида ҳам актив қўлланади. Аммо Ўрхун-Енисей ёзма манбалари, Маҳмуд Кошғарий луғати, «Тафсир»да қайд этилмаган. Алишер Навоий асарларида:

Эй чучук жоним сенинг ширин лабинг,
М е в аи жоним турунжи ғабғабинг
(ФС. 359)

формасида келади. *Мева* сўзи форс тилида қадимдан истеъмолдаги сўз бўлиши керак.

Эски ва ҳозирги тожик тилида *мева* (Ибн Сино асарларида бу сўз қайд қилинган), форс тилида **میوه** (*миве*) кўплиги **میوجات** (*миведжат*) — плод, фрукт; афғон тилида **میوه** (*мева*), қирғиз тилида *мөмө*, туркман тилида *миве*, уйғур тилида *мивэ*, қорақалпоқ тилида *мийёе*, озарбайжон тилида *мейво*, луғатларда **میوه** *мйвэ* (осм. произносить *мэйвэ*) (Будагов, II, 1869, 275), ўзбек тилида *мева* тарзида қўлланади. Булардан ташқари уйғур диалектларида *мого* (Малов, 1961, 138) варианты ҳам бор.

Мева сўзининг этимони ҳақидаги маълумотларни учратмадик. Эроний тиллардаги *мева-миве*, туркий тиллардаги *миве-мөмө-мивэ-мийёс-мейва-мивэ-мэйвэ-мөгә* вариантларини ўзаро қиёслаганда, ушбу сўзнинг ясамалиги

сезилади. Сўзда икки компонент бўлиб, улар кейинчалик ўзаро киришиб кетган ва ўзақлар орасида морфологик қайта бўлиниш ҳодисаси юз берган. Икки мустақил сўз бир сўз ҳолига келиб қолган. Бу ҳолатни тадрижий равиш-

меҳ

да кўрсатганда, у *мева* < *ме(ҳ)* + *ва* < *ме(ҳ)* + *ба*: < *меҳ* + *меҳ*

ба(р) < *беҳ* + *бар* < *бор* бўлиши керак.

Меҳ-беҳ сўзи форсча бўлиб, яхши, ёқимли, мазали *бар-бор* сўзи ҳам мева, ҳосил маъносида келган. *Мева* сўзи ширин, мазали, ёқимли, самар, ҳосил демакдир.

Т а р м е в а

Бу сўзнинг иккала компоненти эроний тилларга ман-субдир. Бирок, эски тожик тилида ҳам ҳозирги форс, афғон тилларида ҳам бу сўз учрамайди. Фақат ҳозирги тожик тилида *тармева* тарзида қўлланади. Алишер Навоий асарларида:

Қуртики ҳарорат ўртаб они,

Т а р м е в а аро кириб ниҳони (ЛМ. 777)

каби берилади. Мазкур сўз тарихан қўшма бўлиб, *тар* ва *мева* сўзларидан ташкил топган қўшма сифат, кейинчалик отлашган. Форс-тожик тилида *тар* сўзнинг 1) нам, ҳўл, сувли; 2) тоза, янги, тароватли, ширали, сувли; ва яна мажозий 3) нозик, латиф; 4) покиза, соф, тоза каби маънолари бўлиб, бу сўзнинг ясалишида иккинчи маъноси билан иштирок этган. *Тар* сўзнинг этимони маълум эмас. Бу сўз балки *тоза-таза* сўзи билан алоқадордир. *Мева* сўзи ҳақида юқорида баён қилинган. Демак, *тармева* сўзи тожик тилида ясалган бўлиб, эски ўзбек тилига ўтиб ўзлашган. Ҳозирги ўзбек тилида ҳам актив қўлланади.

С а м а р, с а м а р а

Бу иккала сўз ҳам араб тили лексикаси бўлиб, улар эски ўзбек тилига билвосита ўтиб ўзлашган. Қадимги туркий ёзма манбаларда учрамади. Аммо Замахшарий луғатида *شمر* тарзида берилган (Боровков, 1971, 110). Алишер Навоий асарларида:

Кўрунг заиф таним теграсида жавр тошин

Ўғоч тубида сочилгон киби с а м а р ҳар ён
(БВ. 477)

Се харфининг самин гавҳарларининг *самараси фавойид* дин (ФК. 94) шаклларида қўлланган. Бу иккала сўзнинг ҳам араб тилидаги асоси *شمر* бўлиб, ҳозирги араб ти-

лида жуда кўп янги сўзлар ясалган. Шу сўзлардан соб.мн. ثمار (I) плоды, фрукты; 2) продукты, продукция; 3) польза, выгода; 4) результат (Баранов, 1962, 137) бўлиб, уларнинг иккаласи ҳам араб тилидаги барча маънолари билан ўзлашган.

П и с т а

Писта сўзи форс-тожик тилидан эски ўзбек тилига ўтиб ўзлашган. Ўрхун-Енисей ёзма манбаларида, Махмуд Кошғарий луғатида қайд этилмаган. Замахшарий луғатида *pista* (Боровков, 1971, 105), Алишер Навоий асариди:

*Оғзидин аччиғ сўз айтиб зоҳир этса захр
чашм,
Айб эмастур писта шўру тонг эмас
бодом талх (ҒС. 128).*

эски тожик тилида *писта*, پسته, ҳозирги тожик тилида *писта*, форс тилида پسته (*пэстэ*), афғон тилида پسته (*пэста*), курд тилида *fistig*; ҳозирги туркий тилларда: қирғиз тилида *мисте*, туркман тилида *писсе*, озарбайжон тилида *пустэ*, ўзбек тилида *писта*, татар тилида *пестэ*, тарзида берилган. Бу сўзнинг этимони ҳақидаги маълумотларни учратмадик. Бирок биз ҳам бу ҳақида аниқ фикрга эга эмасмиз. Ўзбек тилида *пистоқи*, ўзбек тилининг Самарқанд-Бухоро диалектида *пистақи*, ҳозирги тожик адабий тилида *пистақ* (*қ*) каби ранг билдирувчи сўз борки, у *писта* (мева) сўзи билан боғлангандир. Аммо ранг билдирувчи сўз *пистақи-пистоқи* сўзи аввал ясалганми ёки *писта* сўзи дастлабки манбами, бу бизга маълум эмас. Лекин меваларни номлашдаги умумийлик шуки, улар кўпинча ранглари восита-сида номланадилар. Бу ўринда шу умумийлик, яъни ранг орқали мевани номлаш мос келмайди. Яна *писта* сўзининг ўзи ҳам дастлабки ясалганида *писта* шаклида бўлмаса керак. Буни ранг билдирувчи *писта(қ)қй* — *пистоқи* сўзи тасдиқлайди. Сўз охиридаги сўз ясовчи морфема *-оқ-ақ* туркий тилларда актив сўз ясовчи бўлган ва ёнғоқ сўзининг ясалишида ҳам қатнашган. Булар шуни тасдиқлайдики, *писта* сўзи форс-тожик тилидан ўзлаштирилган пайтда янги сўз ясовчи *-ақ,-оқ* аффикси қўшилиб, *писта+ақ-оқ* бўлган ва форс-тожик тилига шу формада ҳам ўзлашган. Кейинчалик ранг билдирувчи қўшимча *-й* қўшилган (киёсланг *дона+ак, ёнғоқ* ва бошқалар). *Писта* сўзининг этимони ҳақидаги тахминимиз шундай: *писта* сўзи ясама бўлиб, у *пист+а* (*пўст+а* дир. Чунки бу меванинг

ташқи асосий белгиси пишиб етилганда қобиғи (пўсти) тушиб кетади. Шундай қилиб, *писта* сўзи форс-тожик тилидан эски ўзбек тилига ўтиб ўзлашган ва яна сўз ясовчи кўшимчалар қабул қилган. Ранг билдирувчи *пистоқи* сўзи ҳам *писта* сўзидан ясалган.

Демак, Алишер Навоий асарларида йигирмадан ортик мева номлари қўлланган бўлиб, уларнинг этимони қадимги туркий, эроний, араб ва юнон тилларига бориб тақалади. Айрим мева номларини ташкил қилувчи қўшма атамаларнинг компонентлари турли системадаги тил материали бўлиб, янги сўз ясашда қатнашади. Булардан ташқари, шоир ижодида мева номларининг бошқа тиллардаги синонимлари ҳам берилади. Бу эса байт, ғазаллардаги қайтариқларни камайтиради. Асарнинг бадиийлигига яхши таъсир қилади.

САБЗАВОТЛАР НОМИ

Алишер Навоий асарларида мевалар номи сингари сабзавот номлари ҳам турли тилларнинг лексикаси бўлиб, эски ўзбек тилига турли воситалар натижасида ўтиб ўзлашган. Уларнинг айримлари ҳозирги ўзбек тилида ҳам актив қўлланади. Баъзилари эса ўзбек тилининг диалект ва лаҳжаларида қўлланадиган бўлиб қолган.

З а р д а к

Бу сўз форс-тожикча бўлиб, у ясамадир. Аммо у эски тожик тилида Х-XX асрлар ёзма манбаларида учраганлиги қайд этилмайди. Ҳозирги форс тили луғатларининг кўпчилигида ҳам бу сўзлик берилмайди. Ҳозирги тожик тилининг икки тилли луғатида *зардак* тарзида берилиб, унинг лаҳжалар лексикаси эканлиги белгилаб қўйилган. Шунинг учун ҳам форс, тожик адабий тилида бу сўз, деярли, қўлланмайди. Алишер Навоий асарларида:

*Ошиға ким солса қилиб зийнат иш,
Зардагу шалғам киби олтун-кумуш*
(ХА. 126)

вариантида келади. Қадимги туркий манбаларида қайд этилмаган. Аммо сўзнинг биринчи морфемаси *зар* ва унинг воситасида ясалган сўзлар Маҳмуд Қошғарий асарида бе-

рилган. Ҳозирги туркий тилларда: қирғиз тилида *зардек*, уйғур тилида *зардак*, *задак*, туркий луғатларда (Будагов, I, 1869, 605), *зардак*, *зартак* (Малов, IV-I, 1911, 872) каби кўринишларда берилади. *Зардак* сўзи икки морфемадан (*зард* — бош морфема сариқ ранг маъносида ва ёрдамчи морфема-*ак* сўз ясовчи аффиксдир) тузилган бўлиб, унинг биринчи бош морфемаси ҳам ясамадир (Бу ҳақда зардолу сўзига қаранг). Сўзнинг туркий тилларда турли товуш ўзгаришларига учраган вариантлари, шу тилнинг фонетик қонуниятлари таъсиридир ($t \approx d$, $ak \approx ek$). Демак, *сабзи сабзи* сўзининг синоними бўлган *зардак* тил бирлиги форс-тожик тилининг айрим диалект ёки лаҳжаларида қўлланувчи сўз бўлиб, у эски ўзбек тилига ўзлашган. Бу сўз ҳозир ҳам форс-тожик диалектларининг таъсири кучли бўлган ўзбек лаҳжаларида истеъмол қилинади. Сўзнинг этимони *зард*+*ак* бўлб, сариқлик сариқча маъносида келади.

Бодринг

Бу сўз қадимги туркий ёзма манбаларда акс эттирилмаган. Маҳмуд Қошғарий асарида бу мева бошка сўз — *тармаз* (МК. I, 426, 329) билан номланган. Алишер Навоий асарларида: *Боқтим эрса, полизе кўрдумки тўла қовун ва бодринг ва хиёр эрди. Андин узуб аташимға таскин бердим* (НМ. 97) тарзида келди. Ҳозирги туркий тилларда: қирғиз тилида *бадыраң*, ўзбек тилида *бодринг*; ҳозирги эроний тилларда: тожик тилида *бодиринг*, *бодранг*, *бодринг*, афғон тилида *бадранг*, эски тожик тилида *бодранг* шаклида учрайди. Шу нарса характерлики, кўпчилик туркий тилларда ва форс тилида *бодринг* сўзи ўрнида шу мевани *хиёр* (бу сўз ҳақида кейинроқ мукамал изоҳ берилади) сўзи билан аталади. Бу сўзнинг этимонини аниқлашда юқоридаги турли товуш ўзгаришидаги кўринишларини ўзаро қиёслаб, ундаги морфемаларни семантик, тарихий, фонетик ўлчовлар асосида текшириб, маълум хулосага келиш мумкин.

Л. З. Будагов ўз луғатида бу сўзни чиғатойча деб кўрсатади ва уни қуйидагича изоҳлайди: 1) *بادرنج* (плод желтого цвета, похожий на дыню (из него делают варенье) 2) *огурец* (называется *бадрнғъ* в Ташкенте и Туркст. области) (Будагов, I, 1869, 220). Б. М. Юнусалиев қирғиз тилида *бадраң* шаклида келишлигини кўрсатиб, унинг этимони ҳақида маълумот бермайди (Юнусалиев, 1953, 33). Рад-

лов луғатида *бадрақ* (*بادرننگ*), *бадрин* (*بادرين*) шаклларини, биринчисини форсча, иккинчисини сартча деб кўрсатади (Радлов, IV-2, 1911, 1520, 1521). Форсча-русча луғатнинг янги нашрида *بادرننگ* (*бадрәнг*) 1) см. *بالنگ*; диал. маленький огурец (159); *بادرننج* (*бадрәнж*)-*بالنگ* (*баләнг*) цитрон; цедрат (Рубинчик, I, 1970, 158, 177).

Сўзнинг *бодринг-бадырақ-бодиринг, бодранг-бодринг-бадрәнг-бадренг-бадрақ-бадрәңг-бадрин-баләнг-бадрәнж* каби вариантлари икки бош морфемадан тузилган бўлиб, *бод-бад-бад-ба* ва *ранг-ринг-рақ-ренг-рәңг-рин-рәнж-ләнг* лардан иборат. Уларнинг айрим вариантларидаги *и-ы* морфемаси грамматик функция бажарган бўлса керак. Бу сўзнинг этимонини икки хил талқин қилиш мумкин: 1) Биринчи компонент *бад* — ёмон, ярамас, ёқимли эмас, иккинчи компонентни *рәнг-ринг* (*ранг* сўзи билан боғланганда, унинг дастлабки маъноси ёмон рангли, кўриниши хунук, кўримсиз, яъни бадрангдир. 2) Биринчи компонент ёғоч, дарахт (аслида кўпинча тол дарахти) танасининг мўрт бўлиб қолгани, чиригани *буда-пуда* (эски тожик тилида *пада*) сўзи билан боғланиб, турли товуш ўзгаришлари билан кўлланади. Иккинчи компонент яна биринчи ҳолатдаги *ранг* сўзи бўлиб, бунда сўзнинг дастлабки маъноси *пуда-будага* ўхшаш, *буда-пудадек, пуда-буда* сингари маъноларда келади. Бунда бу сабзавотнинг *пудага* ўхшашлиги, яъни мўртга ўхшаб синиши асосга олинган. Мана шу иккинчи хил талқин ҳақиқатга яқинроқ. Айрим луғатларда *бодринг* цитрус ўсимликлари меваси лимон, апельсин, мандаринлар билан бир оилага киритилади. Яна баъзи манбаларда *хиёр* ва *бодринг* мевасини бир нарса деб қаралади. Бу тўғри бўлмаса керак. Чунки Алишер Навоий «Насойим ул-муҳаббат» асарида *қовун, бодринг* ва *хиёрни* алоҳида кўрсатади (НМ. 97-бет). Яна шуни кўрсатиб ўтиш ўринлики, *батинжон-бадинжон-бақлажон* сўзи билан *бодринг* сўзлари ўртасида яқинлик бўлиши керак.

Демак, *бодринг* сўзи тарихан кўшма от бўлиб, *пудага* ўхшаш, *пудадек* маъноларини билдирган. Форс-тожик тилидан эски ўзбек тилига ўзлашган.

К а д у

Бу сўз форс-тожик тилидан эски ўзбек тилига ўтиб ўзлашган. Ўрхун-Енисей ёзма манбаларида, Маҳмуд Кошгарий луғатида қайд этилмаган. Алишер Навоий асарларида:

Ширада зардолу этиб қанд ҳал,
Йўқ каду амруд кадуйи асал (ХА. 214).

Ҳозирги эроний тилларда: тожик тилида *каду*, форс тилида *کادو* (*кадӯ*), афғон тилида *کادو* (*кадӯ*), курд тилида *кеди*, ҳозирги туркий тилларда: туркман тилида *кади*, озарбайжон тилида *куду*, ўзбек тилининг Самарқанд-Бухоро диалектида *кади*, Хоразм шеваларида *кэдь* (Абдуллаев, 1961, 55), турк тилида *кадак*, туркий луғатда *کادو* *кеду* (Будагов, П, 1869, 117) шаклларида келади. Сўзнинг қачон ўтиб ўзлашганини тасдиқловчи намуналар Алишер Навоий асарларигача бўлган манбаларда йўқ.

Қадимги форс, эски тожик тилида *кад* сўзи борки, у уй маъносини билдиради (Ғиёс ул-луғат 408). Кейинчалик мана шу *кад* асосида икки янги сўз ясалиб, бири *каду* — сабзавотнинг бир тури номи ва яна *каду* — идиш-оёқ номи атовчи (бу ҳақда идиш-оёқлар номлари ўрнида таҳлил қилинади) сўзлар ясалган. *Каду* (*кад* + *у* бўлиб, уйлик, уйдек, яъни ичи қаваклиги назарга олиниб шундай номланган. Турли туркий тилларда ҳар хил товуш ўзгаришларига учраган ҳолатда келиши, бу сўзнинг ўша тилнинг фонетик нормаларига мослашиб келганидир. Демак, *каду* сўзи уй маносини билдирувчи *кад* асосида — у ясовчиси воситасида ясалган. У ясовчисининг грамматик маъносини аниклай олмадик.

С а б з и

Бу сўз форс-тожик тилидан эски ўзбек тилига ўтиб ўзлашган. Ўзбек тилининг барча диалектларида актив қўлланади. Ўрхун-Енисей ёзма манбаларида Маҳмуд Қошғарий луғатида бу сўз қайд этилмаган. Алишер Навоий асарларида сабзи тарзида келади:

Ва анда туз ва сабзилар бор эрди
(ТА. 235)

Сабзи сўзи эроний тилларда кўп маъноларда қўлланади. Сўзнинг этимони *сабз* бўлиб, ундан от ясовчи-и воситасида янги сўз ясалган. Ҳозирги форс тилида *سبزی* (*сабзи*) 1) зелье, зеленые овощи; 2) род пахучего растения (приправа к кушаньям), ҳозирги тожик тилида *сабзи*, эски тожик тилида *сабзи* *سبزی* 1. сабза, гиёҳ алафи тару тоза; 2. сабзгунӣ, сабзрангӣ кабудрангӣ (Фарҳанг забони тоҷик, П, 1969, 164), ҳозирги форс тили изоҳли луғатида: *سبزی* — صراص شراب (سبزی) — خضوت و سر кабилар берилган. (347.1.

سبزی — طوارات و شادابی « (طوسی — لغت)

Ҳозирги туркий тилларда: қирғиз тилида *сабиз*, уйғур тили ва унинг диалектларида *сэвзэ*, *сабза*, ўзбек тилида *сабзи*, туркий луғатларда *سبزی* *сэбзэ*, зеленый, свежий, *سبزی*, *سبزه* зеленая трава, зелень (Будагов, I, 1869, 618), *сабзи* (*سبزی* — сарт) — морковь (Малов, IV-2, 1911, 422) каби кўринишларда келади. Мана бу юкорида қайд этилган сабзи сўзининг турли тиллардаги ҳозирги, қадимги қўлланишдаги маънолари, у сўзнинг семантик чегараси кенгайганлигини кўрсатади. Эски тожик тилида бу сўз кўкатлар, кўклик маъносида қўлланган. Кейинчалик эса яна кўшимча маъно кўкатнинг асоси-сабзи маъносини ҳам ифодалай бошлаган. Аммо бу ҳодиса фақатгина тожик ва ўзбек тилларида оммавий бўлиб, форс тилида бу сўз ўрнида бошқа сўзлар актив қўлланади. Бошқа туркий тиллардан қирғиз тилида *сабзи* сўзи нисбатан кўпроқ қўлланади. Қорақалпоқ озарбайжон, туркман ва бошқаларда бу сўз, деярли, қўлланмайди. *Сабзи* сўзининг бош морфемаси *сабз* ҳам ясама сўз бўлиши керак *Полиз* сўзи билан *сабз* сўзининг ясалиш усули бир хил бўлганлигидан, уларда қандайдир яқинлик бор.

Демак, *сабзи* сўзи *сабз* асосидан ясалган бўлиб, унда ўсимликнинг бир белгиси — кўклиги асосида номланган. Бу сўз ҳозирги тожик тилида, ҳозирги ўзбек тилида актив лексикондир.

Х и ё р

Ушбу сўзнинг номланиши ва тарихи, уни жиддий фактик материаллар асосида ёритишни талаб қилади. Чунки кўпгина манбаларда ҳар хилликлар бор. Айримларида *хиёр* — бодринг, айримларида эса бодрингнинг бир нави деб изоҳланади. Бу сўз форс-тожик тилидан эски ўзбек тилига ўтиб ўзлашган. Бироқ қадимги туркий манбаларда қайд этилмаган.

Алишер Навоий асарларида: *Дедимки, сувсиз кўнелум тозагина х и ё р тиларки, бўғузумни йлутгаймен. Ул йигит дедики, кир, доғи уз. Шайх дабтурки, менинг ул йигит сўзига имоним бор эрди. Боқтим эрса, полизе кўрдумки тўла қовун ва бодринг ва х и ё р эрди. Андин узуб аташимга таскин бердим* (НМ. 96,97) тарзида келади. Мана Алишер Навоий ҳам *хиёр* билан *бодрингни* бир-биридин фарқлаб, алоҳида-алоҳида кўрсатади. Бу хил айримликни яна эски тожик тилида ҳам кўриш мумкин: *охир баҳманмоҳи қадим х и ё р у б о д и р и н г ва ботинмони тоза дидам* (Носири Хисрав);

Козй, ки ба рашват бихўрад панж х и ё р,
Собит кунад аз баҳри ту даҳ харбузазор
(Саъди)

(Фарханги забони тоҷик, II, 1969, 476).

Ҳозирги эроний тилларда: тожик тилида *хиёр* (бод-ринг), форс тилида *خیار* (*хийар*) — огурец, *خیار جنبی* (*хиёр-чамбар*) — сорт огурцов длинной изогнутой формы (Рубинчик, I, 1970, 591, 592) курд тилида *хиуау*, ҳозирги баъзи туркий тилларда: туркман тилида *хыяр*, озарбайжон тилида *хияр*, қорақалпоқ тилида *қыяр*, турк тилида *хиуау*, татар тилида *кыяр*, «Туркий тиллар луғати»да п. тур. тат. *قیار* огурец, п. *شیرین خیار* большой и длинный огурец (Будагов, I, 1869, 543), хыяр (Радлов, II-2, 1899, 1716) вариантлари келади.

«خیار — قسمی امر ترکی می که آنرا اکثر خام میخورند و بمعنی اختیار و بر کزیدن و بر کزیدگان و مدت خیار در فسخ بیع سه روز است» (ФСЛ. 200)

Сўзнинг этимони ҳақида манбаларда маълумотлар йўқ. Биз ҳам бу сўз ҳақида аниқ этимон бера олмаймиз. Лекин баъзи мулоҳазалар баён қилиш мумкин. Ўзбек тилининг Самарқанд-Бухоро диалектида *хасак*, *хасаки*, *корсок*, *иккорсок* (*ит+корсок* *ит+хар+сак*; *хар* *хиёр*; *сак* — ит, яъни *ит хиёри*) сўзлари борки, уларнинг *хиёр* сўзи билан умумий томонлари бор. Эски тожик тилидаги *хас*, *хасак* сўзлари ҳам шундай.

Чағандар

Бу сўз форс-тожик тилидан эски ўзбек тилига ўтган. Қадимги туркий ёзма манбаларда учрамайди. Алишер Навоий асарларида:

Борча нахуд ўрнига дурри хушоб
Реза чағандар ерига лаъли ноб

(ХА. 126)

шаклида келади. Эски тожик тили ёзма манбаларида *чуғундар* тарзида учрайди. Ҳозирги эроний тилларда: форс тилида *چغندر* (*чағондар*, *чоғондор*) — свекла, шаклида келади. Ҳозирги тожик, афғон ва курд тилларида бу формада қўлланмайди. Ҳозирги туркман тилида *шугундыр*, ҳозирги татар тилида *чөгендер*, ҳозирги озарбайжон тилида *чуғундур*, туркий луғатларда: *جوگونند*, *چغندر*, *چغندر*, *چغندر* тат. *چغندر* (Будагов, I, 1869, 478) каби вариантларда келади. Бу сўзнинг

этимони ҳақида маълумотлар йўқ. Унинг *чағандар-чуғундар-чоғондар-чоғондор-шугундыр-чуғундур-чуқундор-чукундур-чундур* каби кўринишларида *чаға-чуғу-чоғо-шугучуқу-чуку* бош морфемаси бўлиб, унинг асоси *шуға* (شَغَا — пўсте, ғафсе, ки аз кори зиёд дар даст ё аз раҳгардин зиёд дар пой одам пайдо мешолад) (Фарҳанги забони тоҷик II, 1969, 607) сўзига бориб боғланади. *Чағандар* дамлангандан сўнг, унинг пўсти ҳам танасидан тезда ажралади. Мана шу хусусияти, унинг *чаға+ндар* деб номланишига асос бўлган. Бу сўзнинг энг қадимги кўриниши туркман тилида сақланиб қолган.

Демак, *чағандар* сўзи эски ўзбек тилига ўтгану, ўзлашиб у тилнинг лексик қатлаמידан доимий ўрин олмаган.

Ш а л ғ а м

Шалғам сўзи форс-тожик тилидан эски ўзбек тилига ўтиб ўзлашган. Ўрхун-Енисей ёзма манбаларида қайд қилинмаган. Маҳмуд Қошғарий луғатида شَلْغَمٌ ва شَلْغَمٌ (МҚ. I, 425) тарзида келади. «Қипчоқ тили луғати»да شالغام — *шалғам* (Муталлибов, 1968, 274), Алишер Навоий асарларида:

*Ошиға ким солса қилиб зийнат иш,
Зардағу ш а л ғ а м киби олтун-кумуш*
(ХА. 126).

Эски тожик тилида *шалғам* شَلْغَمٌ (беҳи гиёҳи хўрданист ба турб монанд) (Ф.З.Т.П, 1969, 563), ҳозирги эроний тилларда: форс тилида شَلْغَمٌ (*шалғам*), тожик тилида *шалғам*, афгон тилида شَلْغَمٌ (*шалғам*), курд тилида *selim*, ҳозирги туркий тилларда: қирғиз тилида *шалқан*, *шалғам*, туркман тилида *шалғам*, қорақалпоқ тилида *шалғам*, туркман тилида *salgam*, ўзбек тилида *шолғом*, озарбайжон тилида *шэлғам*, туркий луғатларда: п. شالغام, тат. شالغام, алт. شالغان (Будагов, I, 1869, 671), *шалқан* شالغان (Радлов, IV-I, 963, 964) тарзида қўлланади. Бу сўзнинг этимони ҳақида манбаларда тадқиқ ва маълумотларни учратмадик. Бу сўз ҳам *чағандар* сўзининг асоси *шуға* билан яқин бўлса керак. Маҳмуд Қошғарий асаридаги *жағмур*, *жамғур* сўзлари ҳам *шалғам* сўзининг туркий диалект ёки лаҳжаларидаги қўлланиш шакллари бўлса керак (Ҳозирги араб тилида شَلْغَمٌ сўзи борки, у ҳам диққатни ўзига тортади. Айрим манбаларда *шалғам* сўзи арабча деб кўрсатилади).

Юқорида қайд этилганидек, *шалғам* сўзи форс-тожик

тилидаги *шуға* сўзи заминиди ясалган бўлиб, у *шалғам* (*шуға* + *лам* бўлиши керак. Бу тахминни тасдиқловчи факт Самарқанд-Бухоро диалектида *шағлам* тарзида қўлланивчи варианты ҳам мавжуддир.

Шалғам ҳам *чағандар* сингари қозонда дамланиб, кейин пўсти енгилгина олиниб, истеъмол қилинади. *Шалғам*, *чағандар* сўзларига бу хил этимон бериш ҳам семантик, ҳам фонетик принципларга мос келади. Кўпчилик туркий тилларда ва эроний тилларда ҳам *с-ч-ш* фонетик қонунияти амал қилади. Чуқур тил орқа товушлари *қ-ғ* эса тавсиф талаб қилмайди. Унли товушларда бўлган ўзгаришлар ҳам ёндош ундош товушларнинг таъсири натижасидир.

Қ о в у н

Бу сўз умумтуркий бўлиб, деярли барча туркий тилларда қўлланади. Ўрхун-Енисей ёзма манбаларида учрамайди. Маҳмуд Қошғарий луғатида *қағун* قاغون (МК. I, 185, 220, 266; III, 117), кипчок тили луғатида *қувун* قوۋون (Муталлибов, 1968 227), Алишер Навоий асарларида: *Боқтим эрса, полизе кўрдумки тўла қ о в у н ва бодринг ва хиёр эрди. Андин узуб аташимға таскин бердим* (НМ. 97) тарзида келади.

Ҳозирги туркий тилларда: уйғур тилида *қоғун*, унинг лаҳжаларида *қавғон*, *қаун*, *қоғул*, *қуғун* (Малов, 1961, 119, 122, 124, 124, 125), қирғиз тилида *қоон* туркман тилида *гавун*, қорақалпоқ тилида *қайын*, татар тилида *кавын*, озарбайжон тилида *говун*, ўзбек тилида *қовун*, унинг баъзи диалектларида *қавун*, *қавин*, туркий тиллар луғатида тур. тат. قاون қавунъ, уйғ. قوۋون (Будагов, II, 1869, 30), *қоғун* (قاغون) (Радлов, II-I, 517) каби турли товуш ўзгаришларига учраган ҳолда келади. Сўзнинг этимони ҳақидаги маълумотларни учратмадик. *Қовун* сўзининг морфологик состави ҳам кўшма бўлиб, бош ва ёрдамчи морфемалардан тузилган. Бу сўзнинг бош морфемаси турли тил ва диалектларда *қа:*-*қу-қо-қав-қо-гав-қай-кав-гов* каби ёрдамчи морфема ҳам ясама бўлиб, икки ясовчидан иборат бўлиши керак. Уларнинг айрим тилларда қўлланивчи *-ғ* ясовчиси ва иккинчиси *-ун-он-ул-ын-ин* кабилардир.

Қовун сўзи *қовоқ* сўзи билан бир манбадан ясалган бўлиб, улардаги умумийлик *қов-* ва айримлик *-ун*, *оқ* ясовчиларидадир. *Қав* бош морфемасининг ўзи ҳам ясама бўлиб, унинг охиридаги *-в* грамматик форма

хам фактик ўзгариш натижасида бўлган. Қадимги формасида -в ўрнида -ф ясовчиси бўлган. *ф* ундошининг *в* га ўтиши ва унинг ўрнида қўлланиш ҳодисаси ҳозирги ўзбек тилининг диалект ва лаҳжаларида ҳам сақланиб қолган: *ф* > *в* — *оғлан* > *овлан*, *тағ* > *тав* (Ўзб. диал. 1962, 197).

Ковун сўзининг юқорида қайд этилган бош морфемасининг турли кўринишлари қадимги туркий тилдаги сўз *қаз* — пўстлоқ (МК. III, 165) ва *қоғуш* — чарм, тери (МК. III, 154) сўзлари билан бевосита боғлиқдир. Демак, *қовун* сўзи асосида унинг асосий белгиси қилиб пўчоғи, формал жиҳатдан бўлса-да, пўстлоғи олинган. Ҳақиқатан ҳам, *қовун*, *қовоқ* ўз туркумларига кирувчи бошқа полиз меваларидан пўчоқларининг қаттиқлиги, калинлиги билан ажралиб туради.

Шундай қилиб, сабзавот мевалари номланганда ҳам, уларнинг ранги, кўриниши, формаси ва бошқа белги, хусусиятлари асосида номланар экан. Айрим сабзавот номлари форс, араб тилидан ўтиб, эски ўзбек ва ҳозирги ўзбек тилига ўзлашиб кетган. Баъзилари эса маълум даврдан сўнг қўлланмай, уларнинг ўрнига бошқача атамадаги сўз қўлланган.

ДОН НОМЛАРИ

Алишер Навоий асарларида ўндан ортиқ дон номлари ва унга алоқадор бўлган сўзлар учрайди. Бу сўзларнинг кўпчилиги эски ўзбек тилининг ўз лексик қатламидаги туркий сўзлар, баъзилари форс-тожик тилидан ўтиб ўзлашган ва баъзилари арабча сўзлар билвосита эски ўзбек тилига ўтиб ўзлашган. Форс-тожикча ва арабча сўзларнинг айримлари эски ўзбек тилининг ҳам, ҳозирги ўзбек тилининг лексик қатлампидан жой олмаган.

А р п а

Бу сўз умумтуркий бўлиб, Ўрхун-Енисей ёзма манбаларида қайд этилмаган. Маҳмуд Қошғарий луғатида *арпа* (МК. I, 144; II, 137), «Қипчоқ тили луғати»да *ارپا* *арпа* (Муталлибов, 1968, 170), Агра (ДТС. 53), «Тафсир»да *арпа* (Боровков, 1963, 106), XIV аср Хоразм ёзма манбаларида *арпа* (*ارپا*) (Фозилов, I, 1966, 65), Алишер Навоий асарларида:

*Луқма оғаҳлик ила солик агар айласа
нўш, Яхшироқ а р п а кўмочики тағофилда
кулоч* (ФК. 105) тарзида қайд этилган.

Хозирги туркий тилларда: кирғиз тилида *арна*, туркман тилида *арна*, қорақалпоқ тилида *арна*, турк тилида *агра*, озарбайжон тилида *арна*, татар тилида *арна*; олтой тилида *арба*, мўғул тилида *арвай*; уйғур тили ва унинг лахжаларида *ана*, *арна*, туркий тиллар луғатларида: тур. тат. *اربا* *اربا* (Будагов, I, 1869, 24), *арна* *أربه* (Радлов, I, 333) каби вариантларда берилган. Мана бу сўзнинг турли туркий тилларда, деярли, бир хил шаклда қўлланиши ҳам унинг умумтуркий сўзлар қаторига киришлигини тасдиқлайди.

Арна сўзининг этимони ҳақидаги маълумотларни учратмадик. Аммо бу сўз этимони ҳақида икки хил тахмин баён қилиш мумкин: 1) *арна* сўзининг асоси *ар* — бўлиб, қадимги туркий тилда *аг* — рано, прежде (Малов, 1952, 365) маъносини билдиради. *Арна* сўзида *на-ба* морфемасининг маъносини аниқлай олмадик. Биринчи бош морфема *ар* — барвақт, олдин маъноси билан *арна* сўзини атаганда, унинг эрта пишар, илгари етиладиган, тез пишиб етиладиган маъносида келади. *Арна* бошқа донларга нисбатан эрта ва тез пишиб етилади. Унинг мана шу хусусияти асосида номланган бўлиши керак. Яна шуни алоҳида кўрсатиш керакки, *эрта* сўзи билан *арна* сўзларининг бош морфемалари бир асосдан бўлиши керак. Чунки *ар-ар-ар-эр+та* сўзи ҳам қадимги туркий тилдаги *ав* сўзи маъноси билан бир хилдир.

2) *арна* сўзининг этимони ҳақидаги иккинчи хил тахминимиз, қадимги туркий тилда қўлланувчи *аран* — отхона (МК. I, 106) сўзи билан алоқадор бўлиб, унинг маъноси от дони от ёйдиган дон, от овқати маъносида келади. *Араба* сўзи ҳам *арна* қадимги туркий тилдаги *аран* сўзи билан яқинлиги борга ўхшайди. «Кипчок тили луғати»да *أربه* — *арба* (устига юк ортиладиган нарсa) (Муталлибов, 1968, 170) сўзи борки, бизнинг тахминларимизни тасдиқлайди. Мана бу *арна* сўзининг этимони тўғрисидаги икки хил муҳокаманинг биринчиси ҳақиқатга яқинроқдир.

Буғдой

Буғдой сўзи умумтуркий, у барча туркий тилларда актив қўлланади. Ўрхун-Енисей ёзма манбаларида қайд этилмаган. Маҳмуд Қошғарий луғатининг кўп ўринларида *буғдой* маъносида *тариғ* сўзи (МК. I, 458; II, 86; III, 78, 105) қўлланганки, у алоҳида ўрганишни талаб қилади. *Буғдой* маъносида келувчи *тариқ* сўзи хозирги тилларда доннинг бошқа турини атайди. *Тарик* билан

буғдой донларининг бир-бирларига ҳеч яқинлик томони йўқ. Нима сабабдан буғдой донини аташда, тариф сўзи қўлланган. Шу билан биргаликда *بۇغداي* *буғдай* (МК. I, 166; III, 258) — *ол мэнча буғдой* *ol mənča buğdaj jifışdi* — у менга буғдой йиғишга ёрдам килди (МК. III, 81) каби қўлланган формаси ҳам мавжуд. «Қипчоқ тиллари луғати»да *بۇغداي* — *буғдай* (буғдой), *بۇغداي* — *буғдай* (буғдой) туркманча (Муталлибов, 1968, 189), «Тафсир»да *боғдай* (Боровков, 1963, 106), XIV аср Хоразм ёзма манбаларида *буғдай* (Фозилов, I, 1966, 285), Алишер Навоий асарларида:

Бўлуб ломакон сатҳидин хонлари
Адам мулки буғдойидин нонлари (ҒС. 710)

каби кўринишларида келади. Ҳозирги туркий тиллар луғатларида: қирғиз тилида *буудай*, туркман тилида *буғдай*, қорақалпоқ тилида *бийдай*, турк тилида *буғдой*, озарбайжон тилида *буғда*, ўзбек тилида *буғдой*, уйғур тилида *буғдай*, уйғур тили лаҳжаларида *боғдай* (Малов, 1961, 100), ўзбек тилининг Хоразм шеваларида *бу:дай* (Абдуллаев, 1960, 30), татар тилида *бодай*, олтой тилида *буудай*, мўғул тилида *улаан буудай* тарзида келади. Булардан ташқари, яна «Қипчоқ тили луғати»да *بوضاي* *бузај* сўзи берилиб, таржимон томонидан куйидагича изох ҳам берилган. «Туркманлар «ғ» билан талаффуз қиладилар. Бу сўзнинг четида *بوغداي و بويداي* *боғдай* ва *бујдай* шакллари ҳам берилган» (Муталлибов, 1968, 99). Сўзнинг этимони ҳақидаги маълумотларни учратмадик. Бу сўз тарихан ясама бўлиб, бош ва ёрдамчи морфемалардан ташкил топган. Сўзнинг бош морфемаси *бу-бо-би* каби вариантларининг қадимги туркий тилда англатган маъносини аниқлай олмадик. Аммо ҳозирги туркий тиллардаги *буёқ*, *бўз* сўзлари билан алоқаси борга ўхшайди. Ёрдамчи морфема — сўз ясовчи *-ғ* нинг ҳам *-з*, *-й* каби кўринишларда келгани бор. *ғ-з-й* ҳодисаси туркий тилларга хос фонетик хусусиятдир. Яна бир морфема *-дай-дой-да-ай*нинг маъноси маълум эмас.

Маҳмуд Кошғарий асарида буғдой маъноси қўлланган тариф сўзидаги *-ғ* сўз ясовчи *буғдой* сўзи составида ҳам келиб ясовчилик функциясини бажарган.

Сўз охиридаги *-дай*, *-дой*, *-да* морфемаси ҳам арпа сўзида *-па-ба* морфемаси билан бир хил эмасмикин. Чунки *-дай-дой*ларнинг составидаги *-й* элементи ҳам

кейинчалик кўйилган. Озарбайжон тилидаги *буғда* варианты буни тасдиқлайди.

Демак, *буғдой* сўзи умумтуркий бўлиб, унинг асоси *бу-бо-би-бўлиб*, сўз ясовчи кўшимчалар воситасида янги сўз ясалган ва донларнинг бир нави номини атаган.

Ж а в

Бу сўз форс-тожик тили лексикаси бўлиб, эски ўзбек тилига ўтган. Аммо у эски ўзбек тилига ўзлашмаган. Фақат поэзияда қайтариқлардан қочиш мақсадида бошқа тилдаги номини қўллаш лозим кўрилган. Қадимги туркий ёзма манбаларда қайд этилмаган. Бизнинг кузатишимизча, бу сўз XIV—XV асрларда кўпроқ ва кейинги асрларда, ниҳоятда кам қўлланган.

Алишер Навоий асарларида:

*Ки юз мендек, тумон андоққи Хисрав,
Ҳабо ўлса қазо олинда бир жав*
(ФШ. 568)

тарзида келади. Эски тожик тилида *жав* галлае, ки бештар ба чарпоён медиҳанд ва аз он нон ҳам мепазанд (ФЗТ. II, 1969, 763), ҳозирги тожик тилида *жав*, форс тилида *جو* (*джой*), курд тилида *сеһ*, «Туркий тиллар луғати»да "п. *جو* ячменное зерно (Будагов, I, 1869. 443) кўринишларида келади. Бу сўзнинг этимони ҳақидаги маълумотларни учратмадик ва унинг этимони тўғрисида ҳам аниқ кўрсаткичларга эга эмасмиз. Бирок ҳозирги ўзбек тилидаги *жўхори* сўзи билан *жав* — арпа сўзлари ўртасида яқинлик бўлса керак.

К у н ж у т

Бу сўз форс-тожик тилидан эски ўзбек тилига ўтиб ўзлашган. Ҳозирги ўзбек адабий тилида ҳам актив қўлланади. Ўрхун-Енисей ёзма манбаларида, Маҳмуд Қошғарий луғатида бу шаклда қайд этилмаган. Яна бошқа туркий ёзмаларда учрамади. Алишер Навоий асарларида: *Доронинг расули анга олтун байза тилай келиб, пўлод найзадек итик сўзлар жавоб топиб бермоқ ва ул синон ламъасининг барқи анинг хирмани сабриға ўт солмоқ ва кунжуд била гўй ва чавгон йибормаги ва Искандар ул чавгон била гўй уруб кунжудни қушлар термаги* (СИ. 1295) шаклида келади.

Ҳозирги туркий тилларда: кирғиз тилида *кунжут*, туркман тилида *кунжи*, озарбайжон тилида *кунжут*, татар

тилида *кунжут*, ўзбек тилида *кунжут*, ўзбек тилининг Хоразм шеваларида *кунжъ* (Абдуллаев, 1960, 58), уйғур тилининг лаҳжаларида *қунжут* (Малов, 1961, 126); эски тожик тилида *кунжид* *کنجد*, *کنجد*, ҳозирги эроник тилларда: тожик тилида *кунжит*, форс тилида *کنجد* (*конджод*) *کنجيد* (*конджид*), курд тилида *кис* кўринишларида келади. Бу сўзнинг этимони хақида маълумотлар йўқ.

Маҳмуд Қошғарий асарида куч — — *кунжут* (МК. Ш, 132) сўзи берилганки, бу форма форс-тожик тилидаги *кунжуд* сўзининг қайси бир туркий диалектлардаги қўлланиш шакли бўлса керак. Туркий диалектлардаги *куч* сўзида товуш ўзгаришлари бўлган. Ҳозирги курд тилидаги *кис* сўзи форс-тожик ва эски ўзбек тилида қўлланган *кунжуд* сўзининг структурасини аниқлашга ёрдам беради (киёсланг: *кўч-кис*). Туркий диалектларда қўлланувчи *куч* сўзида, албатта, чўзиқлик бўлиши керак. Чунки чўзиқлик айрим қисқа товушлар ўрнида келади (*куч ку:чъ кунчи*). Эски тожик тилидаги *кунжид*, *кунжол-кунжола*, *кунжор-кунжора*, ҳозирги ўзбек адабий тилидаги *кунжара*, *кунжут* сўзларининг асос манбаи бир бўлиб, *у кунждир*. -ит, -ид, -ут, -ол, -ола, -ор, -ора, -ара морфемалари сўз ясовчилардир. Юкоридаги сўзларнинг бош морфемаси *кунж*нинг англатган маъносини аниқлай олмадик. Манбаларда ҳам қайд этилмаган. Фақат *кунжара* сўзлигида (Ғсл.) «*کنجاره ... آنچه بعد از کشیدن روغن ثفل*»

каби *кунжуд* сўзи ҳам берилган. «*کنجد و غيره مانده*»

Демак, *кунжуд* сўзининг асоси *кунж* бўлиб, сўз ясовчи воситасида янги сўз ясалган. Эроний тиллар лексикаси бўлган бу сўз, деярли, барча туркий тилларга бевосита, билвосита ўтиб ўзлашган ва ҳозирги кунда мазкур тил ташувчилари нутқида актив қўлланади.

М о ш

Бу сўз эски ўзбек тилига форс-тожик тилидан ўтиб ўзлашган. Ҳозирги ўзбек адабий тилида ва ўзбек диалектларининг барчасида актив қўлланади. Ўрхун-Енисей ёзма манбалари, Маҳмуд Қошғарий асарида қайд этилмаган. Алишер Навоий асарларида қуйидагича шаклда келади:

*Терга ботқон гармрўлардин магар дафъ
айламиш,*

Эски тожик тилида, «мош ماش ғалладонаи лундаи пўсташ сабзи мағзаш сафед аз жинси адас» (Ф. З. Т. I, 1969, 703), ҳозирги тожик тилида *мош*, ҳозирги форс тилида *ماش (маш)*, афғон тилида *ماش (маш)*; ҳозирги туркий тилларда: қирғиз тилида *маш буурчак*, озарбайжон тилида *маш*, ўзбек тилида *мош* (ўзбек тилининг диалект ва шеваларида мошдан тайёрланадиган овқатлар: *мочкъчъръ* (Тошкент), *мошгуруч* (Фарғона), *мошхўрдъ* (Тошкент) (Шоабдурахмонов, 1962, 279). *Мэшэва* (Бухоро), *мэшэвэ* (Шоабдурахмонов, 1971, 181), ўзбек тилининг Хоразм шеvasида *ма:ш* (Абдуллаев, 1960, 66) тарзида келади. Айрим «туркий тиллар луғати»да бу сўзнинг манбаси нотўғри кўрсатилади: «дж. *машъ*, род крупы» (Будагов, II, 1869, 197). Бу сўзнинг этимони илмий манбаларда кўрсатилмаган. Шуниси кизикки, Маҳмуд Кошғарий луғатида *мош* сўзи қайд этилмаган. Лекин сўзликлар составида бу сўзнинг ясама формаси келтирилади: *мэ ши ч узум* — бир хил кора узум (МК. I, 341).

Н а х у д

Нахуд сўзи форс-тожик тилидан эски ўзбек тилига ўтиб ўзлашган. Аммо Ўрхун-Енисей ёзма манбаларида, Маҳмуд Кошғарий луғатида. XV асрларгача ёзилган туркий ёзма манбаларда қайд этилмаган. Алишер Навоий асарларида шундай берилган:

*Борча нахуд ўрнига дурри хушоб,
Реза чағандар ерига лаъли ноб* (ХА. 126).

Эски тожик тилида *нахўд* *نخود* *навъе аз ҳубуботи лўбийёй* (ФЗТ. I, 1969, 841), ҳозирги тожик тилида *нахўд*, форс тилида *نخود* (ноход), қурд тилида *нок*, ҳозирги туркий тилларда: туркман тилида *нохут*, ўзбек тилида *нўхат-нохот*, ўзбек тилининг диалектларида *нахут* (Қашқадарё), *нахўд* (Бухоро, Самарқанд) (Шоабдурахмонов, 1971, 193), озарбайжон тилида *нохуд*, туркий тиллар луғатида п. тур. *نخود* *нохўдъ* (Будагов, II, 1869, 282), *нохуд* (*نخود*), *нохут*, *ноғут* (Радлов, III, 694) тарзида берилади. Сўзнинг этимони ҳақида маълумотлар учратмадик. Бизнинг кузатишимизча, сўз икки морфемадан ташкил топган. Улар *на+худ*,

биринчи морфема *на* — форс-тожик тилидаги инкор маъносини ифодаловчи грамматик категория, иккинчиси *худ* сўзи бўлиб, кўпинча мева, ўсимликларни маданий ва «ёввойи»сини фарқлашда қўлланади. Помидорларда *худрой*, *худройи* нави борки, унинг меваси жуда кичик бўлади. Мана бу текширилаётган *нахуд* сўзи ҳам донлар турига кирувчи маданийлашган навидир. Доннинг маданийлашмаган дуккакли бошка турларидан фарқлаб, уни *на+худ*, яъни маданий, ўзича ўсмайдиган деб номланган.

Х а ш х о ш

Бу сўз арабча бўлиб, кўкнорнинг донаси маъносида қўлланади. Эски ўзбек тилига билвосита ўтиб ўзлашган. Ўрхун-Енисей ёзма манбаларида ва XIV—XV асрларгача бўлган ёзма манбаларда қайд этилмаган. Алишер Навоий асарларида:

*Шаръсиз хошок аро х а ш х о шдекдур, эй
ҳаким,
Кўкка чиқсанг жайбинг ичра субҳаи
ичра субҳаи парвин солиб*
(ФС. 74)

тарзида келади. Ҳозирги араб тилида *خشخاش* мак, эски тожик тилида *хашхош* *خشخاش* — донана кўкнор (Ф. З. Т. II, 1969, 473), ҳозирги тожик адабий тилида ҳам *хашхош* — мак, хашхошӣ — маковий формасида келади. Бу сўз ҳозирги ўзбек адабий тилида қўлланмайди.

Ш о л и

Бу сўзнинг этимони ҳақида маълумотлар йўқ. Эски тожик тилида *шоли* *شالی* — янчилмаган, пўстидан тозаланмаган гуруч (Ф. З. Т. II, 1969, 569), ҳозирги тожик тилида *шоли*, ҳозирги форс тилида *شالی* (*шали*); ҳозирги туркий тилларда: кирғиз тилида *шалы*, уйғур тилида *шал*, қорақалпоқ тилида *салы*, ўзбек тилида *шоли*, ўзбек тилининг диалектларида: ша:лъ (Абдуллаев, 1960, 102) каби кўринишларда келади. Биз ҳам *шоли* сўзининг аниқ этимонини бера олмаймиз. Лекин эски тожик тилида *солу* — *порчаи сафеди тунук, ки ба либоса занона ва дастор ба кор мерафтааст* (Ф. З. Т. II, 1969, 259) сўзи борки, бу *шоли* сўзига алоқадордир.

Шоли ҳам тозаланмаган ҳолатида юпка, оппок, тиник парда сингари нарса билан қопланган бўлади. Мана шу ўхшашлиги асосга олиниб, дастлабки номланганда *солуй* бўлиб, кейинчалик *шолуй-шолий-шоли* бўлган (*с-ш* ходисалар фонетик талабларга мос келади). Бундан ташқари ўзбек тилининг диалект ва шеваларида *шулла* (Фарғона) (Шоабдурахмонов, 1962, 311), *шўла* (Қашқадарё, Жиззах, Бухоро), *шулла* (Қўқон, Қашқадарё) овқати борки, у ҳам бевосита *шоли* сўзи билан умумий томонлари бордир (Шоабдурахмонов, 1971, 318). Яна ўзбек тилининг айрим лаҳжаларида жавдари буғдой маъносидаги *шули* (Шоабдурахмонов, 1971, 318) ва ўзбек адабий тилидаги *сули* сўзлари ҳам *шоли* сўзи билан бир манбадандир.

ЎСИМЛИКЛАР НОМЛАРИ

Алишер Навоий асарларида саксондан ортик турли навдаги ўсимликлар номи учрайди. Бу ўсимликлар номларининг айримлари умумтуркий, фақат эски ўзбек тилида қўлланган форс-тожикча ва арабча номлардир. Яна бир нав ўсимликнинг ҳам туркий тилдаги ва форсча ёки арабча номланиши ҳам келтирилади. Бу эса эски ўзбек тилида синонимлар сафининг кенгайишига сабаб бўлган. Бир ўсимлик номининг турли фонетик ўзгаришдаги вариантлари ҳам берилган.

А ж р и ф

Бу сўз туркий тилдаги воситалар асосида ясалган. Ўрхун-Енисей ёзма манбаларида қайд этилмаган. Маҳмуд Кошғарий луғатида *ажріқ* (МК. 1, 136) *азріқ* (МК. 1, 124) Алишер Навоий асарларида:

Орада бўлгон бўлса туфроқ руст,
Асрагон бўлса ажриф они дуруст
(СС. 1169).

Ҳозирги туркий тилларда: уйғур тилида *ажриқ*, ўзбек тилида *ажриқ*, ўзбек тилининг Самарқанд-Бухоро диалектида *ажъръқ-ажръқ* тарзида келади. Мазкур сўз юкорида қайд этилганидек, айрим туркий тилларда қўлланади. Сўзнинг этимони ҳақидаги маълумотларни учратмадик. Лекин бу сўз ясама бўлиб, унинг морфемалари *аж-ай-аз-ир-иқ-иғ* каби кўринишларда келади. Бош морфеманинг дастлабки англатган маъноси ва уни тасдиқловчи изоҳларга эга эмасмиз. Сўз тарихидаги *й-з-ж* каби фонетик ходисалар туркий ва ўзбек тили

тарихида учровчи умумий ҳолатдир. *Ажриқ* сўзининг этимони ҳақида бизнинг қуйидагича тахминимиз бор: Сўзнинг бош морфемаси *ай-аж* бўлиб, ундан *айир*, *ажир* каби феъл формаси ясалган (ҳозирги ўзбек тилидаги *айирмоқ*, *ажратмоқ*, *айирма*, *ажратма* каби сўзлар ҳам шу асос билан боғланади). Феълнинг бу формасидан от ясовчи аффикс *-иқ*, *-қ* воситасида от ясалган. Сўзнинг маъноси ҳам ўсимлик қисмининг ҳаёт эҳтиёжи талабларига мувофиқ фойдаланишида мос келади. Маълум бир тур ўсимликнинг илдизини қишнинг охири, баҳорнинг бошланишида қовлаб, яъни уни тупроқдан ажратиб, айириб олиниб қорва молларига озуқа сифатида берилади. Ёрни қовлаб, илдизларни тупроқдан ажратиш, айиришнинг натижаси ўлароқ *ажриқ*, *айриқ*, *азриқ* сўз ва унинг вариантлари пайдо бўлган бўлиши керак.

А р ғ у в о н

Бу сўз форс-тожик тилидан эски ўзбек тилига ўтиб ўзлашган. Ўрхун-Енисей ёзма манбаларида, Маҳмуд Қошғарий луғатида, XIV аср Хоразм ёзма манбаларида бу сўз қайд этилмаган. Алишер Навоий асарларида:

А р ғ у в о н у сарв истармен чаманда,
то мени

А р ғ у в о н ий тўн била ул сарв қилди нотавон
(ҒС. 465).

Эски тожик тилида *арғавон-арғувон* **ارغوان** ҳозирги тожик тилида *арғувон*, форс тилида (*арғаван*), афғон тилида **ارغوان** (*арғ аван*, ҳозирги туркий тиллардан ўзбек тилида *арғувон* шаклида келади. Сўзнинг этимони ҳақида маълумотлар йўқ. Биз ҳам бу ҳақда муқаммал ва аниқ этимон бера олмаймиз. Тахминимизча, бу сўз икки компонентдан ташкил топган бўлиб, биринчи *ар-* ва иккинчи *-ғувон* дир. Биринчи компонент *-ар* форс-тожик тилидаги *ал-қизил* сўзининг фонетик ўзгаргани бўлиб, иккинчиси араб тилидаги: ”**عائنة**” мн. или **غوان** “красавица” дир. Сўзнинг дастлабки структураси *алғавон-алғувон* ва кейинчалик *арғувон* шаклини олган бўлиши керак. Шунинг учун ҳам бўлса керакки, бу дарахтнинг гули ранги гўзалларнинг лабига киёсланади ва ёқимли ранг *арғувоний* — қизил бадий адабиётда, поэзияда кўп қўлланади. Бу сўз кўпчилик туркий тилларда қўлланмайди.

Б и н а ф ш, Б и н а ф ш а

Бу сўз форс-тожик тилидан эски ўзбек тилига ўтиб ўзлашган. Форс классик поэзиясида ҳам, ўзбек классик поэзиясида ҳам бу сўз актив қўлланган. Форс адабиётида Рўдакий ижодида бу сўз *бунафша* шаклида қўлланган. Ўрхун-Енисей ёзма манбаларида, Маҳмуд Кошғарий луғатида ва XIV асрларгача битилган туркий ёзма манбаларда қайд этилмаган. XIV аср Хоразм ёзма манбаларида *бинәфшә* (Фозилов, 1, 1966, 245), Алишер Навоий асарларида *бинафш*, *бинафша* вариантларида келади:

Гулшан ичра кўп бинафшангдин дема, эй боғбон,

Нил ила кўр, холлар ҳарён юзи гулзорида
(ҒС. 45)

То бинафш этмиш тўнин ул гул борурмен
ҳушдин,

Боғ аро ҳар гулниким кўрсам мени шайдо
бинафш (ҒС. 285).

Ҳозирги эроний тилларда: тожик тилида *бунафша*, форс тилида (*банафшә*), афғон тилида (*банафша*), курд тилида *benefse*, ҳозирги туркий тилларда: қирғиз тилида *бинафша*, озарбайжон тилида *бәнәфшә*, ўзбек тилида *бинафша* тарзида келади. Сўзнинг этимони ҳақида маълумотлар йўқ. «Ғиёс ул-луғат»да бу сўзга шундай изоҳ берилган:

«*بنفشه — کیای سن درانی درخمش بغایت مست*
(Ғ. С. Л.). *پاشا خواهی باریک و گلش رنگ کبود باشد*»

Бу сўз ясама бўлиб, у икки бош ва бир ёрдамчи морфемадан ясалган. Дастлаб *бун + афш + о* шаклида бўлган. Бундаги *бун* эски тожик тилида *بون* ≈ *кўриниш-*ларида келиб, таг, паст, ост, қуйи, охир маъноларида қўлланган. Аммо *афш* элементининг маъносини аниқ тиклай олмадик. Афшондан — пастга кокмоқ тўкмоқ маъносидаги феъл билан алоқадор бўлса керак. Шунда *бинафша* сўзининг этимони *бун + афш + а* бўлиб, маъноси пастга қаратилган, қараган, пастга босилган (гулларининг туриш ҳолатига нисбатан айтилган) демакдир. *Бинафш* сўзи эса бу гулнинг кўклигига нисбат бериб кўк ранг маъносида қўлланади. Шу нарса характерлики, ўзбек тилининг баъзи диалектларида *бинафша* гули *гунафша* сифатида ҳам қўлланади.

Бирок гунафша шаклида ҳозирги эроний тилларда талаффуз қилинмайди. Бу ўриндаги *гун* — форсча ранг маъносида бўлиб, *гунафшо(н)*, яъни ранг сочилган, рангли маъносида келади. Лекин *бун* морфемасининг *гун* сўзи билан ҳеч алоқаси йўқ. Ўзбек тилининг фонетик қонунларида *б* ундошининг *г* ундошига айланиши ҳодисаси кузатилмайди.

В ў с м а

Бу сўз эски ўзбек тилига форс-тожик тили орқали ўтиб ўзлашган. Ҳозирги ўзбек адабий тилида ҳам актив қўлланади. Ўрхун-Енисей ёзма манбаларида, Махмуд Кошғарий луғатида қайд этилмаган. Алишер Навоий асарларида *вўсма* шаклида келади:

*В ў с м а узра зарварақлиқ икки қошинг юз уза,
Жилвагар бўлгон икки товус эрур гулзор аро* (ФС. 42).

Эски тожик тилида *васма* *دوسمه*, ва *вусма* (Ф. З. Т. 1, 1969, 227, 245), ҳозирги тожик тилида *усма-ўсма*, ҳозирги форс тилида (*васме*), ҳозирги ўзбек тилида *ўсма* тарзида қўлланади. Манбаларда қайд этилишича, бу сўз арабча бўлиб, унинг этимони асосига бориб боғланади. Ҳозирги араб тилида *دوسمه* — тамға, белги, муҳр; аломат маъносини билдиради. Ҳозирги араб тилида гиёҳ номи маъносида *васма* сўзи қўлланмайди. Форс, тожик, ўзбек, уйғур ва бошқа тилларда маълум бир кўчат ўзининг функциясига кўра, шу сўз билан номланган. Чунки *вўсма* номланмиш гиёҳнинг баргини майдалаб эзиб, унинг суюклиги хотин-қизлар пардози учун ишлатилади. Бу пардозлаш *васма* сўзининг араб тилидаги маъноларига ўхшаганлигидан ҳам пардоз материали воситасида ўша материал олинadиган гиёҳ номланган (*васма* < *вусма*-*вўсма* < *усма*-*ўсма*).

Г у л

Гул сўзи форс-тожик тилидан эски ўзбек тилига ўтиб ўзлашган. Бу сўзнинг этимони ҳақидаги маълумотларни учратмадик. Ўрхун-Енисей ёзма манбаларида, Махмуд Кошғарий луғатида қайд этилмаган. «Қипчоқ тили луғати»да — *гул* (Муталлибов, 1968, 192), XIV аср Хоразм ёзма манбаларида *гул* *گل-گل* (Фозилов, I, 1966, 311), Алишер Навоий асарларида *гул* тарзида учрайди:

Юзида терни кўруб ўлсам, эй рафиқ, мени
Гулоб ила юву гул баргидин кафан
қилғил (ФС. 389)

Эски тожик тилида «гул گل — ғунча ва ё муғжаи вошудан гиёҳон ва дарахтон, шукуфаи кушода, баргҳои рангини ба ҳам пайваста, ки баъзе дарахтон ва гиёҳон дар шохҳои худ ҳосил мекунад ва баъд аз муддате ба жон он тухм ё мева ба вужуд меояд» (Ф. З. Т. 1, 1969, 28) каби маъноларни ифодалайди. Ҳозирги эроний тилларда: тожик тилида *гул*, форс тилида گل (*гол*), афғон тилида گل (*гул*), курд тилида *gul*; ҳозирги туркий тилларда: қирғиз тилида *гул*, туркман тилида *гул*, қорақалпоқ тилида *гул*, озарбайжон тилида *кул*, турк тилида *gül*, ўзбек тилида *гул* каби кўринишларда келади.

Гул сўзининг этимони ҳақида ҳар томонлама аниқланган кўрсатмалар бера олмаймиз. Лекин унинг англатган маънолари асосида ҳақиқатга яқинроқ фикрларни айтиш мумкин. *Гул* сўзининг изохи «Ғиёс ул-луғат»да:

گل بانضمام معروفست شى چا كه لفظ كز

اضافت باسم درختى من كورشده

тарзида берилади. Мана булардан кўринадики, *гул* сўзи дарахт ёки гиёҳларнинг маълум бир қисми маъносида, яна маълум тур ўсимликлар номи (бунда қисм воситасида бутун аталади) маъносида келади. Булардан ташқари, яна *гул* сўзи кўп маънолар билдиради. Даврнинг турли талаблари воситасида *гул* сўзи янги-янги қўшимча маънолар ҳам англатади.

Гул сўзининг бош маъноси дарахт ва гиёҳлар куртаги, ғунчасининг очилган пайтидаги маълум вақт ичидаги ўсиш даври маъносини билдирган. Ўсимликнинг тури маъносида келиши эса бош маънодан кейингисидир. *Гул* сўзи ясама сўз бўлиши керак. Шунинг учун ҳам уни форс-тожик тилидаги феъл *кушодан-кушудан* كشودن كشانده — очмок сўзи билан яқинлаштириш мумкин. Яна *гул* ва *гиёҳ* сўзлари ҳам бир манбадан бўлсалар керак.

Ё с и м и н

Ёсимин сўзи форс-тожик тилидан эски ўзбек тилига ўтиб ўзлашган. У турли фонетик кўринишларда келади. Эски тожик тилида *ёсаман-ёсамин-ёсмин* يسهين — *ياسمن* каби шаклларда келиб, у ёкимли хидли, ок,

кўк, сарик рангда гулловчи гиёҳ номини атайди. Сўзнинг этимони ҳақида маълумотлар йўқ. Бу сўз *Урхун-Енисей* ёзма манбаларида, Маҳмуд Кошғарий луғатида, қипчоқ тили луғатида, тафсирда қайд этилмаган. Алишер Навоий асариди:

*Жисминки бор эрди ёсимин гул,
Хуммо қилур эрди оташин гул* (ЛМ. 693)

тарзида келади. Ҳозирги эроний тилларда: тожик тилида: *ёсуман*, форс тилида (*йасаман*) ва *ياسمين* (*йасамин*), афғон тилида (*йасаман*) — сирень, курд тилида *yasetin*; ҳозирги туркий тилларда: ўзбек тилида *ёсуман*, татар тилида *ясмин*, бошқирд тилида *йэсмин*; туркий тиллар луғатида "а. п. *ياسمين، ياسمين، ياسون* *ясминь* (Будагов, II, 1869, 330), *јасмін* (перс. *ياسمين*) (Радлов, III, 225) каби шаклларда келади. Сўзнинг бир тилдаги кўриниши воситасида уни ҳар томонлама баҳолаб бўлмайди. Шунинг учун барча қардош ва қардош бўлмаган тиллардаги қўлланиш формаларини ўзаро қиёслаб, сўзнинг ясама, ясама эмаслигини, унинг морфемаларини аниқлаймиз. Улар *ёсаман-ёсамин-ёсмин-ёсимин-ёсуман-йасаман-йасамин-yasetin* кабилар бўлиб, бунда бош морфема *ёс-йас* ва *-ман-мин* ёрдамчи морфемадир. Иккала морфемани боғловчи *-и-у-а-е* кабилар грамматик вазифани бажарган. Биринчи бош морфема *ёс* ҳозирги тожик ва форс тилларида мустақил сўз сифатида қўлланади (*ёс*— сирень буттаи гулаш хушбўй нофармонранг) (Русско-таджск. словарь, М., Сталинабад, 1949, 695). Иккинчи компонентнинг аниқ структурасини аниқлай олмадик. Бизнинг тахминимизча, сўзнинг иккинчи компоненти форс-тожик тилидаги *монанд* (ўхшаш) сўзининг товуш ўзгаришларига учраб, қисқарган шакли бўлса керак. Шундай бўлганида, *ёсумин-ёсиман* сўзи *ёс* ўсимлигига ўхшаш, *ёсга* монанд деган маъно билдиради.

Ж а н г а л

Бу сўз форс-тожик тилидан эски ўзбек тилига ўтиб ўзлашган. Лекин ҳозирги ўзбек адабий тилида *чангал* сифатида қўлланади. Ўзбек тилининг Самарқанд-Бухоро диалектида *жангал* кўринишида бўлиб, актив қўлланади. Қадимги туркий ёзма манбаларда қайд этилмаган. Алишер Навоий асарларида *жангал* сифатида қўлланган:

*То ража чекмас ерига боғбон,
Боғ ҳам зебда ж а н г а л ҳамон* (ХА. 156).

Эски тожик тили ёзма манбаларида қайд этилмаган. Хозирги эроний тилларда: тожик тилида *жангал* 1) ўрмон; 2) ўсимликнинг бир нави; форс тилида (*джангал*) — лес; роша; туркий тиллар луғатларида "п.

جنگل (ч) мелкий нестройной лес, похожий на кустарник; место необработанное; кир. место кустарниками» (Будагов, I, 1869, 443), маленькая кисти винограда, вырастающая после снятия больших» (Радлов, IV, 72), уйғур тилининг Хўтан, Оксўй, Илий лахжаларида *жаңғал:жанго* «кустарник» (Малов, 1961, 109) тарзида қўлланади. Туркий тилларнинг кўпчилигида бу сўз ўзлашмаган. Юқорида кўрганимиздек, бу сўз ўрмон, бута ва бошқа маънолар ҳам англатар экан. Сўзнинг этимони ҳақида маълумотлар йўқ. *Жангал* сўзи ясама бўлиб, у *жанг ал-чанг ал* каби ясалишга эгадир. Сўз бошидаги *ч-ж* ундошларнинг тенг қўлланиши *жангал* сўзининг форс-тожик тилидаги *чанг* — панжа, қўл маъносида келувчи сўз билан умумийликка эгалигини тасдиқлайди. Яна хозирги тожик, форс, ўзбек ва кўпчилик туркий тилларда қўлланувчи *жанг* сўзи ҳам *жангал*, *чанг*, *чангал* сўзлари билан яқин боғланишдадир. *Жангал* сўзининг ўрмон маъноси унинг иккиламчи ёки асосий маъносидан ўсиб чиққан бўлиши керак. Бу сўзнинг асосий маъноси шохларида узун-узун игнасимон тиканлар бўлган ўсимлик — буталарнинг бир тури номидир. Ўрмон маъноси эса бу ўсимликнинг табиий белгиси жуда қалин, зич бўлиб ўсиши асосга олиниб, ўрмон — ўсимликларнинг зич жойлашиб ўсадиган макони маъносини англата бошлаган. *Жангал* сўзидаги ясовчи *ал* нинг маъносини аниқлай олмадик. Айрим манбаларда *жангал* сўзи хиндча деб кўрсатилган.

З а й т у н

Бу сўз араб тилидан билвосита эски ўзбек тилига ўтиб ўзлашган. Ўрхун-Енисей ёзма манбаларида, Махмуд Қошғарий луғатида, «Тафсир»да XIV аср Хоразм ёзма манбаларида *зайтун* сўзи қайд этилмаган. Алишер Навоий асарларида *зайтун* шаклида келади:

*Чу з а й т у н бўлуб чарх ила муттасил,
Бўлуб чарх з а й т у н и андин хижил*
(СИ: 1444)

Эски тожик тилида *зайтун* , хозирги эроний тилларда: тожик тилида *зайтун*, форс тилида (*зэйтун*), *аф-*

фон тилида (*зейтун*); ҳозирги туркий тилларда: ўзбек тилида *зайтун*, қирғиз тилида *зайтун*, туркман тилида *зейтун*, озарбайжон тилида *зайтун* тарзида қўлланади.

Зайтун сўзининг этимони араб тилидаги асоси билан боғлиқдир. (*زيت*) мойламоқ, тўғриламоқ, мой суртмоқ, *زيت* кўплиги *зайтун* ёғи; масличные деревья, оливы (Баранов, 1962, 425). Шундай қилиб, *зайт*-мой ва *-ун* ясовчиси воситасида *зайтун* сўзи ясалиб, мойли, мойи бор дарахт маъносини билдиради.

З а н б а қ

Занбақ сўзи арабча бўлиб, у эски ўзбек тилига ўтиб ўзлашган. Ҳозирги ўзбек тилида ҳам, унинг диалект, лаҳжаларида ҳам ҳозирги пайтда *занбақ* сўзи қўлланмайди. Ўрхун-Енисей ёзма манбаларидан то Алишер Навоий асарларигача бўлган туркий ёзма ёдгорликларда *занбақ* сўзи қайд этилмаган. Алишер Навоий асарларида *занбақ* тарзида келади:

Эмас боғ ичра сориг лола з а н б а қ
билки, ҳар сори,
Янги доғ ўртаб ул гул ишқидин сорғорди
рухсори (ҒС. 643).

Занбақ сўзининг манбаи илмий адабиётларда араб тили эканлиги кўрсатилади. Ҳозирги араб тилида гулсапсар, пиёзгул, нилуфар (Баранов, 1962, 420) шаклида берилган. Бизнинг тахминимизча, бу сўз араб тилига ҳам бошқа бир тилдан ўзлашган бўлса керак. *Занбақ* ҳозирги эроний тиллардан форс тилида (*замбақ*), туркий тиллардан озарбайжон тилида *занбаг* шаклида қўлланади. Бошқа эроний тиллар (тожик, афғон, курд) ва туркий (ўзбек, уйғур, қирғиз, туркман, қорақалпоқ, татар) тилларда ҳозирги пайтда қўлланмайди. Тадқиқ этилаётган *занбақ* сўзи форс тилидаги *занбуруқ-замбуруқ* ва *замин* — ер сўзлари билан умумийлик томонлари бўлса, эҳтимолдан узоқ эмас. Чунки араб тили лексикасида маълум бир қатламни эроний тиллардан ўзлаштирилган сўзлар ташкил қилади.

З а р и р

Бу сўз форс-тожик тилидан эски ўзбек тилига ўтиб ўзлашган. Классик ўзбек поэзияси тилида актив қўлланган. Алишер Навоий асарларида *зарир* кўринишида келади:

*Ва гар қиш ҳавоси тўкуб замҳарир,
Ки бард айлар эрди бақамни зарир*
(СИ. 1378).

XIV-XV асрларгача битилган туркий ёзма манбаларда бу сўзни *зарир* шаклида қайд этилганини учратмадик. Лекин Маҳмуд Қошғарийнинг луғатида *зәрәнзә* — бот. *махсар* (I, 420) сўзи учрайдики, бу шу форсий *зарир* сўзининг туркий диалектларда қўлланиш формаси бўлса керак.

Зарир сўзи эски тожик тилида: 1. гиёҳи зардест, ки бо шираи он матоъхоро ранг мекунанд; 2. маж. зард (Ф. З.Т. I, 1969, 440), ҳозирги эроний тиллардан форс тилида (*зарир*): 1) бот. резеда красильная; 2) (редко) желчь; 3) (редко. мед.) желтуха (Рубинчик, I, 1970, 761) каби маъноларни англатади. Ҳозирги тожик, афғон, курд ва туркий тилларда қўлланмайди. Сўзнинг этимони ҳақида маълумот йўқ. У ясама сўз бўлиб, *зар+ир* дир. Сўзнинг бош морфемаси форс-тожик тилидаги ранг билдирувчи *зард* ва *зар* сўзлари билан бир асосдан пайдо бўлган. Иккинчи морфема-*ир* от ясовчи кўшимчадир.

Б а қ а м

Бу сўз арабча бўлиб, эски ўзбек тилига ўтиб ўзлашган. Қадимги туркий ёзма манбаларда қайд этилмаган. Алишер Навоий асарларида иккинчи марта қўлланган:

*Қуруғ жисмимда қонлиғ захм эмастур
қатъ учун ҳарён,
Ки пайванд айламишсен ул сўнгакларни
б а қ а м бирла* (ҒС. 541).

Эски тожик тилида *бақ(қ)ам*: а. *بقم* 1) дарахтест, ки чўбаш сурхранг буда, аксар дар рангрезии ба кор бурда мешавад; дарахти заранги сурх; 2) маж. сурх (Ф. З.Т. I, 1969, 163) маъносида келган. Ҳозирги араб тилида *بقم* бот. сандал дарахти тарзида ишлатилади. Ҳозирги ўзбек тили ва унинг диалектларида *бақам* сўзи қўлланмайди. Сўзнинг этимони ҳақида маълумот бера олмаймиз.

З а ь ф а р о н

Заъфарон сўзи эски ўзбек тилига билвосита ўтиб ўзлашган. *Заъфарон* сўзи ўсимлик номи маъносида Ўрхун-Енисей ёзма манбаларида, Маҳмуд Қошғарий луғатида, XIV аср Хоразм ёзма манбаларида (бу ўринда ранг маъ-

носида келган Фозилов, I, 1966, 384), қайд этилмаган. Алишер Навоий асарларида *заъфарон* тарзида келади:

*Фурқатингдин заъфарон узра
тўқармен лолалар,
Лолалар эрмаски, бағримдин эрур
паргоалалар* (ҒС. 170).

Бу сўзнинг этимони ҳақидаги маълумотларни учратмадик. Эски тожик тилида *заъфар* сўзи ҳам шу маънода қўлланган. Ҳозирги араб тилида фақат *زعفران*; *шафран* шакли қўлланадики, бу у сўзнинг четдан ўзлаштирилганлигидан дарак беради. Ҳозирги эроний тилларда: тожик тилида *заъфар-заъфарон*, форс тилида (*заъфаран*), *курд тилида* *zeferan*; Ҳозирги туркий тилларда: қирғиз тилида *запаран*, туркман тилида *запыран*, озарбайжон тилида *заъфэран*, ўзбек тилида *заъфар-заъфарон*, татар тилида *заъфган*, бошқирд тилида *заъфран*; туркий луғатларда а. *заъферан*, қир. произносят *запран* (Будагов, I, 1869, 605), *зафаран* () (Радлов, IV-I, 878) каби хилма-хил фонетик вариантларда келади. Айрим илмий манбаларда *заъфарон* сўзи арабча деб кўрсатилади. Аммо араб тилида қўлланган варианты, унинг асоси шу тил эканлигига шубҳа туғдиради. Биз ҳам бу тўғрида аниқ маълумот бера олмаимиз.

Испанд

Испанд сўзи форс-тожик тилидан эски ўзбек тилига ўтиб ўзлашган. Аммо у турли хил ўзгаришларга (фонетик ўзгариш, морфемалардаги ўзгаришлар) учраган ҳолда Ҳозирги эроний, туркий тилларда ва бу тилларнинг диалект, лаҳжаларида қўлланилади. Алишер Навоий асарларида *испанд* шаклида келади:

*Не соатки юзланса кому мурод,
Сочиб ўтда испанд, ўқунг «ин якод»*
(СИ. 1572).

Эски тожик тилида *испанд-исфанд* - Ҳозирги эроний тилларда: тожик тилида *испанд-сипанд*, форс тилида (*эсфанд*)- (*эспанд*); Ҳозирги туркий тиллардан қирғиз тилида *адырашман*, ўзбек тилининг диалектларида қуйдагича вариантларда учрайди: *ҳазорсупон* (Қашқадарё), *ҳазарсубан* (Бойсун) (Шоабдурахмонов, 1971, 283), Самарқанд-Бухоро диалектида *ҳазоруспан-ҳазорисбан*. Яна туркий тиллар луғатида п. -рута (раст.), зернами который в Персии окуривают страждущих от дурного гла-

за детей (Будагов, I, 1869, 39-40) кабилар берилган. Ма-на бу юкорида кўрсатилган *испанд-исфанд-сипанд-эсфанд-эспанд-адырашман-ҳазор-супон-ҳазарсубан-ҳазоруспан-ҳазорисбан-испанаж-испанад* каби фонетик ва лексик вариантларини ўзаро қиёслаганимизда, бу сўзнинг қўшма сўз варианты ҳам мавжудлиги намоён бўлади. Шу нарсани алоҳида қайд этиш керакки, ўзбек тилининг қайси бир лаҳжаларига тожик тилининг таъсири нисбатан кучли бўлганида мазкур ўсимликнинг номи қўшма от сифатида номланади. Ҳозирги туркман тилидаги *адырашман* сўзи ҳам ярим калькалаш воситасида ясалган бўлиши керак. У *адырашман* (*адыр+аспан(д)*) бўлган. Бу сўзнинг иккинчи компоненти эски тожик тилидаги *испанд* кўринишига бориб тақалади. Ўзбек тилининг лаҳжаларида қўлланувчи формасининг иккинчи компоненти *супон-субан-успан-исбан* каби турли товуш ўзгаришларига учраган морфемаларга ҳам бевосита эски тожик тили ва Алишер Навоий асарида ишлатилган *испанд* сўзининг ўзидир. *Испанд* сўзи ҳам ясама бўлиб, тарихан қўшма сўз бўлиши керак. Сўз бошидаги *ис-си-су-ус* морфемасининг шу сўз составидаги маъносини аниқлай олмадик. Лекин бу морфема *сахр* сўзининг қисқарган формаси бўлса керак. Бирок *сипанд* сўзининг тарихи, манбаси ҳақида илмий адабиётда қуйидагича маълумот берилган: «Общепринятым средством охраны от враждебных сил и изгнания злых духов была рута — *испанд* — трава, растущая в степях которую сушили и жгли, окуривая ее дымом людей, скот и предметы. Принимая во внимание уже сам термин (*испанд* — перс. *сипенд*), восходящий к авейстийскому *спента*, т.е. святому, священному» (Г. П. Снесарев, 1969, 39). Муаллифнинг бу хил *испанд* билан *спента* сўзларида бир хиллик, умумийлик кўриши асосли бўлмаса керак. Чунки бунда фонетик принциплар мос келса ҳам, семантик принцип асосида текширилганда, *испанд* воситасида ёмон рух, жин, жодулардан сақланишда, уларни «йўқотиш»да, «боғлаш»да фойдаланилса, *спента* — муқаддас, азиз, вали, авлиёларга нисбат қилинади. Шунинг учун бизнинг тахминимиз ҳақиқатга яқинроқ бўлса керак. Ўзбек тилининг лаҳжаларидаги *ҳазорисбан* ва бошқа формаларининг маъноси минг жоду, сеҳрларни боғловчи демакдир. Эски тожик тили ва Алишер Навоий асарида учраган *испанд-исфанд* сўзининг тарихий маъноси сеҳр, жодуларни боғловчи, йўқотувчи демакдир.

И ш қ п е ч о н

Ўсимлик номини атовчи бу сўз форс-тожик тилидан эски ўзбек тилига ўтиб ўзлашган. Қадимги туркий ёзма манбаларда қайд этилмаган. Алишер Навоий асарларида:

*Бу сориг юз бирла ўлсам кўйда тобутима
Шохлар боғланг хазони и ш қ п е ч о н
торидин* (ҒС. 468)

тарзида келган. Эски тожик ёзма манбаларида қайд этилмаган. Ҳозирги тожик тилида *ишқандарпечон* — печакўт, печак гул, чирмовук, форс тилида (ашакэ): бот. *печакгул, чирмовгул*; ҳозирги туркий тилларда: туркман тилида *чырмашык*, кирғиз тилида *чирмоон*, озарбайжон тилида *сармашыг* каби турли хил калькалаш воситасидаги сўзлар учрайди.

Алишер Навоий асарида қўлланган *ишқпечон* сўзи кўшма от бўлиб, унинг биринчи компоненти араб тили материали (*ишқ*) дир. Иккинчи компонент *-печон* сўзи форсча бўлиб, *у печидан* — ўралмок, чирмашмок, *печонидан* — ўраммок, чирмаштирмок феълнинг замон формасидан иборатдир. *Печон* сўзи ҳам икки морфемадан *печ* + *он* тузилган. Иккинчи ёрдамчи морфема — *он* форс-тожик тилидаги кўплик маъносини англатувчи грамматик категориядир. Ҳозирги тожик тилидаги *ишқандарпечон* кўшма отининг структураси ҳам худди *ишқпечон* сўзидек бўлиб, фақат икки компонент орасида яна бир-андар морфемаси бор. *Андар* китобий сўзлар катламига киради. *Андар* морфемаси ҳам икки маъноли қисмдан иборат: *ан* + *дар*. Бу ўринда *ан* ва *дар* ҳам фақат грамматик функция бажаради. *Дар* морфемасини ва ҳаракатнинг ўрнини кўрсатади (*дархона, дар моҳ*).

Форс тилидаги қўлланиш формаси *ايشاق* (*айшакэ*) диккатни ўзига тортади. Бу сўзда турли хил ўзгаришлар бўлган. Тарихан бу сўз ҳам икки компонентдан тузилган кўшма от бўлган. Биринчи компонент *ашак* (*ишқ*) ва иккинчи компонент-э мустақил сўзнинг қисқарган шаклидир. Иккинчи компонент-э форс-тожик тилида актив қўлланувчи араб тилидан ўзлаштирилган алаф *اَلَف*—*ғиёх*, кўкат, майса, ўт, чорва молларининг озукаси маъносидagi сўзнинг қисқарган шаклидир. Худди шундай ходиса яна ўсимлик номи маъносидa қўлланувчи сўз *талха*да ҳам содир бўлган (*талх*-аччик, *а* < *алаф*-ўт, кўкат, майса; *талха*-аччик ўт демакдир). *Талха* сўзи эски тожик тилида ва ўзбек тилининг Самарқанд-Бухоро диалектида актив қўлланувчи сўздир.

Ишқечон маъносида қўлланувчи туркий тиллардаги сўзлар форс-тожикча шаклидан калькаланган бўлиши керак. Бунда ҳар бир туркий тил ўз ички компонентлари асосида амал қилган (*с-ч; к-г* ва бошқалар).

К а ш н е з

Кашнез сўзи форс-тожик тилидан эски ўзбек тилига ўтиб ўзлашган. Ҳозирги ўзбек адабий тилида ҳам айрим товуш ўзгаришига учраган ҳолда актив қўлланади. Қадимги туркий ёзма манбаларда қайд этилмаган. Алишер Навоий асарларида *кашнез* тарзида келади:

*Бўлуб май ширасидин оташангез,
Бериб ул ўтқа таскин курси кашнез*
ФШ. 343).

Эски тожик тилида *гашниз-кашниз* *كشنيز* - (Ф. З. Т. 1, 260, 547), ҳозирги эроний тилларда: *кашниз-кашниж-гашниз*, форс тилида *كشنيز* (*кешниз*) - *كشنيج* (*кешнидж*) - *كشنيز* (*кешниз*); ҳозирги туркий тилларда: ўзбек тилида *кашнич*, озарбайжон тилида *кешниш* каби кўринишларда қўлланади. Сўзнинг этимони ҳақида маълумотлар йўқ. Бу сўз тарихан қўшма сўз бўлиб, кейинчалик ҳар хил товуш ўзгаришлари ва компонентларнинг ниҳоятда ўзаро «киришиб» кетиши натижасида, бу сўз бир сўз шаклига келиб қолган. Сўзнинг структураси *каш+нез-неж-низ-ниш-* — *нич* каби тузилишдан иборатдир. Ушбу сўзнинг биринчи компоненти *каш-гаш* — эски тожик тилида мустақил қўлланувчи *гаш-каш* *گاش* хўб, хуш, зебо, жозибали, чиройли, нозли каби маънода қўлланувчи сўз билан боғланади. Иккинчи компонент-*нез-низ-* — *нич-ниш-ниж* эса форс-тожик тилидаги *неш-ниш* 1) найза, учли; 2) ниш, майса; 3) учи, тиғ, бир нарсанинг дами, ўткир томони каби маънолар англатувчи сўз билан боғлиқдир. Шундай қилиб, *кашнез* сўзининг этимони *каш+нез* бўлиб, чиройли, зебо, хуш майса маъносидадир. Ундаги *з-ч-ш-ж* каби фонетик ходисалар, мазкур сўз қўлланаётган тилнинг фонетик қонуниятларига мос келади.

Л о л а

Бу сўз форс-тожик тилидан эски ўзбек тилига ўтиб ўзлашган. Ҳозирги ўзбек адабий тилида ҳам унинг диалект ва лаҳжаларида ҳам актив қўлланади. Бироқ сўзнинг этимони ҳақидаги тадқиқотларни учратмадик. *Лола* сўзи ўр-

хун-Енисей ёзма манбаларида, Махмуд Кошғарий луғатида, «Тафсир»да қайд этилмаган. Алишер Навоий асарларида:

*Жунун тоши уруб ҳарён янги доғимни
афғор эт,
Ичимдин л о л а д е к, ишқ ичра тошимни
намудор эт (ҒС. 98)*

тарзида келган. Эски тожик тилида *лола*, ҳозирги эроний тилларда: тожик тилида *лола*, форс тилида (*лале*), афғон тилида 1) (*лала*), курд тилида *lal(лал)* 1) рубин; яхонт; 2) красная роза; красный цветок; ҳозирги туркий тилларда: турк тилида *lale*, татар тилида *лалә*, бошқирд тилида *ләлә*, қорақалпоқ тилида *лалагул*, ўзбек тилида *лола*, озарбайжон тилида *лалә* каби кўринишларда учрайди. *Лола* сўзининг этимони ҳақидаги маълумотни учратмадик. *Лола* сўзи ҳам ясамадир. Унинг бош морфемаси *лол-лал* ва ёрдамчи морфема — сўз ясовчи — *а* аффиксидир. *Лол-лал* морфемаси ранг билдирувчи сўз бўлиши керак. Шу сўздан эса от ясовчи-*а* кўшимчаси воситасида *лола* сўзи ясалган. *Лола* сўзининг *лол* асоси ҳам эски тожик тилидаги *ол* (1. сурхча, сурхи гулоби, сурх, гулгун; 2. дарахтест, ки решан сурхи онро дар рангрэй ва дар тиб истьемол мекунанд (Ф. З. Т. I, 1969, 910) сўзи билан умумийликка эга бўлиши керак. Яна эски тожик тилида *лол* сўзи борки, у кизил рангли кимматбаҳо тош, лаъл, маъжозий кизил ранг, кизил маъноларида қўлланади. Бу сўз ҳам бевосита *ол* сўзига боғланади. Шуниси характерлики, хитой тилида кизил қалампир маъносида *лоза*, эски тожик тилида хушбўй, кизил, рангли кўкат маъносида қўлланувчи *лодан-лозан* сўзларини *лола* сўзи билан тарихан яқинлаштирувчи белгилар борга ўхшайди.

М о м у қ

Бу сўз кўпгина туркий тилларда қўлланади. Аммо Ўрхун-Енисей ёзма манбаларида, «Тафсир»да қайд этилмаган. Алишер Навоий асарларида *момуқ-момуғ* шаклида учрайди:

*Захмлар устида марҳамға м о м у қ л у қ
қиладур,
Ғам сипоҳи неча ёғдурди синуқ бошима
тош (ҒК. 261).*

Момуқ сўзининг манбаи ва қўлланиш шакли Махмуд Кошғарий асарида берилган: *памуқ* — момик пахта

(Ўғузча) (МК. I, 360). Ҳозирги туркий тилларда: озарбай-жон тилида *памбыг*, татар тилида *мамык*, ўзбек тилида *момик*, туркман тилида *памык* [па:] туркий тиллар луғатларида тур. ад. *بنموق*, *بنموق* тат. (п. *بنبه*) хлопчатая бумага, пух (Будагов, I, 1869, 319), *памуқ* () *памбых*, *памбуқ* (-перс. *بنموق* (Радлов, IV-2, 1211, 1212) тарзида берилган. *Момуқ* сўзининг этимони ҳақида маълумотлар йўқ. Айрим манбаларда бу сўз туркий тиллар лексикасидан деб кўрсатилади. Лекин сўзнинг барча туркий тиллардаги формаларини ўзаро қиёслаганимизда, *момуқ* сўзининг составида кўпгина фонетик ўзгаришлар бўлганлиги маълум бўлади: *момуқ-момуғ-бамуқ-памбыг-мамык-момик-памык па: банбуқ-памбуқ-памуқ-памбых*.

Момуқ сўзининг синхроник состави *мом+уқ* бўлиб, бу шаклини ҳам диахроник текширилганида, яна турли фонетик ўзгаришлар бўлганлиги маълум бўлади. Филология фанлари доктори С. Муталлибов бу сўз ҳақида шундай изоҳ беради: « *бамуқ-памуқ* ўғузлар тилида. У давр тилида бу маъно энг кўп қўлланган сўз шу биринчи вариантдир. Чунки «Девон»да пахта майдони, пахта уруғ чикарди, пахта экадиган одам каби катор ибора ва гапларда фақат ана шу биринчи (*кубаз* — пахта Б. Б.) сўз қўлланган» (МК. II, 415). Мана булардан ҳам маълум бўладиги, қадимги туркий тилда пахта маъносида *момуқ* ва *кубаз* сўзлари қўлланган. Бу иккала сўздан биттаси бошқа системадаги тилдан ўзлаштирилган бўлиши керак. Эски тожик тилида *пунба-панба*, ҳозирги форс тилида *پنبه (памбе)*, ҳозирги тожик тилида *пунба*, ҳозирги афғон тилида (*пумба*), (*пумба*), ҳозирги курд тилида *rembu* сўзлари пахта маъносини аташ учун қўлланади. Алишер Навоий асарларида қўлланган *момуқ-момуғ*, Маҳмуд Кошғарий луғатида берилган *бамуқ-памуқ* сўзлари қадимги форс тилида қўлланган *пунба-панба-пумба* сўзининг қадимги туркий тилларнинг диалектларида ўтиб ўзлашганидан сўнг, яна шу туркий диалектларда от ясовчи *-қ*, *-иқ*, *-уқ* аффикси воситасида ясалган. Туркий тиллардаги турли шаклларда бўлган ҳар хил фонетик ўзгаришлар шу туркий тилларнинг фонетик қонуниятларига мос келади (Сўз бошидаги *n* ундошининг *b* га, ва *m* ўтиши ва бошқалар).

В. В. Радлов ўзининг машҳур луғатида сўзини форсча деб кўрсатади. Бу асосли бўлмаса керак. Чунки сўзнинг охиридаги аффикс туркий тил заминидан қўшилган. Бизнинг тахминимизча, форс-тожик тилидаги *панба-пунба* сўзи ҳам ясама бўлса керак. Ўзбек тилининг Самарканд-Бухоро диалектининг айрим лаҳжаларида момуқнинг чигити маъносида *пундона* сўзи ишлатилади. Ҳозирги форс тили-

да (*памбэданэ*) — хлопковое семья, хозирги тожик тилида *пунбадона* сўзлари ҳам шу маънони англатади. Бу *пундона* ва *пунбадона* сўзларининг умум асоси *пун* ҳам бўлиши мумкин. Шундай қилиб, *момуқ* сўзи форс-тожик тилидаги *панба-пунба* сўзи заминиди пайдо бўлган. (Айрим фактлар «пахта» сўзи ҳақидаги муҳокамада айтилади).

Му а с ф а р

Бу сўз эски ўзбек тилига форс-тожик тили воситасида ўтиб ўзлашган, арабча калимадир. *Муасфар* — гулнинг бир тури бўлиб, у кизил рангга мойилроқ сарик ранглидир. Алишер Навоий асарларида ҳам қўлланган:

*Танги нафас этти они асфар,
Ул ранг илаким гули му а с ф а р*
(ЛМ. 831).

Мазкур сўз эски тожик тилида Фирдавсий ижодида ҳам уқорида қайд этилган шакл ва маънода қўлланган (Ф. З. Т. I, 1969, 710). *Муасфар* сўзи ясамадир. Унинг этимони араб тилидаги *صفر* асосига бориб боғланади. Бу асосдан хозирги араб тилида сарик, сариклик, сарик ранг маъноларида кўп сўзлар ясалган. Лекин хозирги эроний ва туркий тилларда *муасфар* сўзи қўлланмайди.

Му ш к б и й д

Бу қўшма сўз эски ўзбек тилига форс-тожик тилидан ўтиб ўзлашган. Сўзнинг иккала компоненти ҳам форс-тожик тили материалидир. Мазкур сўз Ўрхун-Енисей ёзма манбаларида, Маҳмуд Қошғарий луғатида қайд этилмаган. Алишер Навоий асарларида *мушкбид* шаклида учрайди:

*Эй Навоий, зулфу қаддин гар демишсен
му ш к б и д,
Ёр афв этсунки, айтибсен хато бирла
хилоф* (НШ. 308).

Эски тожик тилида *мушкбед* навъе аз бед, ки гули хушбўй дорад ва дар баҳорон занбўри асал азон физо мегирад (Ф. З. Т. I, 1969, 785). Хозирги эроний тилларда ва ўзбек тилида қўлланмайди. Сўз икки компонентдан иборат бўлиб, мушк-ранги қора, ёкимли хидли модда, *бед-бид* — тол каби форс-тожик тили сўзларидан ясалган. *Мушк-бийд* — толнинг бир тури номини атовчи сўз бўлиб, бунда

мушк сўзининг икки хусусияти ҳам асосга олинган. Тол ўсимлигининг бу нави жуда хушбўй гуллайди ва барглари рақибнинг ранги қорамтирдир. Толнинг бу турини бошқалари оқ тол, мажнунтоллардан фарқлашда, унинг гули асосга, олинмай, кўзга ташланиб турувчи ташқи белгиси мушк-қоралиги олинган. Шундай қилиб, *мушкбийд* — қоратол демакдир.

Муғайлон—муғилон

Бу сўз эски ўзбек тилига форс-тожик тилидан ўтиб ўзлашган. Қадимги туркий ёзма манбаларда қайд этилмаган. Алишер Навоий асарларида *муғилон-муғайлон* шаклида келади:

*Гули мақсуд ул қондур, Навоийким,
аёғингдин
Чиқар чекканда мақсад каъбаси хори
муғилонин (ҒС. 458).*

*Ул саодат ойн қофилаким, ул бодия сориким, шоҳроҳи
жўйборида сароб ҳайъати чашмаи ҳаёт зулоли ва ул зулол
атрофида ҳар муғайлон бутаси гулшани нажот ниҳолидур.*

(В. 173).

Сўзнинг этимони ҳақида маълумотлар йўқ. Эски тожик тилида *муғелон* шаклида қўлланиб, Арабистон саҳроларида ўсувчи тиканли дарахт маъносини англатган. Ҳозирги эроний ва ўзбек тилида қўлланмайди. *Муғайлон-муғилон* бир сўзнинг икки хил шакли бўлиб, уларнинг бир умумий асоси — *муғ* дир. Иккинчи морфема — *айлон-илон* ларнинг маъносини ёзма манбалардаги фактлар асосида аниқлай олмадик. Бош морфема *муғ* кўпгина маънолар билдиради. Аммо «Ғиёс ул-луғат»да *муғилон* сўзнинг состави ва кабилардан иборатлиги кўрсатилиб, асосий маъно ташувчи сўз эканлиги таъкидланади. Яна бошқа луғатларда бу сўзларга берилган изоҳлар келтирилади:

«مغیلان بروزن سلیمان نام درخت خاردار و در صراح
قاموس هرثومست که ام غیلان بضم اول و فتح غین
معجمه درخت سمیره که آنرا طلع نیز گویند و آن درختان
(489-бет).
بزرگی اند خار دارد»

Ўзбек тилининг Самарқанд-Бухоро диалектида қўлланивчи *хорғелак-хорғилак* деб номланувчи ўсимлик мавжудки, бу сўз составидаги айрим морфема билан *муғилон-*

муғайлон сўзи составидаги морфема билан умумийликка эга бўлиши керак. Бу сўз составида келган *муғ* морфемасининг лексик маъноси қизил, қизилга ўхшаш, қизилга монанд, иккинчи қўшма морфема *-(ғ) илан-(ғ) айлон* ўсимлик номини атаб, *муғилон-муғайлон* қизил рангли тиконли дарахт ёки ўсимлик демакдир.

Н а б о т

Набот сўзи арабча бўлиб, у эски ўзбек тилига билвосита ўтиб ўзлашган. Ўрхун-Енисей ёзма манбаларида, Маҳмуд Кошғарий луғатида, «Тафсир»да қайд этилмаган. Алишер Навоий асарларида *набот* шаклида учрайди:

*Лаб уза хатти н а б о т ҳусни нахли қади,
Гулбун анбата олло н а б о т а н хасано*
(ҒС. 59).

Эски тожик тилида ҳам *набот* шаклида келиб, гиёҳ, ўт ўсимлик маъносини англатади. Сўзнинг этимони араб тилидаги асосига бориб тақалади. Бу асосдан ясалган сўзлар ўсмоқ, ўсиш, пишиб етилмақ каби маъноларни билдиради. Ҳозирги араб тилида *نَبَات* кўплиги *نَبَاتَات* ўсимлик, гиёҳ маъносини билдиради.

Н а й

Най сўзи эски ўзбек тилига форс-тожик тилидан ўтиб ўзлашган. Мазкур сўз Ўрхун-Енисей ёзма манбаларида, Маҳмуд Кошғарий луғатида, «Тафсир»да (бирок «Тафсир»да *най* музыка асбоби номи учрайди) қайд этилмаган. Алишер Навоий асарларида *най* тарзида қўлланган:

*Қилкида Навоийнинг жон шираси
музмардур,
Ҳар н а йда қачон бўлғай бу навъ шакар
найдо* (БВ. 40).

Эски тожик тилида *най* *نای*, ҳозирги эроний тилларда: тожик тилида *най*, форс тилида *نای* (ней) ва *نای* (*най*); ҳозирги туркий тилларда ўсимлик маъносида *най* шаклида қўлланмайди. Ҳозирги ўзбек тилида шакарқамиш маъносида *найшакар* сўзи мавжуддир. *Най* сўзининг этимони ҳақида маълумотлар йўқ. Биз ҳам бу сўз этимони ҳақида аниқ кўрсатма бера олмаймиз. Лекин ҳозирги ўзбек тилида *тарнов*, ўзбек тилининг Самарқанд-Бухоро диалектидаги *нова*, *найча* сўзлари ўзаро умумийликка эга бўлиб, *у нов*, *нова* ва *най* дир. Булардан ташқари, музыка асбоби

номини атовчи *най* сўзи ҳам мана шу сўзлар билан бир манбага эга бўлса керак.

Н а р г и с

Бу сўз форс-тожик тилидан эски ўзбек тилига ўтиб ўзлашган ва ҳозирги ўзбек адабий тилида ҳам актив қўлланади. Ўрхун Енисей ёзма манбаларида, Маҳмуд Қошғарий луғатида, тафсирда қайд этилмаган. Алишер Навоий асарларида бадий ўхшатиш маъносида ҳам келади:

*Икки ўтлуғ нарғисингим қилдилар
бағрим кабоб,
Биридур айни хумор ичинда, бири масти
хоб* (ҒС. 61).

Эски тожик тилида *нарғис* номи гиёҳи пиёзбехи хурду нозук, ки гулҳои хушбӯи сафед ё зард дорад (Ф. З. Т. I, 1969, 833) каби шакл ва маънода қўлланган. Ҳозирги эроний тилларда: тожик тилида *нарғис*, форс тилида (*нарғес*) ва (*нарждес*), афғон тилида *нарғис*, курд тилида *pergiz*; ҳозирги туркий тилларда: ўзбек тилида *нарғис*, туркман тилида *неркес* каби кўринишларда қўлланади. Сўзнинг этимони ҳақидаги маълумотларни учратмадик. «Ғиёс ул-луғат»да *нарғис* ўсимлигининг бошқа нави ҳақида изоҳ берилган:

«*نرگس شهلا — بفتح شين معجمه نوعی از نرگس که
بجای زردی در آن سیاهی میباشد*»

(523-бет)

Нарғис сўзи тарихан ясама бўлиши керак. Форс-тожик тилининг сўз яашдаги характерли ва маҳсулдор усуллардан бири композицион усулда қўшма от ясалган. Сўз тарихан икки мустақил сўз — компонентдан ясалган бўлиб, *нар* ва *-ғис-жес-кес-гиз*лардир.

Биринчи компонент *нар* эски тожик, ҳозирги эроний ва ўзбек тилларда кўпгина сўзлар составида, ўзбек тилининг Самарқанд-Бухоро диалектида эса мустақил сўз сифатида, ясама сўзлар составида ҳам ва қўшма сўзларда компонентлардан бири функциясида келади. *Нар* сўзи ҳозирги форс, тожик, афғон ва бошқа эроний тилларда жинс тури — эр, эркак маъносида келади. Лекин бу морфема воситасида ўсимликлардаги баъзи биологик ҳолатлар ҳам номланади: *наррак* — 1) сучья и ветви на плодовых или у виноградной лозы, на которых не вырастают плоды и кото-

рые подлежат удалению; 2) выдающиеся по своему росту и толщине стебли камыша в камышевых зарослях (Тадж.-р. сл. 1954). Яна ўсимлик ва дарахтларнинг танаси маъносида *нарт* сўзи ишлатилади. Бунда ўсимлик, дарахтнинг кичик шохчаси, бутанинг бир донаси маъносидадир. *Нард-нарт* сўзи билан *наргис* сўзининг биринчи компоненти бир асосни ташкил қилади. Мана шу ҳолатларда *нар*, *нарт-нард* сўзлари узун, тик, баланд маъноларида келади.

Наргис сўзининг иккинчи компоненти *кашнез* сўзининг биринчи бош морфемаси *каш* билан умумийликка эгадир (қаранг: 80-бет). Бунда *с-ш*, *з-с* фонетик ҳодисалари конуний ҳолатдир (*с*)з. ад.-орф. *мерос* > *мирэз*; *э*)с—сөз > *сос*. Шоабдурахмонов, 1962, 196). *Наргис* сўзининг бошқа тиллардаги тарихи ҳақида ҳам маълумотлар бор: *Нарцисс*. Заимств. в XVIII в из нем. яз. Нем. *pavrgzisse* <лат. *pavrgis-sus* восходящего в свою очередь к греч. *parkissos* переформлению перс. *pargis* под влиянием «коченеть, застывать». См. *наркоз*. Возведение греч. слова к *παργκαп*, собст. имени мифического самовлюбленного Нарцисса, превращенного в цветок, является нар. этимологией (Шанский, 1971, 284).

Наргис сўзи икки компонентдан ясалган бўлиб, чиройли нар, чиройли нарт, чиройли ва узун бута маъноларида келади.

Н а с р и н

Насрин хуш хидли, оқ рангли гул турларидан бирининг номидир. У форс-тожик тилидан эски ўзбек тилига ўтиб ўзлашган. Қадимги туркий ёзма манбаларда қайд этилмаган. Алишер Навоий асарларида *насрин* тарзида келади:

Боғи ҳуснунгим гул очти ранг-ранг, эй мугбача,

Гўйи ичтинг майға барги лолау н а с р и н солиб (ҒС. 74).

Эски тожик тилида *насрин-нисрин*, хозирги эроний тилларда: тожик тилида *насрин*, форс тилида (*насрин*); сўзнинг қайси тил матернали эканлигида икки хил қараш бор. Тожик тили изоҳли луғатида бу сўз форс-тожикча эканлиги кўрсатилган (Ф. З. Т. I, 1969, 836). «Ғиёс ул-луғат»да эса арабча деб изоҳланади:

«*نسرین نالکسر نام کل سفید*

خوشبودار که بفارسی آنرا نسرین کویند (524-бет).

Ҳозирги араб тилида *نسرین* *жонкиль* (Баранов, 1962, 1017) шаклида қўлланади. Юқорида қайд этилганидек,

насрин сўзининг этимони, унинг қайси тил материали эканлиги аниқ бўлмай, ҳар хил қарашлар мавжуд. Лекин эски тожик тилида ва Алишер Навоий асарларида актив қўлланган ўсимлик (гул) номлари *наргис*, *насрин*, *настаран*лар бир тилда ясалган бўлишлари керак. *Наргис* сўзининг форс-тожик тили материали эканлиги аниқ материаллар асосида кўрсатилган эди. Мана шуни асослаб, қолган икки сўзни ҳам форс-тожик тили лексикаси деб тахмин қиламиз.

Н а с т а р а н

Бу сўз эски тожик тилида актив қўлланган бўлиб, оқ ёки кизил гулловчи, шохларида гуллари ғуж-ғуж очилувчи хушбўй, чиройли бир гулнинг тури номидир. Қадимги туркий ёзма манбаларда қайд этилмаган. Алишер Навоий ижодида форс-тожик тилидан ўтиб ўзлашган ҳолда, *настаран* тарзида қўлланади:

Н а с т а р а н кўзгусида бир сори мен, бир сори ёр,
Чехра аксин кўргузубтурбиз, гули раъно эмас (ҒС. 246).

Эски тожик тилида *настар* نسترن, *настаран* نسترن ва *настарван* نسترون каби кўринишларда келади. Бу формалардан *настарван* энг эскиси бўлиб, Рудакий ижодида қўлланган. Ҳозирги эроний тилларда: тожик тилида *настаран*, *настарин*, форс тилида نسترن (*настаран*), афгон тилида نسترن (*настаран*) каби шаклларда учрайди. «Ғиёс ул-луғат»да бу сўзга изоҳ берилади ва қайси илмий манбаларга асосланганлик ҳам кўрсатилган:

نسترن « نسترن بفتح اول و ثالث و رابع لفظ فارسی ست و آن کلی سره خوسبووار که بهربی انرا نسرين کويند و بهندی سيلوتی نامند از برهان و بهار عجم و رشیدی» (524-бет).

Мана бу ўринда ҳам *насрин* ва *настаран* ўсимлиги бир нав гулнинг икки системадаги форс ва араб тилларидаги номланиши деб кўрсатилади. *Настаран* сўзи *насрин* сўзи билан состав ва маъно аташ жиҳатидан яқиндир. Лекин *настаран* сўзи ҳақида булардан ортиқ маълумот бера олмаймиз.

Н а х л

Бу сўз араб тили лексикаси бўлиб, у эски ўзбек тилига билвосита ўтиб ўзлашган. Эски тожик тилида *нахл* ҳо-

зирги эроний тилларда: тожик тилида *нахл*, форс тилида *نخل* (*нахл*), афгон тилида *نخل* (*нахл*) каби шаклларда кўлланиб, хурмо дарахти маъносини билдиради. Қадимги туркий ёзма манбаларда қайд этилмаган. Алишер Навоий асарларида ҳам *нахл* тарзида учрайди:

*Май дема қушлар қанотининг елидин
бўлғуси,*

*Нахл қаддинг мойил ўлмоқ ҳар тараф
рафтор аро* (ҒС. 42).

Нахл сўзининг этимони араб тилидаги *نخل* асосига бориб боғланади. Ҳозирги араб тилида *нахала* (*نخل*) ва *нахл* *نخل* сўзлари эҳмок маъносини билдиради. Мева дарахти маъносида келувчи *نخل* (пальмы; финиковые пальмы) сўзи *нахала*, *нахл* — эҳмок, экиш сўзи билан бевосита боғлиқдир. Хурмо дарахти танасидан қаламча усулида кўпаймаслигидан, унинг фақат данаги экилиб кўпайтирилади. Мана шу биологик белгиси асосга олиниб, экиладиган дарахт маъносидадир. *Нахл* сўзи ҳозирги ўзбек тилида ва бошқа ҳозирги туркий тилларда кўлланмайди.

Н и л у ф а р

Мазкур сўз хинд тили лексикаси бўлиб, у эски ўзбек тилига форс-тожик тили воситасида ўтиб ўзлашган. Эски тожик тилида бу сўз *нилуфал* *нилупал* ва *нилуфар* кўринишларида кўлланиб, сув ўсимлиги номини атайди. Алишер Навоий асарларида *нилуфар* тарзида учрайди:

*Юзунгда нил холи равза ичра н и л у ф а р
шибҳи,*

*Бинафша гулшан ичра юзда нилингдаин
киноятдур* (ҒС. 216)

*Фалак н и л у ф а р и д и н чашмаи меҳр
ўлди гар пайдо,*

*Юзунгда нилдин ул чашма қилмиш
н и л у ф а р пайдо* (ФК. 39).

Ҳозирги эроний тилларда: тожик тилида *нилуфар*, форс тилида (*нилупар*) ва (*нилуфар*); ҳозирги туркий тилларда: ўзбек тилида *нилуфар*, озарбайжон тилида *нилуфәр* шаклида кўлланади. Сўзнинг этимони ҳақида аниқ маълумот бера олмаймиз. *Нилуфар* кўпчилик туркий тилларда кўлланмайди. Чунки бу тилларда форс-тожик тилининг таъсири нисбатан камроқдир.

Н о ж у

Ножу сўзи эски ўзбек тилига форс-тожик тилидан ўтиб ўзлашган. Сўзнинг этимони аниқ эмас. Эски тожик тили ёзма манбаларида ҳам *ножй* сўзи қайд этилмаган. Алишер Навоий асарларида *ножу* тарзида қўлланган:

*Ўқларинг пайкон била ҳарён қуруқ
жисмимдадур,
Шохлар узра кўнгуллардекки ул
н о ж у д а бор* (ФС. 215).

Ҳозирги эроний тиллардан форс тилида ناز (*наж*) и نازو (*нажу*) уст. сосна (Рубинчик, 2, 1970, 609) шаклида учрайди, холос. Бу сўз жуда кам истъомолда бўлганлигидан эски ёзма манбаларда ҳам қайд этилмаган. Ҳозирги тожик, афғон тилларида ҳам *ножу* сўзи қўлланмайди. Кўпгина луғатларда ҳам ушбу сўзлик келтирилмайди. *Ножу* сўзи қадимги форс тилига санскрит ёки бошқа тиллардан ўтиб қолган бўлса керак. Ўзбек тилининг Самарқанд-Бухоро диалектида қўлланувчи *гужум* сўзи *ножу* сўзи билан умумийликка эга бўлса керак.

Н о р а н ж

Норанж сўзи ҳинд тили лексикаси бўлиб, у эски ўзбек тилига форс-тожик тили воситасида ўтиб ўзлашган. Эски тожик тилида *норанж-норинж* ва арабийлашган шакли *норанг* نارنگ — иссиқ мамлакатлар меваси, пўсти қалин, сарик рангли мева — апельсиннинг бир тури номини атайди. Алишер Навоий асарларида *норанж* тарзида қўлланган:

*Наргис олур йлса бодадин ком,
Н о р а н ж терисидин ясар том* (ЛМ.700)

Ҳозирги эроний тилларда: тожик тилида *норанж*, форс тилида (*нарэндж* ва *нарандж*), афғон тилида نارنج (*нарандж* каби кўринишларида учрайди. Ҳозирги араб тилида соб. кислые апельсин (Баранов, 1962, 1011) шаклида келадики, бу тилда четдан ўзлаштирилган. *Норанж* сўзи ҳозирги туркий тилларнинг лексик қатламида йўқ. Бу сўзнинг этимони ҳақида аниқ маълумот бера олмаймиз.

Н о р в а н

Норван сўзи эски ўзбек тилига форс-тожик тилидан ўтиб ўзлашган. Аммо бу сўзнинг қай вақтдан бошлаб

туркий тилларда қўллана бошлаганини тасдиқловчи материалларни учратмадик. Ўрхун-Енисей ёзма манбаларида, Маҳмуд Кошғарий луғатида *норван* сўзи қайд этилмаган. Алишер Навоий асарларида *норван* тарзида қўлланади:

*Бас гул ила савсани озод ҳам,
Н о р в а н у с арв ила шамшод ила*
(ХА.228)

*Неча боғ ичра борсам бўйи топмон,
Қадингдин сарв бирла н о р в а н д а*
(ФС.545).

Эски тожик тилида бу сўз *норван* ва *норвон* шаклларида қўлланиб, мевасиз, сербарг, танаси қаттиқ ва чиройли дарахт маъносини англатган. Ҳозирги эроний тиллардан форс тилида (*норван*) ва (*нарван*) шаклларида учрайди. Бошқа эроний тиллар тожик, афғон, курд тилларида ҳозирги пайтда бу сўз истеъмолда йўқ. Сўзнинг этимони ҳақида аниқ маълумотга эга эмасмиз. Лекин сўз состави икки морфемадан тузилган деб тахминлаймиз ҳамда *норван* сўзи *нарғиз* сўзи билан бир хил бош морфемага эга бўлса керак. Яна юкорида хинд тили лексикаси деб талқин қилинган *норанж* сўзининг ҳам *норван*, *нарғиз* сўзлари билан умумий томонлари борга ўхшайди.

Обнўс

Форс-тожик тилидан эски ўзбек тилига ўтиб ўзлашган бу сўз қора рангли, ёғочи мустаҳкам ва жуда оғир, уни куйдирганда ёқимли хид тарқатувчи дарахт турларидан бирининг номини атайди. Қадимги туркий ёзма манбаларида қайд этилмаган. Алишер Навоий асарларида *обинус* шаклида қўлланган:

*Тарарда тоб урар, турраи паришонинг,
Ки обинус тароғ уйлардурки мужгонинг*
(НШ. 346)

Алишер Навоийнинг бу байтидаги *обинус* сўзи *тароғ* сўзининг аниқловчиси бўлиб, унинг қайси тур ёғочдан тайёрланганлигини кўрсатади. Эски тожик тилида *обнўс* сўзи дарахтнинг тури, кўчма маънода қора, тийра; оғирлик маъноларини англатган (Ф.З.Т. 1,1969, 893). Ҳозирги эроний тилларда: тожик тилида *обнус*, форс тилида (*абнус*), афғон тилида *ابنوس*

(*абнус*) «черное дерево», курд тилида *abanos* (*абанос*) ва *abpus* (*абнус*); hozirgi turkiy tillardan ўзбек тилида *обнус* каби кўринишларда қўлланади. Сўзнинг этимони ҳақида маълумотлар йўқ. *Обнус* ясама сўз бўлиб, у икки мустақил сўз — компонентдан ташкил топган. Унинг биринчи компоненти форс-тожик тили тарихида бир неча ўнлаб қўшма ва ясама сўзлар состида қўлланувчи *об* — сув сўзидир. Иккинчи компонент *-нус -нўс* нинг этимони ҳақида икки хил тахмин қиламиз: 1) *-нўс* сўзи эски тожик тилидаги *нўса, нўс* — камалак, ўк-ёй маъносидаги сўз бўлиб, *обнўс* сўзи состида рангли, ранг-баранг, рангдор маънолари билан келади. Чунки *обнўс* ёғочидан қимматбаҳо уй-рўзғор асбoblари тайёрланадики, улар хилма-хил кўриниш, жило, гул беради. 2) *-нўс -нус* компоненти форс-тожик тилидаги *нўс-нўст-пуст* сўзининг фонетик ўзгарган варианты бўлиши мумкин. *Обнўс* сўзи состида шу маънода келганида, дарахтнинг пўстлоғи сувли, сувдор, серсув каби асосий белгилари билан ажратиб номлайди. Мана бу изоҳланилган *-нус -нўс* компонентининг иккала маъноси ҳам *обнус* дарахтининг асосий кўзга ташланувчи белгиларини қамраб олади. Лекин биринчи хил маъноси ҳақиқатга яқинроқ кўринади.

П а х т а

Пахта сўзи форс-тожик тилидан эски ўзбек тилига ўтиб ўзлашган. Бу сўз қадимги туркий ёзма манбаларда қайд этилмаган. *Пахта* номи билан аталувчи маданий ўсимлик Маҳмуд Қошғарий луғатида *كَبَاز* *кубаз* сўзи билан номланган (МК.1, 269). Бу формадан ташқари, яна турли фонетик вариантлар билан қўлланган: *кабаз* (МК.1,288), *кэбозлик* (*кабазлик*) (МК.1,464). Филология фанлари доктори С. Муталлибов *пахта* сўзи ҳақида яна маълумотлар беради: «*Пахта* сўзи маъносида XI асрда бир неча сўз қўлланган: 1) кўпчилик қабилалар тилида *كَبَاز* *кубаз*//*куваз*//*гуваз*//*ғуваз* билан ифодаланган; 2) *باموق* *бамуқ*//*памуқ* ўғузлар тилида. У давр тилида бу маъно энг кўп қўлланган сўз шу биринчи вариантдир. Чунки «Девон»да *пахта майдони, пахта уруғ чиқарди, пахта экадиган одам* каби қатор ибора ва гапларда фақат ана шу биринчи сўз қўлланган. Чунончи, *куваз* (МК, 1.213, 273,346; П.110); *кувазлик* (1.419). Бизнинг фикримизча, hozirgi тилдаги *кўсак, ғўза* сўзлари ҳам ана шу *куваз*//*гуваз* сўзларининг бироз ўзгариш билан

етиб келган вариантдир (МК. II.415). Алишер Навоий асарларида *пахта* тарзида учрайди:

Эй ҳаким, олғил суроҳи лўласидин
пахтаким
Суд эрур қонин неча дафъ этса маҳрури
димог (ҒС.316).

Эски тожик тилида *пахта* پاخته ҳозирги эроний тиллардан тожик тилида *пахта* шаклида қўлланади. Бирок форс, афғон, курд тилларида бу формада учрамайди (қаранг: *момуқ*). Ҳозирги туркий тилларда: ўзбек тилида *пахта*, козок тилида *мақта*, кирғиз тилида *пахта*, туркман тилида *пагта*, қорақалпоқ тилида *пахта*, татар тилида *пахта*, уйғур тилида *пахта*, уйғур тилининг лаҳжаларида *пакта* (Малов, 1961, 143) кўринишларида келади. Сўзнинг этимони ҳақида маълумотлар йўқ. «Ғиёс ул-луғат»да берилган изоҳ *пахта* сўзининг этимонини маълум даражада аниқлаш учун восита бўлади: «پخته — بافتح بنبه که از رابع جدا کرده شده باشد»

(98-бет).

Мана бу юқорида қайд этилган материаллардан, *пахта* сўзи ҳақида икки хил этимон бериш мумкин: 1) *Пахта* сўзи ясама бўлиб, у икки морфемадан тузилган: *пах+та*. Бош морфема *пах* — *бахидан халложи кардан, пашм ё пахта ро наддофй кардан* сўзининг ҳозирги замон асоси *бахи-бах* нинг фонетик ўзгарган вариантдир. Иккинчи ёрдамчи морфема *-та* эса сўз ясовчидир. Мана шу асосда *пахта* сўзига этимон берганимизда, у *бах-пах+та* — чигити олинган, чигитдан тозаланган, чигитсиз каби маъно билдиради. 2) *Пахта* сўзи форс-тожик тилидаги پخت (пах) ялпоқ, япалоқ қиррали маъносини англатувчи сўз билан семантик жиҳатдан бир бўлиб, *-та* сўз ясовчи воситасида янги сўз ясалган. Бунда сўзнинг маъноси япалоқ қирралик, ялпоқ қирраси бор демакдир. Бу қайд этилган *пахта* сўзнинг икки хил этимонидан биринчиси ҳақиқатга яқинроқдир. Чунки *пахта* дейилганда, дастлаб чигитсиз, чигитдан тозаланган қисми тушунилган. Кейинчалик эса унинг чигитлик ҳолати ҳам *пахта* дейилган. Ўсимликнинг ҳам *пахта* деб номланиши *пахта* сўзининг маъно чегараси кенгайганлигини кўрсатади. Бу ҳодиса эса тилда узок давом этган жараён бўлиб, предметни унинг составидаги маълум бўлаги номи билан аталишидир. Бу хил ҳодисалар тилшуносликда кенг ўрганилган.

Савсан

Савсан сўзи форс-тожик тилидан эски ўзбек тилига ўтиб ўзлашган. Қадимги туркий ёзма манбаларда қайд этилмаган. Алишер Навоий асарларида *савсан* тарзида учрайди.

*Боши қуйидурур савсан оллинда,
Чу нарғиз ўлди чаман махзанида нақдул-
фанж* (ҒС.110).

Эски тожик тилида *савсан-сўсан* سوسن (Ф.З.Т.2, 1969, 172), ҳозирги эроний тилларда: тожик тилида *савсан*, форс тилида (*сусан*), курд тилида *sosin*; ҳозирги туркий тиллардан ўзбек тилида *савсан*, озарбайжон тилида *сусан* кўринишларида қўлланади.

Сўзнинг этимони ҳақида маълумотлар йўқ. *Савсан* сўзи тарихан кўшма сўз бўлиб, *усу-сав* ва *сан* каби компонентларнинг қўшилишидан ясалган тил бирлигидир. «Ғиёс ул-луғат»да ҳам бу сўзга изоҳ берилганда, гулнинг бир тури, осмони ранг эканлиги қайд этилади (269-бет). *Савсан* сўзининг биринчи компоненти *су-сав*нинг мустақил қўлланиб, англатган маъносини ёзма манбаларда учратмадик. Иккинчи компонент *сан* эса мустақил сўз сифатида қадимги форс-тожик ёзма манбаларида (Рўдакий асарида) ўсимликнинг бир навъи номини атаган: *Сан* سن ашақа, ошикпечон, ишқандарпечон, як навъ рустоние, ки ба гиёҳ ва ниҳолҳо мепечад, печак (Ф.З.Т.2, 1969, 187). Бу сўзнинг маъно тарихи, компонентларнинг мустақил форма ва шакллари ҳақида тўлиқ маълумот бера олмаймиз.

Сандал

Бу сўз эски ўзбек тилига форс-тожик тили воситасида ўтиб ўзлашган. Форс-тожик тилига ҳам ҳинд тилидан ўзлаштирилган. *Сандал* сўзи қадимги туркий ёзма манбаларда қайд этилмаган. Алишер Навоий асарларида *сандал* тарзида учрайди:

*Сандалу мушку абиру заъфарон,
Табъ жаҳлидин саросар заъфарон*
(ЛТ.12).

Эски тожик тилида бу сўз *чандан-чандал-сандал* چندان - چندان - چندان шаклларида қўлланганлиги қайд этилиб, *чандан-чандал* формалари ҳиндча бўлиб, *сандал*

арабийлаштирилган кўриниши эканлиги кўрсатилган (Ф.З.Т.2,1969,190,523). Беруний ҳам ўз асаарида бу сўз ҳақида маълумот берганлиги илмий манбаларда учрайди: «Для выяснения течения того или иного термина Беруни нередко пытается установить его этимологию. В этом отхождении слов صيد زه (сайдена) и صيد زاننى (санданани) от индийского чандан (сандаловое дерево)» (У. Каримов, 1971,37). Ҳозирги эроний тилларда: тожик тилида *сандал*, форс тилида *(сандал)*, афғон тилида *صندل (сандал)*; ҳозирги туркий тилларда: қирғиз, туркман, козок, татар, ўзбек тилларида *сандал*, озарбайжон тилида *сандэл*, бошқирд тилида *һандал* каби шаклларда қўлланади. Ҳозирги араб тилида *صندل* бот. *сандал дарахти* тарзида ишлатилади. Мана бу юқорида қайд этилган *сандал* сўзининг турли фонетик вариантлари ҳар бир тилнинг ўз фонетик қонунлари талаблари асосида мослашган ҳолда истеъмолда бўлади. *Сандал* сўзининг дастлабки кўриниши *чандал* шаклими ёки *чандан* шаклими, буниси манбаларда қайд этилмаган. Бироқ Беруний ўз асаарида *чандан* формасини кўрсатиб, бошқа фонетик вариантини кўрсатмайди. Мана шунга асосланиб, сандал сўзининг биринчи қўлланган шакли *чандан* деган тахминдамиз. Лекин *чандан* сўзининг морфологик бўлаклари, унинг этимони ҳақида маълумот бера олмаймиз.

Сапидор

Бу сўз тарихан қўшма бўлиб, форс-тожик тилидан эски ўзбек тилига ўтиб ўзлашган. Қадимги туркий ёзма манбаларда *сапидор* сўзининг қўлланганлиги қайд этилмаган. Алишер Навоий асарларида *сапидор* шаклида учрайди:

*Бевафодур бу чаман, қўп бўлманг,
Эй сапидор ила ножў раъно* (БВ.42).

Эски тожик тилида *сафедор* ҳозирги эроний тилларда: тожик тилида *сафедор*, форс тилида *سفيدار (сэпидар ва сапидор)* ва *سفيدار (сэфидар)*, афғон тилида *(спедар)*, курд тилида *daga sipindar* каби турли фонетик кўринишларда қўлланади. *Сапидор* сўзи ҳозирги ўзбек адабий тили ва бошқа туркий тилларда қўлланмайди. *Сапидор* сўзи икки морфема (*сафед-сафид*) ва *(д)* ордан тузилган бўлиб, сифат+ феъл типиде ясалган. Биринчи бош морфема *сафед-сафид-сапид* ок, ок ранг,

икки ёрдамчи морфема (д) *ор*⟨дор эса доштан — эга бўлмоқ, эгалик қилмоқ инфинитивнинг ҳозирги замон феъл формасидир. Демак, *сапидор* сўзи ясама бўлиб, у оки бор, оққа эга, оқиш маъноси воситасида дарахт (терак)нинг бир тури номини атайди.

С у н б у л

Сунбул сўзи форс-тожик тилидан эски ўзбек тилига ўтиб ўзлашган. Қадимги туркий ёзма манбаларда бу сўз қайд этилмаган. Алишер Навоий асарларида *сунбул* тарзида учрайди:

*Қимки кўрса мушки ноб ул сунбули
сероб аро,
Бир қаро туфроғ дегайким тушти мушки
ноб аро* (ФС.39).

Х асрда Рўдакий ижодида *сунбул* سنبول ва ҳозирги эроний тилларда: тожик тилида *сумбул-сунбул*, форс тилида (*соибол*), афғон тилида (*сумбул*), курд тилида *sunbul*; ҳозирги туркий тиллардан туркман тилида *сунбул*, козоқ тилида *сунбил*, озарбайжон тилида *сунбул*, ўзбек тилида *сумбул-сунбул*, татар тилида *сомбел*, бошқирд тилида *сомбол*, турк тилида *sumbul*, уйғур тилида *сумбул* каби кўринишларда қўлланади. Ушбу сўзнинг этимони ва тарихи ҳақидаги маълумотларни учратмадик. *Сунбул* сўзи тарихан қўшма бўлиб, икки мустақил компонентнинг лексик-грамматик жиҳатдан бирикиши натижасида ясалган бўлиб, кейинчалик иккала компонентда ҳам турли товуш ўзгаришлари юз берган. Натижада сўз компонентларнинг чегарасини сезиб бўлмаслик даражасига келган. Биринчи компонент *сун-сум-сом-сом* эски тожик тилидаги ўсимлик номини атовчи *сан* (қаранг: *савсан*) сўзининг товуш ўзгаришларига учраган шаклидир. Иккинчи компонент *бул-бол-бил-бол* эроний тиллардаги *гул* сўзининг турли фонетик ўзгаришларга учраган кўринишидир. Шундай қилиб, *сунбул-сумбул* сўзи икки мустақил сўзнинг эроний тиллар сўз ясаш қоидалари асосида бирикиб, ўралувчи *гул*, ўралиб ўсувчи *гул* маъносини билдирган. Бунда дастлаб *сангул*, кейинчалик *самгул* ва юқорида қайд этилган фонетик ҳар хилликларда қўллана бошлаган. Мазкур сўздаги *н-м*, *г>б*, *а>у* каби фонетик ҳодисалар эроний тиллардаги товуш ўзгариш қоидаларига мос келади. Яна шуни алоҳида қайд қилиш керакки, Алишер Навоий асарларида қўлланган ўсимлик номи *танбул* сўзининг ҳам иккинчи

компоненти *сунбул-сумбул* сўзининг иккинчи компоненти билан бир хил бўлиши керак.

С ў к с ў к

Бу сўз *саксовул* сўзининг синоними бўлиб, қадимги туркий ёзма манба Маҳмуд Кошғарий луғатида *сўк-сўк* — юлғун дарахти маъносида қўлланган (МК,1,415). Алишер Навоий асарларида *сўксўк* тарзида учрайди:

С ў к с ў к кибиким чу бўлди суда,
Ўткай ёзи узра тўда-тўда (ЛМ.679).

Сўзнинг этимони ҳақидаги маълумотларни учратмадик. *Сўк-сўк* сўзи такрорий сўз бўлиб, кейинчалик отлашиб, номинатив функция бажара бошлаган. Сўзнинг компоненти *сўк* эски тожик тилида буғдой, арпа бошоқларидаги қилтиқ номини аташ учун қўлланган. Туркий тилларга ўтиб ўзлашгандан сўнг, унинг маъноси яна кенгайиб, ўсимликнинг бир қисми номини эмас, балки ўсимлик номини атаган, яъни *сўксўк* дегани қилтиқли, сихли, қилтиқ, сихи кўп ўсимлик демакдир. Шуниси характерлики, баъзи манбаларда *сўксўк* — саксовул ва яна бошқасида *сўксўк* — юлғун деб кўрсатилади. Ҳозирги тожик ва ўзбек тилида *сўк* — бу буғдойнинг ёрмаси, яна шу ёрмадан тайёрланган овқат *сўк* овқати маъносида қўлланади. Яна *саксовул* сўзидаги сак морфемаси билан умумийлиги борга ўхшайди.

Тикан, тикон

Бу сўз умумтуркий бўлиб, Ўрхун-Енисей ёзма манбаларида қайд этилмаган. Маҳмуд Кошғарий луғатида *تیکان* *тікан* (МК,1,381), «кипчок тили луғатида» *тіканак* (Муталлибов, 1968, 258), Алишер Навоий асарларида *тикан*, *тикон* тарзида учрайди.

Минг захм урди ханжари ишқинг бу тан
аро,
Бу танни ҳажр ташлади юз минг т и к а н
аро (ФС.41).
Ҳар т и к о н бу ғунчадек кўнглумда
пайкон боғлади,
Эй жигар парголаси, сенсиз ичим қон
боғлади (ФС.620).

Туркий тиллар луғатида *دیکن، دکن، تیکان* козок.

تیکاناسک олтой تیکاناسک Будагов, I,1869,369), тикан, тикана. (Радлов, III,2,1349), хозирги туркий тилларда: туркман тилида тикен, кирғиз тилида тикен, тикенек, козок тилида тикон, тикенек, қорақалпоқ тилида тикен, тикенек, озарбайжон тилида тикан, ўзбек тилида тикан, тикон уйғур тилида тикап, уйғур тили лаҳжаларида тикан, тикен (Малов, 1961,159), олтой тилида тегенек каби кўринишларда кўлланади (Тикан сўзи ҳақида яна қаранг. МК. I,381-бет).

Т е р а к

Терак сўзи умумтуркий бўлиб, у Ўрхун-Енисей ёзма манбаларида қайд этилмаган. Маҳмуд Кошғарий луғатида *терак терак* (МК, I,390), *тераклик* — теракзор (МК, I,466), *тераклик* — тераги бор (одам) (МК, I,466), «тафсир»да *терак* (Боровков, 1963, 299) (аммо бу ўринда *терак* сўзи икки маънода баланд устун, симёғоч ва ўсимлик, дарахт маъносида берилган), «кипчоқ тили луғати»да تاراک — *тэрак* (Муталлибов, 1968,256), Алишер Навоий асарларида *терак* тарзида учрайди:

Анинг ниҳол қади титрабон т е р а к

янглиғ,

Мен эврлуб бошиға тортибон сабодек оҳ
(ФС, 567).

Хозирги туркий тилларда: туркман тилида *дерек*, кирғиз тилида *терек*, козок тилида *терек*, қорақалпоқ тилида *терек*, уйғур тилида *тевек*, ўзбек тилида *терак*, татар тилида *тирэк*, олтой тилида *терек*, олтой тили диалектида *терек* (Баскаков, 1972,253), туркий тиллар луғатида تيراک تيراک (Будагов, I,1869,413) (Муаллиф бу ўринда юкорида қайд этилган турли фонетик вариантдаги сўзнинг маъноси дарахтнинг бир тури *терак* бўлмай, умуман, дарахт маъносида келишини кўрсатади. Бу ҳодиса ишончли бўлмаса керак. Чунки X—XI асрлардан то хозирги туркий тилларда *терак* сўзи дарахтнинг бир хили номини атайди), تيراک (), *терак* (Радлов, III, 1,1061,1062) (Радлов ҳам *терак* сўзининг мевали дарахт маъносида келишини кўрсатади. Бу фикр ҳам Будагов таърифига яқинлашади) каби шаклларда берилган. Сўзнинг этимони ҳақидаги маълумотларда ҳам аниқлик йўқ: дерево, ива (др. тюрк. sogut-sokut — ива дерево); тополь (қарач.-балк, кумык, ног. *терек* — тополь, дерево) (Л. В. Дмитриева, 1971,157).

Терак сўзининг диахроник ва синхроник ҳолатлардаги формаларини қиёслаганда, унинг состави ясама эканлиги маълум бўлади. Сўзнинг этимони ҳақида икки хил фикр айтиш мумкин: 1) *терак* сўзининг диахроник ва синхроник ҳолатлардаги формаларини қиёслаганда, унинг состави ясама эканлиги маълум бўлади. Сўзнинг этимони ҳақида икки хил фикр айтиш мумкин: 1) *терак* сўзи икки морфемадан ясалган бўлиб, бош морфема *тер-тир-тар-тэр-дир-дер* — тирамоқ феълининг асосидир. Ундан от ясовчи *-ак, -к* кўшимчаси воситасида *терак* дарахт номи атамаси ясалган. Қадимги туркий тилда *тирагу* — *тиргович* (МК, I, 418), *тиради* — тиргов кўйди, тиради (*тирамак*) (МК, III, 278), *тираклик* — тиргак (МК, I, 467) каби сўзлар ясалганки, улар ҳам бевосита *терак* сўзи билан бир манбадан бўлиши керак. Ҳозирги ўзбек тилида ҳам *тирамоқ, тиргович, тиргов* сўzlари актив қўлланади. 2) *терак* сўзининг этимонини аниқлашда унинг ташқи белгилари ҳам асос бўлиши мумкин. Мана шуни эътиборга олиб, унинг ташқи белгиси — пўстлоғининг оқлиги олиниб, *терак* деб номланган деган тахминдамиз. Чунки *терак* дарахтининг саккиз хил тури бўлиб, *оқ терак, кўк терак* (шўртерак, чинни терак), *бақатерак* (тоғ терак), *қора терак* (бакатерак), *туранга, туранғил, миззатерак, тоғтерак* (ансол) (М. М. Набиев, 1969, 166—168) кабилардан иборатдир. Бу нав дарахтларнинг деярли барчасининг пўстлоғи оқ, оқиш, оқимтир ёки пўстлоғида оқлик белгилари бор.

Туркий тилларнинг кўпчилигида ва қадимги туркий тилда *тэри* — тери (МК, III, 240; ДТС.554) сўзи актив қўлланади, у инсон ва ҳайвонлар танасининг устки қисмини қоплаб турувчи қатлам маъносини билдиради. Ҳозирги ўзбек тилида ва унинг кўпгина лаҳжаларида *терри*, пўст ва *пўстлоқ* сўzlари маълум даражада синоним бўлиб, *тери, пўст* инсон ва ҳайвонлар учун ҳам тенг қўлланади. Уларнинг маъно чегараси, деярли, бир-бирини қоплайди. *Пўстлоқ* сўзи эса фақатгина ўсимликлар учун қўлланади. Мана шунинг учун ҳам қадимий даврларда *пўст* форсча сўзи туркий тилларга ўтиб ўзлашганига қадар *тери* сўзи ўсимликлар учун ҳам қўлланган бўлиши мумкин. Худди шундай тахмин асосли бўлганида, *терак* сўзи ҳам тери сўзи билан умумий асосга эга бўлган бўлади. Шуниси характерлики, ҳозирги уйғур тилининг Қашқар, Хўтан лаҳжаларида *тери* сўзи *тера* (Малов, 1961, 158) шаклида талаффуз этилади.

Чечак

Бу сўз умумтуркий бўлиб, деярли барча ҳозирги туркий тилларда актив қўлланади. Қадимги туркий ёзма манбаларда ҳам қайд этилган: *сасак, сасаклик* (Малов, 1951, 376); Маҳмуд Кошғарий луғатида *чэчак* (МК, I, 369), яна синхроник ҳолатдаги ясама формалари *чэчакланди, чэчаклик, чэчакланур, чэчакланмак* (МК. I. 465; II. 309) ҳам берилади. Қипчоқ тили луғатида *چچك-чэчак* (Муталлибов, 1969, 272), Алишер Навоий асарларида ҳам *чечак* кўринишида қайд этилган:

*Ёраб, бу не гулдурким бошига чечак санчар,
Гаҳ эгри қўяр бўркин, гаҳ белча этак санчар* (ҒС. 198).

Ҳозирги туркий тилларда: туркман тилида *чечек*, уйғур тилида *сесэн*, уйғур тилининг Қашқар лаҳжасида *с чак*, Хўтан лаҳжасида *чйчек-чечек*, Турфан лаҳжасида *чачак* (Малов, 1961, 151, 171), ўзбек тилида *чечак*, татар тилида *чэчэк-чэчкэ*, олтой тилида *чечек*, бошқирд тилида *сэскэ* ва туркий тиллар луғатларида тур. *چچك* тоб. *سچك* каз. бош. *چچك* (монг. цецекъ) (Будагов, I, 1869, 470), *чачак-чйчак* (Радлов, III, 2, 1988) каби кўринишларда қўлланиши қайд этилган. Бундан ташқари, бу сўз эски тожик тилига ўтиб ўзлашган (*чечак*) (Ф.З. Т. 2, 1969, 538). Сўзнинг этимони ҳақидаги маълумотлар учрамайди. *Чечак* сўзи ясама бўлиб, у *чач-чич-сач-чйч-чэч-чеч-сэс* каби бош ва *ак-ак-ек-эк-ка-кэ* сингари ёрдамчи морфемалардан ясалган. Бош морфемада турли товуш ўзгаришлари (*с-ч, а-с-и*) юз берган. *Чечак* сўзининг этимони ҳақида аниқ тафсилот ва маълумотларга эга эмасмиз. Лекин у ҳақда баъзи тахминий фикрларни айтиш мумкин. *Чечак* сўзи ҳам *сочиқ-чочик-сачоқ* сўзи билан бир манбадан бўлиб, уларнинг ёрдамчи морфемалари ҳар хилдир. Қадимги туркий тилдаги *сачу* — хошия, шокила (МК, III, 238) сўзи ҳам мана шу юқорида қайд этилган сўзлар билан умумий асосга эгадир. Яна қадимги туркий тилдаги *сач* — *соч* (МК, I, 311) сўзи ҳам *сочиқ, чечак* сўзларининг бош морфемаси билан бир хилдир. Алишер Навоий асарларида юқорида маълум даражада этимологик тадқиқ қилинган ўсимлик номларидан ташқари яна кўпгина ўзбекча, форс-тожикча ва арабча мева номлари учрайдики, уларнинг барчаси устида фикр юритиш узоқ вақтни талаб қилади. Бу ўринда биз фа-

қат қайд этилган ўсимлик номларини санаб ўтамиз, холос. 1. Ўсимликнинг ўзбекча номлари: *ток, тол, чўкур, тутруқ-тутруғ, юрунчқа, ўланг, қамиш* ва бошқалар; 2. форс-тожикча ўсимликнинг номлари: *гиё-гиёҳ-гияҳ, сарв найшакар, садбарг, саман-суман, себарга, тарра, хор, чинор, тухмиёна, шамшод, шўра* ва бошқалар; ўсимликнинг арабча номлари: *раёҳин-райҳон, раъно, салам, табархун, шажар, шажара, уд, шукуфа, ҳанзал* ва бошқалар. 4. Ўсимликнинг ҳиндча номи: *сандал*.

ДЕҲҚОНЧИЛИККА ДОИР СЎЗЛАР

Алишер Навоий асарларидаги деҳқончиликка доир сўзлар состави жиҳатидан синхроник ҳолатда қуйидагича кўринишларга эга:

1) туб сўзлар — бунда мазкур сўз нисбий ҳолатга эга бўлиб, у тарихан ясама сўз бўлган;

2) ясама сўзлар — бунда сўзнинг состави — морфемаларининг чегараси аниқ кўриниб туради.

3) кўшма сўзлар — бунда компонентлар орасидаги турли муносабатларнинг нисбатига кўра уч хил кўринишга эга:

а) состави «соддалашаётган» — компонентлардан бири «сўз ясовчи» ҳолатидаги тил бирликлари;

б) компонентлар орасида кўшма сўзнинг барча белгилари кўриниб турган тил бирликлари;

в) кўшма сўзлик белгиларини олаётган ёки кўшма сўз билан сўз бирикмаси «ора»лигидаги тил бирликлари (кўшма сўзнинг уч тури) ҳақида махсус иш борлигидан бу ўринда муфассал тўхталмаймиз¹.

Алишер Навоий асарларида юздан ортиқ деҳқончиликка доир ўзбекча, форс-тожик ва арабча сўзлар қўлланилганки, уларнинг айримлари ҳақида этимологик маълумот бериб бўлмаса, баъзиларининг составидаги морфемаларнинг чегаралари аниқ бўлганлигидан уларнинг барчасини алоҳида-алоҳида ўрганиш зарурати қолмайди. Шунинг учун бу ўринда фақат маълум даражада этимони аниқланган ва яна этимони ҳақиқатга яқин келадиган бир неча сўзни ўрганиш объекти қилиб оламиз.

¹ Бафоев Б. Алишер Навоий лирикасида кўшма отлар. Кандидатлик диссертацияси. Тошкент, 1968.

Арик

Бу сўз қадимги туркий тилда ҳам турли товуш ўзгаришларига учраган ҳолда қўлланган. Унинг қайси тил материали эканлиги ҳақида ҳар хил фикрлар бор. Ўрхун-Енисей ёзма манбаларида агуу-агуқ (Малов, 1951,360), Маҳмуд Кошғарий луғатида ариқ (МК, 1,96), ариқлиғ (МК, 1,164), اريق қазмиш ариқ — қазилган арик (Боровков, 1963,58), XIV аср Хоразм ёзма манбаларида арық اريق (Фозилов, 1,1966,63), Алишер Навоий асарларида ариқ шаклида қўлланган:

*Хукамо ҳам дедилар шаҳни тенгиз, хайли
арик,
Ул аччиқдур, бу аччиқ, ул чучук йлса,
бу чучук (ҒС.732).*

Ариқ сўзи ҳозирги туркий тилларда: қирғиз тилида арык, туркман тилида арык, озарбайжоон тилида арх, қорақалпоқ тилида арык, бошқирд тилида арык, уйғур тилида ерик, уйғур тилининг Турфан лаҳжасида ерик (Малов, 1961,108), ўзбек тилида ариқ, козоқ тилида арық каби кўринишларда учрайди. Сўзнинг манбаси ва этимони ҳақида ҳар хил фикрлар бор: 1) Абаев ўзининг машҳур «Осетин тилининг тарихий-этимологик луғати»да ариқ сўзи ҳақида ҳам маълумот беради: «осетинск. белка, лошина, выдохшее русло. Тюрко-монгольское слово широко распространения: тюр. агх, агг, агәг — канал, монг. агк — рав, венг. — агок, груз. — аргі, арм. — ажд, удин. авх — ров. дар. — һагг, лез. — агх, инг. ог — канава, перс. агг — канал, ажык, афг. вагха (Абаев, I,1958, 185).

Ариқ сўзининг қадимий формаларини ҳозирги туркий ва бошқа тиллардаги қўлланувчи шакллари ўзаро киёслаганда, бу сўзнинг ясамалиги аниқ бўлади. Сўзнинг биринчи бош морфемаси ар-ар-ер бўлиб, иккинчи ёрдамчи морфема -иқ-ық-иғ-ығ-қ от ясовчи қўшимчадир. Шу ходиса характерлики, ариқ сўзи грузин, арман тилларида ва кавказдаги бошқа тил, лаҳжаларда ҳам қўлланади. Бу сўз у тилларга турк ёки озарбайжон тиллари воситасида ҳам ўтиб ўзлашган бўлиши мумкин. Ёки яна қадимги форс тилининг таъсири остида бўлганлиги ҳам эҳтимолдан узоқ эмас. Чунки форс тили маълум даражада кавказ тиллари билан ҳам алоқада бўлган.

Ариқ сўзининг этимонини икки хил таърифлаш мумкин: 1) Ариқ сўзи ҳозирги ўзбек тилидаги аритмоқ,

эритмоқ, ирмоқ(от), иримоқ сўзларининг бош морфемалари билан бир хил бўлиши керак.

2) Баъзи тадқиқотлар *ариқ* сўзининг бош морфемаси *арни* қадимги эрон тили билан боғлайдилар. Ўзбек тилининг Хоразм шеvasида *арна* — анҳор, катта ариқ (Абдуллаев, 1961,20) сўзи мавжудки, унинг ҳам бош морфемаси *ариқ* сўзи билан умумийликка эгадир. Санскрит тилида *ар* мустақил сўз бўлиб, у окмоқ, интилмоқ маъноларини англатади. Санскрит тилидаги *ар* сўзи ҳозирги эроний тиллардаги *шоридан-шаридан оқмоқ* феъли билан бир манбадан бўлиши керак. Ҳозирги Хоразм шеvasида қўлланувчи *арна* сўзи ҳақида қуйидагича маълумот бор: «Хоразм топонимикасида учрайдиган *арна* сўзи қадимги эрон тилидаги *ар* сўзи орқали икки компонентдан ясалган: *ар+на* (*ар* — сув; *на* — эрон тилларига хос сўз ясовчи қўшимча). Ҳозирги ўзбек тилидаги *ариқ* сўзи ҳам юқоридаги каби *ар+иқ* (*ар* — сув; *иқ* — окмоқ) шаклида ясалган» (З. Дўсимов, 1969, № 6, 56). Мана бу хил этимологик тафсилот ҳам аниқликни талаб қилади. Чунки биринчи бош морфема қардош бўлмаган тил материали бўлиб, иккинчи ёрдамчи морфема ўзбек тили ясовчисидир. Тилдаги ҳар бир ҳолат, деярли, система сифатида бўлади, *ар* сўзи туркий тилларда мустақил ҳолда қўлланмайди. Ясама сўз сифатида бошқа тилдан ўтиб ўзлашган сўз ўзлаштирилган тилда унинг ясамалиги кўп ҳолатларда сезилмайди ва туб сўз сингари қабул қилинади. Шунинг учун эроний тиллардан ўзлашган *арна* Хоразм шеvasи учун туб сўз саналади. Агар *ариқ* сўзини ҳам шу *арна* сўзи билан боғламоқчи бўлганимизда, у ҳолда *арна+қ* бўлиши керак эди. Ёрдамчи морфема *-иқ* эмас, балки *-қ* сифатида келади. Чунки бош морфеманинг охири унли товуш билан тугайди. *Ариқ* сўзининг этимони ҳақида яна қўшимча материаллар *а:рык-арык* — канал, ариқ, лекин *ырмак* — дарё, *ыр* ўзаги окмоқ маъносига; угап (қадимги сифатдош угтак) -окувчи, игеп — сув (Севортян, 1971, № 6,75). Тилдаги синонимлар катори кўп ҳолатларда бошқа тиллардан сўз ўзлаштириш асосида ортиб боради. Қадимги туркий тилда *ариқ* сўзининг синоними сифатида «*қазағ ариқ*» (МК, II,221) сўзи ҳам мавжуд эди. *Қазағ* сўзи ҳам ясама бўлиб, унинг иккинчи ёрдамчи морфемаси *ағ ариқ* сўзидаги *-иқ* аффиксининг ўзидир.

Бўстон

Бу сўз форс-тожик тили материали бўлиб, эски ўзбек тилига ўтиб ўзлашган. *Бўстон* сўзи Ўрхун-Енисей ёзма

манбаларида, Маҳмуд Кошғарий луғатида қайд этилмаган. Ахмад Югнакийнинг «Ҳибат ул-ҳақойиқ» асаридан *بستان* (ДТС, 127), тафсирда *бостан* (Боровков, 1963, 107) XIV аср Хоразм ёзма манбаларида *бўстан* (*بوستان*) (Фозилов, I, 1966, 286), Алишер Навоий асарларида *бўстон* тарзида қайд этилган:

*Юзунгда май гули ё гул очилгон бўстон
тондур бу,
Гулунгда қатра хай бўстондаги сувдин
нишондур бу* (ФС.526)

Эски тожик тилида *бўстон* — бўстон боғ; боғча; гулистон (ФЗТ, I, 1969, 279), ҳозирги эроний тилларда: тожик тилида *бўстон*, форс тилида (*бостан*) ва *بستان* (*бустан*) кўплиги *بساتين* (*басатин*), курд тилида *bostan//bistan* шаклларида актив қўлланади. *Бўстон* сўзининг этимони ҳақида ҳар хил фикрлар бор. 1) «баг» и «бустан», как слова одинакового значения, приводится в географическом словаре Якута (I, 677)» (Бартольд, 1927, 36) 2) Ҳозирги эрон тили изоҳли луғатида кизикарли материал келтирилади: *بوست - وبسد - گلزار و باغ* (85) 3) *бўстон* сўзининг этимони ва структураси ҳақида маълумот «Урду-ҳинди-инглизча луғат»да тўғри келтирилади: *بستان* (п.) *bustan(-bustan(=bc stan)* (том, I, 1959, 155). Мана бу юқорида қайд этилган уч хил маълумот *бўстон* сўзига тўғри этимон беришга ёрдамлашади.

Бўстон сўзи ясама бўлиб, у эроний тилларда ясалган. Унинг бош морфемаси *бў-бўй* -хид, ис ва иккинчи ёрдамчи ясовчи морфема *стон-истон* — жой, ўрнига нисбат берувчи тил бирлигидир. *Бўстон* — хидлар макони; хидлар тўпланган жой, гуллар макони, гуллар кўп ўсадиган жой маъноларида келади. Яна шу нарса кизикарлики, *боғ* сўзи билан *бўстон* сўзи кўп ўринларда синоним сифатида қўлланади. *Боғ* ва *бўстон* сўзларининг манбалари бир деган тахминимиз ҳам асосли бўлиши мумкин. Чунки *боғ* сўзи заминиди ҳам *бу-бў-бўй* нинг маъноси бор.

Д а н д о н а

Дандона сўзи дехқончилик асбоби номи атамаси бўлиб, у форс-тожик тили материалидир. Эски ўзбек тилига форс-тожик шоирлари асарлари оркали *дандона* сўзи ўтиб ўзлашган. Бу сўз қадимги туркий ёзма манбаларда, ҳаттоки, XIV аср Хоразм ёзма манбаларида ҳам

кайд этилмаган. Алишер Навоий асарларида *дандона* шаклида учрайди:

*Ёнимни сўкти чун тигинг сўнгаклар шаклини кўрдум,
Бузуғ кўнглум уйининг фаршига д а н д о н а и бўлғай* (ҒС.666).

Дандона сўзи эски тожик тилида *дандона* dāndāna шаклида келиб, арра, калид, тароқ, мола ва бошқа предметларнинг тишли, кунгирадор қисмлари маъносини билдиради (Ф.З.Т.1,1969,323). Ҳозирги эроний тилларда: тожик тилида *дандона*, форс тилида (*дандане*) кўри-нишларида қўлланилади. *Дандона* сўзи ясама бўлиб, от ясовчи аффикс воситасида отдан от туркумига кирувчи тил бирлиги ясалган. Бунда бош морфема *дандон* тиш маъносини билдиради. Сўз ясовчи *-а* воситасида ясалган *дандона* тишли, тиши бор демакдир. *Дандон* — тиш сўзининг ўзи ҳам тарихан ясама бўлиб, у икки мустақил сўздан ясалган кўшма сўз бўлган. *Дандон* сўзидан *дан* элементи ҳозирги эроний тиллардаги *дахан-дахон* — оғиз сўзининг қисқарган шаклидир. Охири элемент *дон* эса ҳозирги форс-тожик тилида мустақил қўлланувчи *дон* ўсимликлари буғдой, арпа, тарик, жўхори дони маъносидаги сўздир. Бу иккала сўз кўшилиб, бир маъно англатганларидан сўнг, бу кўшма отда гаплалогия ҳодисаси — *ҳа* бўғини тушиб қола бошлаган. Ўзбек тилининг Самарқанд-Бухоро диалектида *дандона-дандана-дандала* — *сиҳмола*» (Шоабдурахмонов, 1971,78) каби фонетик вариантларда қўлланади. Ҳозирги ўзбек адабий тилида *дандона* сўзи қўлланмайди.

Д а р ё

Дарё сўзи форс-тожик тили материали бўлиб, у эски ўзбек тилига ўтиб ўзлашган. Бу сўз Ўрхун-Енисей ёзма манбаларида, Маҳмуд Қошғарий луғатида, «Қипчоқ тили луғатида» кайд этилмаган. «Тафсир»да *дар* — денгиз (Боровков,1963,116), XIV аср Хоразм ёзма манбаларида *дэрия* (*дарйа*) (دریا , دریا) — *денгиз*, *дарё* (Фозилов,1,1966,332), Алишер Навоий асарларида *дарё* тарзида қўлланади.

*Ҳар қачонким кемага ул ой сафар рахтин
солур,
Мавжлуғ д а р ё киби ошуфта кўнглум
қўзғолур* (ҒС.187).

Эски тожик тилида *дарё* сўзи денгиз, океан маъноларида ҳам қўлланган (Ф.З.Т, I, 1969, 337). Бу сўзнинг маънолари ҳақида турли манбаларда маълумотлар берилган. Лекин унинг этимони ҳақидаги кўрсатмаларни учратмадик.

Хозирги эроний тилларда: тожик тилида *дарё* — 1) дарё, 2) оғз. денгиз; форс тилида *دریا* (*дарна*). 1) денгиз; 2) катта дарё, афғон тилида *دریاب* (*дарйаб*) дарё, денгиз; сарикул тилида *daɣu* — дарё каби шакл ва маъноларда қўлланади. *Дарё* сўзи деҳқончиликка доир сўз ва терминлар орасида энг қадимийлардан саналиб, «Авесто» тилида *zgauah*, қадимги форс тилида *daɣaah* (Оранский, 1963, 46) вариантида, денгиз маъносида қўлланган. Сўзнинг этимони ҳақидаги маълумотларни учратмадик. Лекин «Урдуча-ҳиндча, инглизча луғат»да *дарё* сўзи ҳақида *دریا* (п.) *daɣua* (р. *daɣaɣa*, *daɣaɣaw*; пехл. *zgaē*)» (том, I, 514) каби омиллар келтириладики, бу формалар *дарё* сўзининг бошқа кўринишлари билан ўзаро қиёсланданда, унинг этимони, маънолар тарихини аниқлашда ёрдамлашади. Яна хозирги тожик тилининг айрим лаҳжаларида ушбу сўзнинг *дайро-дайро-дарё* (Расторгуева, 1963, 80) каби фактик материалларни ҳам келтириш ўринлидир. Бу маълумотлардан ташқари, яна «Туркий тиллар луғати»да ҳам аҳамиятли маълумот берилган: *دریا* (древняя форма *دریاب*) море, в тат. река (кирг. *دایرا*), (Будагов, I, 1869, 558).

Дарё сўзи тарихан ясама бўлиб, унинг хозирги структураси узок ва аста-секинлик билан бўладиган тилнинг ривожланиш конунларининг самарасидир. Бу сўзнинг диахроник ва синхроник шакллари қиёслаш тарихан икки мустақил сўз бўлганлигини кўриш мумкин. Мана шу икки мустақил сўзларнинг иккинчиси фонетик ва семантик принциплар асосида аниқланиб, иккинчисининг шу маънони аташдаги формасида икки хил ўқиш мумкин. Ана шундай нозикликдан келиб чиқиб, ушбу сўзга икки хил этимон бериш мумкин:

1) *дарё* сўзининг состави *дур* — узок, олис ва *обсу* лардан ташкил топгандир,

2) *дарё* сўзининг иккинчи хил этимонини беришда ҳам, албатта унинг иккинчи компоненти *об* — сув ва биринчиси *дар даромадан* — *кирмоқ* феълининг асосидан иборатдир. Бунда сўзнинг состави *дар* ва *об*, яъни сув йўли маъносида бўлиши керак. Форс-тожик тилидаги *дар* — эшик, *дарвоза* сўзининг биринчи компоненти ҳам *дарё* сўзининг биринчи компоненти билан бир хилдир. *Дарё* сўзига берилган этимоннинг иккаласи ҳам ҳақиқатга

якин кўринади. Лекин сўз охиридаги б ундош товушининг тушиб қолиши, иккала компонент орасидаги боғловчи восита и изофаси ҳам ўзгариб кетган.

Д е х қ о н

Бу сўз ясама бўлиб, у тарихан икки мустақил тил бирлигидан ясалган қўшма сўздир. *Деҳқон* сўзи хақида кўпгина этимологик маълумотлар берилган. Биз бу ўринда мана шу фактларни умумлаштирамиз, холос.

Деҳқон сўзи форс-тожик тили заминида ясалиб, кейинчалик туркий тилларга ўтиб ўзлашган. Шуниси характерлики, *деҳқон* сўзи VII—XIII асрларда ҳам туркий халқлар тилида қўлланган бўлиши керак. Лекин у Ўрхун-Енисей ёзма манбаларида, Маҳмуд Кошғарий луғатида, «Қипчоқ тили луғати»да қайд этилмаган. Фақат XIV асрда яратилган туркий ёзма манбалар — XIV аср Хоразм ёзма ёдгорликларида *деҳқан*, Алишер Навоий асарларида *деҳқон* шаклида учрайди.

*Чу мен бир жом учун д е х қ о н асиримен,
ажаб эрмас,*

*Либосим ток барги ришта белбоғларга
ток ўлмоқ (ФС. 337).*

Деҳқон сўзининг этимони хақидаги маълумотларда унинг қандай ва қачон ясалганлиги, қўлланиш географияси аниқ кўрсатилмайди. Сўзнинг структураси қўшма бўлиб, у икки мустақил тил бирлигидан ташкил топган. Форс-тожик тилининг ёзма манбаларида X асрлардан бошлаб қайд қилинган ёзма ёдгорликларда қуйидаги маъноларда қўлланган: 1) кишлок арбоби, кишлок хўжайини; ер эгаси, бой; 2) ер ишлари билан шуғулланувчи; 3) форс, тожик халқи; 4) тарихни билувчи, қисса айтувчи (Ф. З. Т. 1, 1969, 365). Мана булардан ҳам кўринадики, *деҳқон* сўзи турли даврларда ҳар хил маъно ўзгаришларига учраган. Айрим манбаларда бу сўз форс тили материали деб кўрсатилади ва унинг состави *dih + khan* (сл. урду, ҳинд. англ. 1,545), дыйкан — крестьянин, происходит от персидского слова *deh* — деревня и агентивного аффикса «кан» (Дыйканов, 1955, 44), (لغت شاه نامه) « ده ايله خان دن » каби тил морфемаларидан иборатлиги кўрсатилади. *Деҳқон* сўзининг структурасида турли товуш ўзгаришлари бўлганидек, унинг маъноси ҳам гоҳ кенгайиб, гоҳ торайиб турган. Бу ўринда биз, тадқиқотчилар томонидан келти-

рилган фактларни ўзгаришсиз беришни лозим топдик.

1) «Перед нами, несомненно, еще не крепостное крестьянство, а такой общественной слой земледельцев, которым аристократия не противостояли еще как класс — антагонист. Каждый владелец такого маленького замка так же своеобразный *«дихкан»*, и не случайно в настоящее время это слово означает «крестьянин», в то время как раньше оно обозначало представителя аристократии, было иногда титулом царей» (III—VI веках нашей эры — Б. Б.) (С. П. Толстов, 1948, 196—197), «Самостоятельным государством был округ Ходжанда, царек которого именовался *«дихкан»* (С. П. Толстов, 1948, 207) «В это понятие к V веку входили *кед-худа* и *дихкане*. Под термином *«дехкан»* понимался, по-видимому, полноправный владелец земли, в то время как термин *«азат»* имел более широкое значение свободного воина. Дехкане обычно обрабатывала свою землю с помощью домочадцев и рабов» («История стран Азии и Африки, 1968, 87). *«Дехкан»* — в средневековой литературе под термином *дехкан* подразумевался землевладелец, чаще всего крупный, владетель целой области. Иногда этим термином обозначался мелкий свободный землевладелец» (Низами Арузи Самарканди, 1963, 140). «С X века термином *дихкане* стали обозначать преимущественно крестьян» («История Азии и Африки», 1968, 308). «В отдельных местах Табари применяет и к среднеазиатским вельможам термины служившие для обозначения высших классов персидской аристократии; но в то же время, как мы видели, слово *дихканъ* обозначало одинаково простых землевладельцев и владительных князей» (Бартольд, 1898, 183). «В Самаркандской области, как и в ряде других местностей Узбекистана, термин *«дехкан»* население употребляло для обозначения не крестьянина и крестьянство вообще, а лишь того землевладельца, который мог вести свое хозяйство вполне самостоятельно с помощью своей семьи и особенно наемной силы (в основном в форме издольщины)». («Этнографический очерк, 1969, 74). Мана бу юкорида кайд этилган материаллардан шу нарса равшан кўринадики, *деҳқон* сўзи синхроник ҳолатда туб саналган сўзлар сингари узок тарихга эга. *Деҳқон* сўзи семит тиллари оиласига кирувчи ҳозирги араб тилида ҳам **دِهقان** кўплиги **دِهقانين** ва **دِهقانين** каби шаклларда кўлланиб, дохий, йўлбошчи, саркарда, машхур ва улуг киши маъноларини билдиради. Бу факт шуни тасдиқлайдики,

деҳқон сўзи араб тилига VII—X асрларда ўтиб ўзлашган бўлиши керак. Чунки бу сўзнинг дастлабки шакли *деҳ* + *хоон-хон* ва кишлок хони, кишлок шоҳи маъносини англатган бўлиши керак. Кейинчалик эса яна янги қўшимча маънолар билдира бошлаган. *Деҳқон* сўзининг структураси тарихан қўшма бўлиб, у форс-тожик тили заминада ясалган. Унинг биринчи компоненти форс-тожикча (*деҳ* — кишлок) ва иккинчи компоненти *қон* < *қоон* < *хоон* < *хон* туркий тилдан ўтиб ўзлашган тил бирлигидир.

М о л а

Бу сўз форс-тожик тилидан эски ўзбек тилига ўтиб ўзлашган ва актив қўлланган. Алишер Навоий асарларида *мола* шаклида қайд этилган:

Моласиз ул тухмки, деҳқон сочар,
Сувни тенг ичмас неча яксон сочар
(ХА. 156)

Деҳқончилик асбоби номи *мола* қадимги туркий ёзма ёдгорликларда қайд этилмаган. Эски тожик тилида *мола* *الم* — тахтаи дандонадоре, ки жуфтронон замини шудгоршударо бо он ҳамвор мекунанд (Ф. З. Т. 1, 1969, 699) кўринишида келтирилган. Мазкур сўз ясама бўлиб, у *мол* — бош ва *-а* каби ёрдамчи морфемалардан ясалган. Бош морфема *мол* ҳам *молидан* инфинитивининг буйруқ феъл формасидир. *Молидан* — суртмоқ, икки жисми бир-бирига зич тақаб ишқаламоқ, суркамоқ каби маъноларда қўлланади. Иккинчи ёрдамчи морфема *-а* форс-тожик тили тарихида анча маҳсулдор саналган от ясовчи қўшимчадир. *Мола* сўзи ҳозирги ўзбек тили ва унинг диалектларида ҳам қўлланиб келмоқда.

П о л и з

Полиз сўзи форс-тожик тилидан эски ўзбек тилига ўтиб ўзлашган. У ҳозирги ўзбек адабий тилида ҳам унинг лаҳжаларида ҳам актив қўлланади. Мазкур сўз қадимги туркий ёзма манбаларда қайд этилмаган. Алишер Навоий асарларида *полиз* тарзида қўлланилган: *Боқтим эрса, п о л и з е кўрдумки тўла қовун ва бодринг ва хиёр эрди* (НМ. 97).

Сўзнинг этимони ҳақидаги маълумотларни учратмадик: Эски тожик тилида бу сўз *полиз-полез* *باليز* шак-

лида келиб, 1) боғ, бўстон, гулистон; 2) экин экилган жой, ковун, тарвуз ва шунинг сингарилар экилган майдон маъноларини англатган. Лекин бу икки маънонинг иккинчиси дастлабки, биринчиси кейинги тил тараққиёти натижасида сўзнинг маъно чегараси кенгайган. Бу нарсани сўзнинг структураси ва унинг маъноси тасдиқлайди. Ҳозирги эроний тилларда: тожик тилида *полиз*, форс тилида (*пализ*), афғон тилида (*палез*) каби шаклларда, ҳозирги туркий тиллардан: уйғур тилида *пелес* (Малов, 1954, 174), *pelic* (Малов, 1961, 145), ўзбек тилида *полиз* каби фонетик ўзгаришларга учраган ҳолда учрайди. *Полиз* сўзи ясама бўлиб, у бир бош морфема (*пол* — пушта) ва от ясовчи кўшимча — ёрдамчи морфемадан иборат. Лекин афғон тили манбаларида сўзнинг биринчи ҳарфи *p* билан эмас, *φ* варианты берилади.

«*فاليز — کشت خر بوزه و امثال آن*» (افغان قاموس)

Пошанда

Пошанда сўзи форс-тожик тили лексикаси бўлиб, у XV асрда Алишер Навоийнинг ўзбекча ёзган асарларида ҳам қўлланилган. Лекин бу ўринда эски ўзбек тилининг сўз ясовчиси *-лиқ* (от ясовчи кўшимча) воситасида янги сўз ясалган формаси келтирилган:

Аён айлаган нукта *пошандалиқ*,
Бу навъ этти коғаз харошандалиқ,
(СИ. 1541)

Шу нарса характерлики, эски тожик тилида *пошанда* сўзи ёзма манбаларда қайд этилмаган. Фақат шу сўз билан умумий асосга эга бўлган *пош*, *пошида*, *пошидан* (Ф. З. Т. 2, 1969, 89). *Пошанда* сўзи ҳам *пошидан* — тўкмоқ, сочмоқ, сачратмоқ, тўкмоқ каби маъноларни билдирувчи феълнинг ҳозирги замон асоси *пош* дан от ясовчи кўшимча-*анда* воситасида ясалган. *-анда* морфемаси форс-тожик тили тарихида актив сўз ясовчи бўлиб, кўпгина сўзлар ясалган (*хўранда*, *харошанда*, *дўзанда*, *коранда*, *сўзанда*, *созанда*, *тозанда* ва бошқалар). Ҳозирги ўзбек тилида ҳам шу тилда ясашиб, форс-тожик тилидан ўзлашган *шинаванда*, *одамшаванда*, *газанда*, *пазанда*, *арзанда*, *хонанда* каби сўзлар ҳозирги кунда актив қўлланади. *Пошидан* феълнинг *пош* асоси ҳам, бизнингча, ясама бўлиб, у *по+ш* бўлиши керак. Бундаги бош морфема *по* — *по-по+й* —

оёк, *по+ён* — куйи, паст, пастлик; жануб маъносини англатувчи сўзлар билан бир манбадан бўлиши керак. У холда *по* — паст, охир, куйи маъноларида келган бўлади.

Р е ш а

Реша сўзи форс-тожик тилидан эски ўзбек тилига ўтиб ўзлашган. Ушбу сўз туркий ёзма манбаларда қайд этилмаган. Алишер Навоий асарларида *реша* шаклида учрайди.

*Шохи учидин аён бўлуб р е ш а анга,
Гул очмақ ўшул р е ш а с и д и н пеша анга*
(БВ. 716).

Бу сўз эски тожик тилида *ريشته* *реша* шаклида ва 1. нах, торҳои пахтагин ё абрешимий, ки аз чизе овезон мебошад, шилшила; 2. бех, беҳи рустани (Ф. З. Т., 2, 1969, 136) маъноларида қўлланган. Ҳозирги эроний тилларда: тожик тилида *реша*, форс тилида (*рише*), афғон тилида (*риша*) туркий тиллардан: ўзбек тилининг Самарқанд-Бухоро диалектида *реша* тарзида қўлланади. *Реша* сўзи ясама бўлиб, у *реш* ва=*а* каби морфемалардан ясалган. Бош морфема *реш* ҳам тарихан ясама бўлган бўлиши керак. Чунки ҳозирги эроний тиллар тожик ва форс тилида қўлланувчи *рес*, *ресидан*, *ресмон-ресбон-респон*, *риш*, *рез*, *реза* сўзлари мавжудки, улар бир умумий асосга эга бўлиши керак. Тадқиқотчи Дьяконовнинг «*res* — «бош» (гə'es); *rasa* (га'sa (қадимги арамей тилида)» (Дьяконов, 1967, 389) каби келтирган фактлари ҳам диққатга сазовордир. Юқорида кўрсатилган ҳар хил маъно англатувчи сўзлардаги фонетик ҳодисалар *с>ш*, *ш>с* *с-ш-з* қонуний ҳолатдир.

Х и р м а н

Хирман сўзи тарихан қўшма бўлиб, у *хир*//*хар* ва *ман-мон* каби морфемалардан ясалган. Кейинчалик эски ўзбек тилига ўтиб ўзлашган ва ҳозирги ўзбек тилида ҳам, унинг барча лаҳжаларида ҳам актив қўлланади. Бироқ қадимги туркий ёзма манбаларда *хирман* сўзи қайд этилмаган. Алишер Навоий асарларида *хирман* шаклида ишлатилган:

*Хирмани рухсориға солмиш майи гулнори
ўт,*

Уйлаким, гул хирманига оташин
рухсори ўт

(ФС. 103).

Ушбу сўз ҳақидаги этимологик маълумотларни учратмадик. Эски тожик тилида *хирман-харман* шаклида келиб, дони янчилмаган ғалла тўдаси, тўпи; ғалла янчиладиган майдон ва кўчма маънода нарсаларнинг тўпланган жойи, ғарамланган нарса маъноларини англатади. Ҳозирги эроний тилларда: тожик тилида *хирман*, форс тилида *خرمن* (*харман*) кўринишида қўлланади. Туркий тилларда эса баъзи бир товуш ўзгаришларига йўлиққан ҳолда учрайди: уйғур тилида *хаман* (Сб. «Народы Средней Азии...» часть II, 1963, 497), уйғур тилининг Хўтан диалектида *хыман* (Малов, 1961, 170), ўзбек тилида *хирмон*, ўзбек тилининг Самарқанд-Бухоро диалектида *хирман хирмон*, қирғиз тилида *қырман*, туркман тилида *харман*, козок тилида *қырман*, озарбайжон тилида *хырман*, қорақалпоқ тилида *қырман* кабилар. Мана бу келтирилган *хирман* сўзининг турли тиллардаги шаклларида, асосан, биринчи компонент *хир-хар* турли хил кўринишларда, иккинчи компонент эса деярли барча тилларда икки вариантда (*мон-ман*) учрайди. *Хирман* сўзининг биринчи компоненти *хар* бўлиб, у катта, буюк маъносини билдиради. Шу маънодаги *хар* сўзи форс-тожик тили тарихида қўлгина янги сўзлар, қўшма сўзлар ясалишида биринчи ёки иккинчи компонент бўлиб қатнашган (*харсанг*, *хартум*, *харгўш* ва бошқалар). Иккинчи компонент *мон-ман* эса ҳозирги эроний тилларда мустақил қўлланмайди. Фақат тарихан қўшма бўлган сўзларнинг компоненти функциясида учрайди. *Мон-ман* морфемасининг лексик маъноси уй, хона, турадиган, яшайдиган жой, тўпланадиган ўрин ва бошқалардир.

Шундай қилиб, *хирман* катта тўплам, бир турдаги нарса, предметларнинг уюми, тўпланган жойи демакдир.

ҲАЙВОНОТ ДУНЁСИГА МАНСУБ СЎЗЛАР

Алишер Навоий асарларида 337 та ҳайвонот дунёсига мансуб бўлган сўзлар қўлланган. Улардан 76 та чорва моллари номлари, 71 таси эса чорва, чорвачиликка доир сўзлар, 94 та қуш номлари, 9 та судралиб юрувчи ҳайвонлар номлари, 48 та ёввойи ва ваҳший ҳайвонлар номлари, 41 та майда ҳайвон ва жониворлар номлари, 6 та сув ҳайвонлари номлари, 12 та афсонавий ҳайвонлар номларидир. Мана бу кўрсатилган ҳар бир тур ҳайвонлар номлари ўзбекча, умумтуркий, эроний ва араб тилларидан ўтиб ўзлашган сўзлардан иборат. Биз бу ўринда 350 тача сўздан энг характерли номларнинг этимони ҳақида фикр юритамиз.

ЧОРВА МОЛЛАРИ НОМЛАРИ

Алишер Навоий асарлари лексикасида юқорида қайд этилганидек, 76 та чорва моллари номлари қайд этилган. Мана шу группа номлардан бу ўринда бир нечаларинигина этимонини ёритишга ҳаракат қиламиз. Чунки Шчербак «Туркий тилларда уй ва ёввойи ҳайвонлар номлари» мақоласида кўпгина ҳайвонлар номлари этимони устида фикр юритади (Щербак, 1961, 82—172).

Г о в

Бу сўз форс-тожикча бўлиб, у эски ўзбек тилига ўтиб, айрим ҳолатларда ўзбекча ёзилган асарларда қўлланган. У ўзбек тилига ўзлашмаган. Бу ўринда ўзбек тилида *ҳўкиз* сўзи қўлланади. Лекин Алишер Навоий асарларида *ҳўкиз* сўзи қайд этилмаган.

Гов сўзи Ўрхун-Енисей ёзма манбаларида, Маҳмуд Кошғарий луғатида, «Қипчоқ тили луғати»да, ҳаттоки, XIV аср Хоразм ёзма манбаларида қайд этилмай, Алишер Навоий асарларида *гов* тарзида қўлланган:

Учи кўк хутию саврини сончиб
Туби ер ғ о в у моҳисини ёнчиб (ФШ. 423)

Бу сўз эски тожик тилида *гов-гав* **گو-کاو** шаклла-
рида қўлланиб, саккиз маъно ва маъно оттенкаларида
келган (қаранг: Ф. З. Т., I, 1969, 271—272). Ҳозирги
эроний тилларда: тожик тилида *гав-гов*, форс тилида
گاو (*гав*) қорова; бык, вол, курд тилида *га* — ҳўкиз
каби шакл ва маъноларда истеъмолда бўлади.

Эроний тиллар тарихида *гов-гав* сўзи шохли чорва
хайвони — сигир ва ҳўкиз маъноларини билдириш учун
қўлланган. Сўзнинг этимони ҳақидаги маълумотларни
учратмадик. Лекин тадқиқотчи Дьяконовнинг маълумот
беришича, эрамизгача бўлган 3000—2800 йилларда шумер
тилида *gi* (d) — ҳўкиз, *ab* — сигир (Дьяконов, 1967,
55) каби сўзлар қўлланилган. Кўринадики, қадимги
даврдa сигир ва ҳўкиз бошқа-бошқа сўзлар билан ном-
ланган. Кейинчалик сигир ва ҳўкиз бир сўз — *гов-
гав-га* билан аталган. Эски форс-тожик тили IX—X асрлар
ёзма манбаларидан бошлаб, сигир ва ҳўкиз учун
гов-гав сўзлари билан биргаликда, турли жинсли хайвон-
лар фарклана бошлаган. Эркаги учун *гов-гав*, урғочиси
учун *модагав-модгав-модгов* сўзлари ишлатилган.

Гав-гов сўзи тарихан ясама бўлиб, унинг биринчи
морфемаси *га-го*, ёрдамчи морфема *-в* кейинчалик
кўшилган. Бу сўзнинг бош морфемаси эски тожик
тилидаги *калон* — катта, азим, буюк, кабир маъноларини
англатувчи сўз билан бир манбадан бўлиши керак.
Калон ва *гав-гов* сўзларининг асоси *ка-ко-га-го* бўлиб,
у ҳам катталик, буюклик, азимлик маъноларини англатган
бўлиши керак. Уй хайвонлари орасида нисбатан катталик-
ка эга бўлганлигидан сигир ҳўкиз дастлаб *га-го-ка-
ко-гав-гов* кейинчалик эса зўрлик, буюклик кўпроқ шу
турдаги хайвоннинг эркаги мансублигидан *у гав-гов* номи
билан, урғочиси эса *модагов-модгав-модгов* деб фарк-
ланган.

Г ў с о л а

Бу сўз форс-тожик тили лексикаси бўлиб, у эски
ўзбек тилига ўтиб ўзлашган. У ҳозирги ўзбек адабий
тилида ҳам ўзбек тилининг кўпгина диалект ва шева-
ларида актив қўлланади. Лекин у Ўрхун-Енисей ёзма
ёдгорликларида, Маҳмуд Қошғарий луғатида, XIV аср
Хоразм ёзма манбаларида қайд этилмаган. Алишер
Навоий асарларида *гўсола* тарзида келган:

Анга ғамза бўлса жаҳон соҳири
Манга бўлди ғўсола юз сомирий
(СИ. 1528)

Эски тожик тилида *ғўсола* کوساله хозирги форс тилида (*гусале*), тожик тилида *ғўсола*, тожик тилининг лахжаларида *ғўсола-гусала-гусола* (Расторгуева, 1963, 74), хозирги ўзбек тилида *ғўсала*, ўзбек тилининг Самарқанд-Бухоро диалектида *ғўсала-ғўсола* шаклларида келади. Сўзнинг этимони ҳақидаги маълумотларни учратмадик. «Афғон комус»ида *ғўсола* сўзига куйидагича изоҳлар берилган: کوساله — (۱) چوچه کاو،
(۲) کوساله خورد،

(۳) کوساله نرنوبه، جوانی آمده، (۴) کوساله نور ئیده

Ҳозирги тожик ва форс тилларида эса уч маънода қўлланади (*қаранг*: Форсча-русча ва тожикча-русча лугатларда). *Ғўсола* сўзи тарихан кўшма бўлиб, унинг состави икки мустақил сўз (ёки бош морфема) ва бир сўз ясовчи аффиксдан ташкил топган. Сўзнинг биринчи бош морфемаси *ғў* юқорида текширилган *гав-гов-га* сўзининг фонетик ўзгарган шаклидир. Иккинчи компонент *-сол* — йил ҳам форс-тожикчадир. Охириги тил элементи — *а* эса сўз ясовчи аффиксдир. Шу ҳодисани алоҳида таъкидлаш керакки, *ғўсола* сўзининг ясалашида, унинг маъно составида ўзгаришлар бўлганлигини кўра-миз. Бу ўзгариш шуки, форс-тожик тилида *сол* — *йил* сўзи *бир* сони маъносида қўлланган. Бу ҳодиса ўзбек тилида *йил*, *йиллик* каби сўзлар рус тилида ҳам год, годичный *бир* сони маъносини билдиради. Эроний тилларнинг кўпчилигида актив қўлланувчи *ғўспанд-ғўсфанд* — қўй сўзи *ғўсола* сўзи билан яқинликка эга бўлса керак.

Шундай қилиб, *ғўсола* сўзининг этимони *га~гов+сол+а* бўлиб, бир йиллик, бир ёшар *гав* = *гов* маъносидадир. Сўз составидаги *а-о* ў фонетик ҳодисаси эроний тиллардаги умумий ҳолатдир.

И н а к

Бу сўз умумтуркий бўлиб, деярли, барча туркий тилларда қўлланади. Ушбу сўз Ўрхун-Енисей ёзма манбаларида *inak* (Малов, 1951, 381), *inек* (Айдаров, 1971, 358), *ingak* (Айдаров, 1959, 15), Маҳмуд Кошғарий

луғатида *инак* *ايناک* (МК. III, 100), XIV аср Хоразм ёзма манбаларида инәк *ايناک* (Фозилов I, 1966, 419), Алишер Навоий асарларида *инак* шаклида учрайди.

*Агар бўлсангиз мендин андешалик,
Килинг банд и н а к оёғу илик* (СИ. 1471).

Ушбу сўзнинг ҳозирги туркий тиллардаги қўлланиш шакллариининг кўпчилиги А. М. Шчербакнинг «Туркий тилларда уй ва ваҳший ҳайвонлар номлари» мақоласида келтирилади (Шчербак, 1961, 97). Муаллиф ўз мақоласида *инак* сўзининг этимонини келтириб, уни *она* — *мать* сўзи билан боғлайди. Тадқиқотчи А. Бишев эса бу сўз ҳақида: *инак* шор. *ийнек* — *корова*, *койб* (каст.) *йнак*, як. *ынах*, тур. *инек*, чув. *ене* каби маълумотлар бериб, унинг этимони тўғрисида аниқ маълумот бермайди (Бишев, 1963, 53). К. А. Новикова «Иноязычные элементы в тунгусо-маньчжурских наименованиях животных» мақоласида *инак* сўзининг туркий ва тунгус-маньчжур тилларидаги маънолари, формаларини келтиради ҳамда А. М. Шчербакнинг биз юқорида қайд этган *инак* сўзининг этимонини келтиради. Мақола муаллифи давом этиб ёзади: «Структурной и семантической тунгусо-маньчжурской параллелью к приведенным монгольским и тюркским словам, по видимому, могут быть эвенк. *эн'эк-эн* (<*эн'э* + уменьшительный аффикс *кэн*) «медведица», эвенк. *ээ'энэ* (урм.), нег. *эн'ихэн* «самка соболя» маньч. *эн'эхэн-эн'ихэн* «собака-самка» и другие наименования самки, в основе которых, как и в тюркских, лежит слово *эн'э-эн'и* «мать», «самка» (Новикова, 1971, 240). Қўринадики, муаллифлар *инак* сўзида ҳам, итнинг урғочисини атовчи сўзнинг асосида ҳам *ина*, *эна* (Шчербак, 1961, 97) сўзи борлигини ёзадилар. Бунда сўз ясовчи элемент *-к* нинг роли, бизнинг назаримизда, кўринмайди. Ҳеч бир «белги» функциясиз, маъносиз тилда, сўз составида сақланмайди. Шунинг учун *инак* сўзи э этимон берганда, фонетик принцип жиҳатдан мос келмайди. Бундан ташқари, *инак* сўзи составида *она* сўзини кўриш семантик жиҳатдан ишончли бўла олмайди. Чунки *она*, *ота*, *ака*, *ука* сўзларининг ўзлари ҳам тарихан ясама бўлган сўзлардир. *Инак* сўзи *она* сўзидан нисбатан илгари ҳам шу формада қўлланган бўлиши мумкин (*она ота* сўзларининг этимони алоҳида берилади). Бизнинг тахминимизча, *инак* сўзи составида *она* сўзи бўлмай, балки *эмчак* сўзи составидаги *эм*, эммоқ феълининг асоси бўлиши керак. Чунки юқорида қайд этилган ҳайвонлар номларида уларнинг ҳаётдаги

асосий белгиларини кўрсатувчи белгилари воситасида бошқа турларидан ажратиб кўрсатиш натижасида номланади. *Инак* сўзида ҳам худди мана шу қонуниятни кўрамиз: *ин+а+к* < *им+а+к* < *эм+а+к*. Бундаги *м* > *н* фонетик ҳодисаси туркий тилларнинг тарихий тараққиёт босқичларида амалда бўлган фонетик қонундир. Бу ҳақда муфассал маълумотлар илмий адабиётда эълон қилинган¹.

Эмчак сўзида ҳам *эммоқ* феълининг асоси бўлиб, унинг структураси қуйидагича кўринишга эга:
эмчак < *эм+(а) ч-ш+ак* < *эм+аш-ч+ак*.

Туркий тилларда *н* > *м*, *м* > *н* ҳодисаси қонуний ҳодиса бўлиб, уни жуда кўп сўзлар составида кўриш мумкин. Лекин айрим сўзлар состави шунчалик ўзгариб кетганки, сўз морфемаларининг чегараларини синхроник ҳолатда белгилаб бўлмайди. Фақат диахроник кузатишлар воситасида бу жумбоқни тўғри ва аниқ ечиш мумкин (*ўмоч* < *ун+ош*; *эмакламоқ* < *эң+ак+ла+моқ*; яна *энкаймоқ*, *энгак* ва бошқалар). Туркий тиллар тарихида *инак* сўзининг синонимлари сифатида اردیلی
udjili — сигир йили (МК. 1, 331), *сигир* сўзлари ҳам қўлланади.

Курра

Курра сўзи форс-тожик тили материали бўлиб, у эски ўзбек тилига ўтиб ўзлашган. Лекин у Ўрхун-Енисей ёзма манбаларида, Махмуд Қошғарий луғатида, «Қипчоқ тили луғати»да, XIV аср Хоразм ёзма ёдгорликларида қайд этилмаган. Алишер Навоий асарларида *курра* шаклида қўлланилган: *Бир қулунни «курра» дерлар. Ўзга: той ва ғўнак ва дўнан ва тўлан ва чирға ва ланға дегунча фасихроқлари туркча дерлар* (МЛ. 115).

Ушбу сўз эски тожик тилида *курра* шаклида қўлланиб, у от, туя ва эшакнинг боласи, той, тойча маъноларида қўлланган (Ф. 3. Т. 1, 1969, 576). Ҳозирги эроний тиллардан: тожик тилида *курра*, *харкурра*, *тойкурра*, форс тилида کره (*корре*) — жеребёнок маъноларида истеъмолда келади. Сўзнинг этимони ҳақида аниқлик йўқ. Унинг тарихи ҳақида эса илмий адабиётда маълумотлар бор: «др. иран. *кугнака*, что могло означать «юноша», «сын» и т.п. (для др. иран. *кугнака* ср. ср. перс. *куггак*, курд. *кугг*, *куг*) о личных именах в таком значении» (Грантовский,

¹ *Қаранг*: Севортян Э. В. Об этимологическом словаре тюркских языков // Вопросы языкознания. 1971. № 6. С. 76.

1970, 218); «бал. guga — «конь», gugi — «кобыла»// пар. Rovvo, Rovvi (хинд, лахнда, пандж, неп. ghoga, пандж. разг. Roga, радж. ghogo, синд. ghovo, гудж. ghodo, перс. -цыг gogo, перс-дерв. guge, кав. goга); gaddu//Rota «осёл» («Индийск и иранск. филология», 1964, 15); «диалекты «балюджь» guga, gola, диалекты «парья» Rovvo — «жеребец» (ўша асар, 8-бет); «kor(r) — «конь»kor(r) — «кобыла»; kuto — «кобель» — kuti — «сука» (Оранский, 1967, 27).

Курра сўзининг турли шакли ва маънолари унинг структураси ҳамда семантикасида ҳар хил ўзгаришлар бўлганлигини тасдиқлайди. Мазкур сўзнинг ҳозирги структураси тарихан ясама бўлган. Чунки қадимги эроний тиллардаги кигпака варианты ҳозирги *курра* варианты билан қиёсланганда, уларда умумий асос *курдир*. Қадимги ва ўрта эроний тилларда киши исмлари составида ҳам бу сўз асосининг келиши, у дастлаб ҳайвон ва одамнинг боласи маъносини англатган. Кейинчалик эса фақат сувори ҳайвонлар от, туя, эшак болалари учун қўлланган. Ҳозирги эроний тилларда яна маънода чегаралаш ҳодисаси амал қилиб, тожик тилида эшак боласи учун *харкурра*, от боласи учун *тойкурра*, форс тилида эса фақат от боласи учун *корре* сўзи қўлланади. Ҳозирги ўзбек тилининг Самарқанд—Бухоро диалектида *курра* сўзи фақатгина эшак боласи, ҳўтик маъносини англатади. Яна: «*куррә — курра* (Бухоро, Қашқадарё, Жиззах, Хоразм, Митон)» (Шоабдурахмонов, 1971, 152). *Курра* сўзига икки хил этимон бериш мумкин. Лекин бу икки хил этимон ҳам ҳар томонлама аниқликка эга эмас. Бунда сўз охирида *-ра* элементи ҳам икки хил талкинга эга бўлади.

1) *Курра* сўзининг бош морфемаси *кур* бўлиб, *-ра* элементи сўз ясовчи кўшимчанинг турли фонетик ўзгаришлардан кейинги кўриниши бўлиши керак. Бош морфема *кур* элементида ҳам товуш ўзгаришлари бўлган (*г*)*к*; *й*)*у*). Унда бош морфеманинг дастлабки структураси *гўр* бўлиши керак. *Гўр* сўзи қадимги эроний тилларда эшак маъносини англатган. У яна киши исмлари составида — кўшма сўзнинг бир компоненти сифатида келган (*Баҳромгўр*). Ҳозирги эроний ва ўзбек тилида актив қўлланувчи *гўдак* сўзи билан *гўр* сўзи умумийликка эга бўлиши керак. *Гўр* сўзи *карра* сўзининг асоси деб қаралганда, унинг ёрдамчи морфемаси *-ра* элементида прогрессив ассимиляция ҳодисаси бўлган бўлиши керак. Лекин унинг дастлабки шаклини аниқлаш имконияти бўлмади.

2) Курра сўзида иккинчи хил этимон беришда, кўпгина ҳайвон ва паррандалар номланишда уларнинг чиқарадиган овозларига ёки уларни чакиришда инсонлар томонидан қўлланадиган чакириқ (тақлидий сўзлар) сўзлар асос бўлгани сингари, бунда ҳам (*кур-кур*) чакириқ сўзлари асос бўлган деган тахмин бор. Сўзнинг ёрдамчи морфемаси *-ра* бу ўринда тил қонуниятларига зид келмайди. Тақлидий сўзларда кўпчилик ўринларда товушларнинг «иккиланиши» ҳодисаси амал қилади, *-а* элементи эса сўз ясовчи қўшимчадир. Бирок *кур* тақлидий сўзи фақат *эшак* ва унинг боласи учун қўлланади. От ва туя учун бу тил бирлиги ишлатилмайди. Тил тарихида эса *курра* от, туя, эшакнинг болалари маъносини англатган. Шунинг учун *курра* сўзига этимон беришда, *кур* тақлидий сўзи билан яқинлаштириш асосли бўлмаса керак. *Курра* сўзининг, бизнингча, ҳақиқатга яқинроқ этимони *гўр* сўзи билан боғлаш бўлиб, у ҳам нисбийдир. Чунки *гўр* сўзининг ўзи ҳам ясамадир. Бу ўринда *гўр* ва *гўдак* сўзларининг умумий асоси *гў-гу* бўлиши керак. Аммо *гў* асосининг аниқ маъносини белгилай олмадик. Булардан ташқари, ҳозирги форс-тожик тилидаги *хар* — эшак, *хурд* — кичик сўзларининг структураси ва маъноси яқинга ўхшайди.

Така-Такка

Бу сўзнинг қайси тил материали эканлиги тўғрисида ҳам бир хил фикр йўқ. Ўрхун-Енисей ёзма манбаларида қайд этилмаган. Маҳмуд Кошғарий луғатида *كك*; *тэка* — серка (МК, III, 113), *така* I—эркак кийик — горный козёл (МК, III, 248-индекс, 256); *така* II — така — козёл (МК, III 248 — индекс, 256), туркий тиллар луғатида *тека* — козёл (ДС. 1969, 550), Алишер Навоий асарларида *такка* тарзида учрайди.

Кўрунуб такасидин жадй поя,
Асад қоплонининг остида соя (ФШ. 399).

Така сўзининг тарихи, унинг маънолари ҳақида А. М. Шчербак маълумот бериб, унинг туркий тилларда қўлланиш форма ва вариантларини кўрсатади: «*Тэка* «козел — производитель», ср. монг. *ухна*, *бабана*; маньч. *ниман*; тунг. *има(н)*, *имаган*. Азерб. *така*, алт. казах, кирг., к-калп, тур, турк, *тэкэ*, башк. *така* (*каза такаһэ*), *кускар тагак*; тат. *така*, узб. *така*, уйг. *така*; чув. *така*» (Шчербак, 1961, 118). Лекин муаллиф *така* сўзининг этимони ҳақида маълумот кўрсатмайди.

Будагов ўз луғатида «тат. **تكه** тур. **تكه** самец баранов и коз, кирг. козел» (Будагов, 1, 1869, 366). Эроний тилларда: форс тилида (*такке*) — козёл (ведущий стадо) (Миллер, 1960, 129), тожик тилида *така*, (Муҳаммад Амин Тусийнинг «Фарҳанги луғати адабий» китобида куйидагича маълумот беради: (171

طوسى لغت «**بز بيشر** — **تكه**» каби кўринишларда қўлланади. Юкорида қайд этилган илмий манбаларда *така* сўзи туркий тил материали деб кўрсатилади. Бирок қадимги туркий тилда мазкур хайвон бошқа ном билан аталган: «др. тюрк. *jimfa* ~ *imfa*, уйғ. *ымға*, алт. *йўмға* — дикая горная коза (Новиков, 1971, 245).

Така сўзи қадимги туркий тилда юкорида қайд этилган сўзнинг синоними сифатида қўлланган бўлиши керак. У, бизнинг кузатишимизча, форс-тожик тилидан ўтиб ўзлашган бўлиши керак. Чунки худди шу *така* сўзи типиде ясалган *сарка-серка* сўзи эроний тилларда истеъмолдадир. *Сарка* сўзи, асосан, *така* сўзи англатган маънога яқин маъно англатади. *Сарка* сўзининг этимони *сар+ка* бўлиб *сар* — бош, *ка* (*га-гаҳ-гоҳ* — ўрин, жой) каби компонентлардан ясалган. *Сарка* — подани бошлаб юрувчи, бичилган такадир. Шунинг учун *така* сўзининг ҳам форс-тожик тили материали эканлигига шубҳа қилмаса ҳам бўлади.

Така сўзи ясама бўлиб, унинг структурасини икки хил группага ажратиб, икки хил этимон бериш мумкин: 1) *Така* сўзи *так+а* каби ясалишга эга бўлиб, биринчи компонент *таг-так* — тез чопмоқ, чопиш, югуриш маъноларини билдиради. *Таг-так* сўзи *тагидан-такидан* — югурмок, уёк, буёкка бормок, кувокув қилмок маъносида қўлланувчи феълга бориб боғланади. Бунда *так+а* бўлиб тез югурувчи, кўп юрувчи, югурувчи маъноларида келади. 2) *Така* сўзи *так+ка* бўлиб, *так* — сўзи биринчи ҳолатдаги маънода, *-ка* элементи эса *сарка* сўзининг иккинчи компоненти билан бир ҳилдир.

Т о в у ш қ о н

Бу сўз умумтуркий бўлиб, Ўрхун-Енисей ёзма манбаларида *tabysfan*, *tavysgan* (Малов, 1951, 425), *табышған*, *табысған* (Айдаров, 1971, 363), Махмуд Кошғарий луғатида **تافشان** — *tawisfan* (МК., 1, 331; II, 263), қипчоқ тили луғатида **طوشان** — *тавшан* (Муталлибов, 1968, 251), Алишер Навоий асарларида *товушқон* шаклида қўлланган:

Товушқон уйқуси андин олиб ҳуш,
Соғиниб дилбаридин хоби харғйш (ФШ.
532).

Товушқон сўзи ҳозирги туркий тилларнинг кўпчилигида турли фонетик вариантларда келади: озарбайжон тилида *довшан*, уйғур тилида *тошқан*, уйғур тилининг лаҳжаларида *тошқан*, *тушқан* (Малов, 1961, 161, 163), кўмиқ тилида *тавшан*, туркман тилида *товшан*, турк тилида *довшан*, ўзбек тилининг турли лаҳжаларида: *товушқон* (Қарноб), *товушқан-тавушқан* (Бешкент), *тавшан* (Хива), *тавушқан* (Қовчин), (Шоабдурахмонов, 1971, 253), Самарқанд-Бухоро диалектида *тавушқон-товушқон-тавишқон-табушқон-таушқон*. Туркий илмий адабиётларда Будагов биринчилардан бўлиб, бу сўзнинг формалари ҳақида маълумот беради: «дж. تاوشقان // куён (تاوشقان، طاوشقان (Будагов, 1, 1869, 338, 732). *Товушқон* сўзининг этимони ҳақида туркшунослардан С. Е. Малов дастлабки кузатишларни эълон қилиб, бу сўзнинг асосида «*tovus* — пригать» (Малов, 1951, 425) сўзи борлиги кўрсатилади.

Туркшунос олим Рамстедт ҳам ўзининг машҳур монографиясида бу сўз ҳақидаги фикрларини баён қилади: «тюрк. — гап, весьма употребительный в наименованиях маленьких животных и растений: др. тюрк. *tabysfan*, тур. *davsan*// (189-бет); «др. тюрк. *tabysfan*, Якут. *tabysxan*, чаг. *tausfan* тур., азерб. *davsan* (196-бет) «др. тюрк. *tabusfan*, дах. *thaol*, вост. тюрк. *taysan*, тур. *davsan-dafsan*» (Рамстедт, 1957, 182). А. М. Щербак ҳам бу сўз ҳақида маълумот беришда, дастлаб унинг туркий тиллардаги кўринишларини келтиради ва сўзнинг асосини феъл формаси билан боғлайди: «Мы считаем это слово собственно тюркским, образованным от глагольной основы *табиш* — прыгать, скакать, см. ст. узб. *тавиш* — бежать, пригать (Щербак, 1961, 136). Булардан ташқари яна *товушқон* сўзининг вариантлари *тавшен-давшен давушаған* (Севортян, 1971, № 6, 77) қайд этилган манбалар бор. *Товушқон* сўзига берилган юқоридагича маълумотлар ва этимон, бизнингча, тўла, ҳал қилинган этимон бўла олмайди, сўзнинг қолган бошқа элементларининг манбаи ва маъноси қайд этилмаган. Бундан ташқари, *товушқон* сўзи асосини *tovus*, *табиш-тавиш* формасига боғламасдан, уни янада чуқурлаштириш керак. Чунки бу феъл формасининг ўзи ҳам ясамаку.

Бу сўзнинг этимонини икки хил изоҳлаш мумкин:

1) Сўзнинг асоси *тав-таб-тов-дав-даф* бўлиб, у қадимги туркий тилдаги *тав-таб-тов* бўлиши керак. Туркий тилдаги *тав-таб* феъл формаси тезлик, чакконлик маъносини англатади. X—XI асрларда туркий тилларда *таврaнғи* — шошилаётгандек кўринди (*таврaнир*, *таврaнтaк*) (МК, П, 279); *тавуш* — сезиш ва қимирлаш (МК, Ш, 180), *таврак* — тез (МК, I, 435), *таврaтти* — шошилди (МК, П, 382) каби феъл ва феъл формалари қўлланганки, улардаги бош морфема *тав товушқон* сўзининг ҳам бош морфемаси бўлса керак. Ҳозирги озарбайжон тилининг лаҳжаларида ҳам *тов* элементи ҳам тезлик маъносида келади (Рагимов, 1971, № 2, 51). Ҳозирги туркий тиллардаги *тез* сўзи ҳам *тав* асосига бориб боғланса керак.

Сўзнинг ёрдамчи морфемалари маъноси, структурасининг чегаралари ҳақида аниқ, ишончли материаллар эълон қилинганча йўқ. Туркшунос Рамстедт эса (юқорида қайд этилган) *сичқон*, *товушқон* сўзларининг ясовчилари *-ған* морфемаси деб қарайди. Лекин бунини бошқачароқ, янада чуқурроқ текшириш керак. Чунки *-ған* морфемасининг ўзи ҳам кўшмадир. Унинг составида *қ-ғ+ан-он* бўлиши керак. Бизнинг тахминимизча, *қонқан-ған* морфемасининг *-он-ан* элементи *арслон*, *коплон*, *илон*, *сиртлон* сўзларнинг ёрдамчи морфемаси билан бир хил бўлиши керак.

2) *Товушқон* сўзига бериладиган иккинчи хил этимонда сўзнинг асосини *та-то-да-до* морфемаси ташкил қилиб, у баланд, юқори маъноларини англатади. Бу бош морфемадан ҳозирги туркий тилларда актив қўлланувчи умумтуркий *тоғ* (этимони ҳақида *тоғ* сўзига қаранг) сўзи ясалган. Сўз составида яна мустақил феъл формаси *уш* (*уч*/*учмоқ*) ва сўз ясовчи *-қ*, (*л*) *он*-(*л*) *ан* морфемалари бор. Сўз составидаги *в-б* фонемалари «боғлама» воситалари бўлиши керак. Чунки туркий тилларда иккала унли ёнма-ён кела олмай, кўпинча, «боғлама» — лар қабул қилади. Яна *ш*/*ч* ходисаси туркий тиллардаги *ш-с-ч* умумий фонетик қонуниятдир. Мана шу юқоридагича сўзга берилган структура англатадиган «юқорига сапчиб югурувчи хайвон, тез югурувчи хайвон» каби маънолари хайвоннинг табиий хусусиятлари асосида аталганлигидан, ҳақиқатга яқинроқ этимон иккинчи хил таҳлилдир.

Қ ў з и

Қўзи туркий сўз бўлиб, Ўрхун-Енисей ёзма манбаларида *қозу* (Малов, 1951, 414), *قوزى* қозі (МК, Ш, 243), *эр оғлақ қозіқа чатті* — одам эчки боласини қўзига чатиштирди (МК, П, 340), Алишер Навоий асарларида *қўзи* шаклида келади:

*Матбах аро юз тева қурбон эди,
Қўю қ ў з и беҳаду поён эди* (ХА. 114)

Ушбу сўз ҳақида баъзи маълумотлар бор: «Азерб. *ғузу*; алт. *кураған*, гаг., тур. *кузу*; каз., к. -калп, ног. *козі*; кирг. *козу*; тат (диал.) *кузі*, туркм. *ғузі* узб. *кузі*, *кузічак*; уйг. *коза*» (Шербак, 1961, 113); *кузы* (тат.), *козы* (казак) *гузу* (азерб.)//*kuzu* (тур.) *қўзи* (ўзб.)//*qoza* (уйг.)//*гузы* (туркм.)// *козу* (кирг.). (Бурнашева, 1962, 125). Ушбу сўз барча туркий тилларда турли товуш ўзгаришларига учраган ҳолда қўлланади. Сўзнинг структурасини кўздан кечирганда, унинг составида бош морфема ва ёрдамчи морфемалар воситасида ясалганлиги кўринади. Бош морфема *до-қў-ғу-ку-гу* каби шаклларда келиб, *у қўй* ва *қўчқор* сўзлари билан бир манбадан бўлиши керак (*қўй*, *қўчқор* сўзларига каранг). Бунда *қўзи* сўзидаги *-зи*, *қўй* сўзидаги *-й*, *қўчқор* сўзидаги *-ч-ш+қор* каби ясовчи морфемалардир. Бизнинг тахминимизча, *қўй* сўзи маъносида ҳам айрим туркий тил ва лаҳжаларда қўзи сўзи қўлланган бўлиши керак. Бунинг асаридан келтирилган фонетик материал тасдиқлайди. Яна туркий тиллар тарихида «з»лашиш «й»лашиш даврлари бўлганки, жуда кўп сўзлар бунинг гувоҳи бўлади. Бундан ташқари, VII—X аср туркий ёзма манбаларда *қон*, *қонлық* (Малов, 1959, 98) сўзлари *қўй* маъносида қўлланган. Бу сўзларнинг бош морфемаси *қў* нинг туркий тиллар тарихидаги ва ҳозирда маъноси аниқланганича йўқ. Лекин *қўзи* сўзи составидаги *-з* ёрдамчи морфемаси кўплик аффикси бўлиши керак (*ојоқ* <*озоқ*; *қўз* <*қў+з* ва бошқалар).

Қ ў й

Қўй сўзи умумтуркий бўлиб, барча туркий тилларда қадимги даврда ҳам, ҳозирги тилларда ҳам актив қўлланади. Ўрхун-Енисей ёзма манбаларида *қоі*, *қојуп*, *қоіп*, *қоп* (Малов, 1951, 413, 414), *қон*, *қоплығ* (Малов, 1959, 98), кипчок тили луғатида *قويون* *қој ун*

(икки ёшли қўй) (Муталлибов, 1968, 228), VII—VIII туркий ёзма манбаларда қон (Айдаров, 1971, 362) Маҳмуд Қошғарий луғатида قون қон — қўй (арғулар сўзи) (МК, III, 154), قوی қой — қўй (МК, III, 155), قونغ — ол қонуғ уруладі — у қўйни турган ҳолда, яъни оёқларини боғламасдан сўйди (МК., I, 301), XIII аср «Тафсир»да қој, қојин (Боровков, 1963, 211), Алишер Навоий асарларида қўй шаклида учрайди:

*Шаҳға иш эл фикрини қилмоқдур улким,
зебким,*

*Бир сурук қўй дур раоё ул шубони
беи эмас (ҒС. 241).*

Сўзнинг этимони ҳақида туркшуносларнинг маълумотлари бор. Лекин у фақат сўзнинг тарихи бўлиб, унинг этимонини ёритишга ёрдам бермайди. А. М. Щербак бу сўз ҳақида: «қој (ун). Азерб., туркм., ғојун, алт. казах, кар, к. -калп, кирг. ног, уйғ. қој, гағ., тур. қојун; тув., хак. хој; узб. қуј;» (Щербак, 1961, 110) каби маълумот бериб, унинг этимони ҳақида сўз юритмайди. Сўзнинг этимонини ёритишда туркий тилларнинг лаҳжаларига ҳам мурожаат қилинса, унда шу асосдан ясалган бошқа сўзлар ёрдамида сўз составини бир мунча аниқлаш мумкин бўлади. Ўзбек тилининг Самарқанд-Бухоро диалектида қўлланувчи қўзи, қўра, қўтан, қўчқор каби сўзлар борки, уларнинг умумий асоси қў бўлиб, -з+и, -р+а, -тан, -ч+қо+р кабилар сўз ясовчи морфемалардир. Лекин бу ўриндаги қўра сўзининг состави ва маъноси қўримоқ феълига яқиндек туюлади. Юкорида қўзи сўзи этимони ҳақида фикр юритилганда, унинг бош морфемаси қў эканлиги таъкидланган ва бу бош морфема англатган маънони аниқлай олмаганимиз кайд этилган эди. Бу ўринда ҳам шу билан чекланамиз, холос. Лекин қўй сўзининг тарихий босқичлардаги қўй, қўйин, қўин, қўн, қўйун, қун, қўнуғ каби турли вариантларда қўлланиши, айниқса қўнуғ формаси диққатни ўзига тортади.

А. М. Щербак қўчқор сўзининг тарихий ва ҳозирги туркий тиллардаги формаларини келтириб, бу формаларни ўзаро қиёсий ўрганиш натижасида маълумотлар беради. Шунинг учун биз бу ўринда мазкур тадқиқотчининг фикрларини қувватлаб, у ҳақда мунозара қилмаймиз.¹

¹ Қаранг: Щербак. 1961. С. 111—112.

ВАХШИЙ ҲАЙВОНЛАР НОМЛАРИ

Алишер Навоий асарларида ўттиздан ортик вахший ҳайвон номлари қайд этилганки, бу номлар орасида бир ҳайвон номининг уч тилда ёки икки тилдаги (туркий, форс-тожикча, арабча) кўринишлари ҳам бор. Шу номлардан энг характерли бўлган туркий ва форсий номлар устида фикр юритилади.

Арслон

Бу сўз эски ўзбек тилида, ҳаттоки, қадимги туркий тилда ҳам актив қўлланган. Ўрхун-Енисей ёзма манбаларида *арслан* (Малов, 1951, 360), Маҳмуд Қошғарий луғатида *арслан* (МК, 1,300; Ш, 300, 419), «Тафсир»да *арслан* (Боровков, 1963, 59), XIV аср Хоразм ёзма манбаларида *арслан-арсалан* (Фозилов, 1, 1966, 66), Алишер Навоий асарларида *арслон* тарзида қўлланган:

*Ишқ олам сўз келди, қўй фусунунг,
эй хирад,
Этти чун ер-кўкни йиртиб арслон, эй
тулку, қоч* (НШ. 100).

Бу сўз барча туркий тилларда ва эрон тиллари оиласига кирувчи форс, тожик, осетин тилларида ҳам қўлланган. Шунинг учун ҳам унинг ясалиш манбабини аниқлаш, морфологик бўлақларини тўғри ажратиш орқали унинг этимонини этимологиянинг усул ҳамда ўловлари асосида аниқлаш иши анча қийинчиликлар туғдиради. Юкорида, қайд қилганимиздек, *арслон* сўзи деярли, барча ҳозирги туркий ва кўшни тилларда актив қўлланади: туркман, уйғур, татар, нўғай, олтой, кўмик, қорақалпоқ тилларида *арслан* озарбайжон, уйғур, гагауз, турк тилларида *аслан*, қирғиз, козоқ тилларида *арстан*, ўзбек тилида *арслон*, қараим, нўғай тилларида *арислан*, тува тилида *арзилаң* чуваш тилида *араслан*, бошқирд тилида *арыслаң*, мўғул тилида *арсалан(г)* манжур тилида *арсалан*; тожик тилида *арсалан* — арслон, форс тилида *арс(а)лан*. Бу рўйхатни яна туркий ва эроний тилларнинг диалект, шеваларидаги қўлланиш формалари билан кенгайтириш мумкин эди. Аммо мана шу вариантлар воситасида ҳам мазкур сўзнинг этимони ҳақида фикр юритиш мумкин. Арслон сўзининг этимони тўғрисида туркшунослар мулоҳазалар баён қилганлар. В. В. Радлов луғатида *арслан*, *арсар*, *арсыл*, *аслан*, *арсылан*, *арсылаң*, *арстан* формаларини келтиради (Радлов, 1, 327, 328). Бирок Радлов, сўзнинг этимони тўғрисида маълумот бермайди. Шу нарса характерлики,

бу келтирган вариантлар орасида *арсар* варианты *алқар-арқар//арқал//алқар//қўчқор* сўзи билан алоқаси бўлса керак.

Рамстедт «Олтой тилшунослигига кириш» асарида *арслон* сўзига куйидагича этимон эълон қилади: *арслон* > *арсилан* > *арсалан* (Рамстедт, 1957, 133-бет). Олимнинг фикрича, сўзнинг биринчи компоненти туркий тилдаги *ар* — сарғиш қизил ранг, *арсил* — сарғиш қизилга ўхшовчи рангни ифодаловчи сўздан иборатлигини кўрсатади. Бу фикрни Н. А. Баскаков шу асарга ёзган «Сўз боши» сида «жуда қизик ва ҳақиқатга мос келувчи этимология», дейди. А. М. Шчербак «Уй ва ваҳший ҳайвонлар номи» мақоласида ҳам илгари эълон қилинган қарашларга (*ар* — сифат, *арсил* — шу сифатнинг орттирма даражаси ва *ан* — ҳайвон) қўшилади (А. М. Шчербак, 1961, 137).

Аммо сўзлар этимони устидаги кузатишлар, тўпланган фактик материалларни қиёсий таҳлил қилиш натижасида юқорида кўрсатилган этимологик таҳлилларга бутунича қўшила олмаймиз. Бизнингча, бу сўз тарихан қўшма сўз бўлиб, унинг биринчи компоненти ранг билдирувчи туркий *ар* — бўлмай, эроний тиллардан ўзлашган *арса-арс-арша-арш* элементидан иборатдир. Туркий тилларда ҳам эроний тилларда ҳам *с-ш-ч* фонетик ходисаси хосдир (*шунқор-сунқур* (МК, III, 392); *соқиқ-чочқиқ; супурги-шупурги* ва бошқалар). Кейинчалик ҳайвон маъносида *лон-лан* компоненти қўшилган. Бу сўзнинг структураси ва манбаи тўғрисида ҳам ҳар хилликлар бор. Рамстедт, Шчербак бу сўзни *ан-ан(г)* сифатида кўриб, мўғул тилига боғлайдилар. Лекин туркий тилларда ҳайвон номларини атовчи *қон+лон, сирт+лон, и+лон-йи+лон, им+лон, сич+қон, товуш+қон, па+ланг-па+лаң* каби сўзлар мавжудки, уларнинг иккинчи компоненти *он-ан(г)* эмас, балки *лон-лан(г)-лаң* бўлиб, хитой тилида ҳайвон маъносида қўлланади. Мўғул тилига ҳам хитой тилида ҳайвон маъносида қўлланади. Мўғул тилига ҳам хитой тилидан ўзлашиб, даврлар ўтиши натижасида турли товуш ўзгаришларига учраган бўлса керак.

Мана булардан кўринадики, *арслон* сўзи *ар, арсил, аң* формаларидан иборат бўлмай, *арс+и+ланг-арс+лан-арслон* бўлиши керак.

Эрамизгача IX—VI асрларда эроний халқлар тилида *арш* — куч, қувват, қудрат, зўр маъноларини билдирган. Уша даврларда ҳам *арша* — айик, «Авеста»да *арша* — айик, ўрта аср форс тилида (X) *арс-рўша* айик

қадимги ҳинд тилида *рѣкса* — айик (Грантовский, 1970, 83), яна шу маънода Хоразм тилида *ҳрс*, суғд тилида *ашш(шиҳ)*, осетин тилида *арс*, эрон тилида *рша-арша* (Абаев 1958, 179) каби кўринишларда учрайди.

Фактик материалларнинг кўрсатишича, ушбу сўзнинг биринчи компоненти мустақил ҳолда ҳам ҳайвон, кучли ҳайвонлар номини атаган. Бундан ташқари, *аршан* — эр, эркак (инсон ва ҳайвонлар тўғрисида), исмларда эса қаҳрамон, ботир, паҳлавон (Грантовский, 1970, 122; Абаев, 1971, 263) маъноларини ифодалайди. Яна муаллифлар *арсл//арсыл* — ёввойи, *ан* — ҳайвон деб кўрсатадилар (А. Гафуров, 1971, 49). Бу ҳам асосли эмас.

Бошқирд тилида айик, бўрининг эркагини *арлан* деб номланади. Маҳмуд Кошғарий ўз асаридида бир хил кемирувчи жониворни *йамлан* (*ياملان*) сўзи билан кўрсатади (МК, Ш, 44).

Демак, *арслон* сўзи кучли, қудратли, зўравон ҳайвон маъноларида келиб, тарихан турли хил фонетик ўзгаришларга учраган. Яна шу ўринда бир қизиқарли фактни келтирамиз: *арслон* сўзи айрим тилларда *аслон* шаклида қўлланишини юкорида кўрсатган эдик. Бунда биринчи компонент *ас* дир. Маҳмуд Кошғарий луғатида: 1) *ас* — йирткич ҳайвонларга теккан парча гўшт; ўлимтик; 2) *ас* — каркас куши, бургут (МК., I, 72; II, 34, 53), XIV аср Хоразм ёзма манбаларида *ас* (*أس*) — оқ сичкон, оқ сусар (ҳайвон) (Фозилов, I, 1966, 66) учрайдики, бунда *аслон* сўзи билан алоқаси бўлса керак. Бу яна кузатишларни кутади.

А Й И Ғ О Й И Ғ

Бу сўз, деярли, туркий тиллар тарихининг барча боскичларида истеъмолда бўлиб келган. Ҳозирги туркий тилларнинг ҳам кўпчилигида актив қўлланади. Шунини таъкидлаш керакки, сўзнинг составида турли товуш ўзгаришлари бўлганидек, унинг семантикасида айрим ўзгаришлар билан қайд этилган ҳолатлар учрайди. Ўрхун-Енисей ёзма манбаларида *адуг* (Малов, 1951, 354), *апук* — детеныш (тигра) (Малов, 1951, 364), Маҳмуд Кошғарий луғатида *азіғ* — айик (МК. I, 94), *авгі* нэча тэф билса *азіғ анча jol билір* — овчи қанча ҳийла билса, айик ҳам қочиш учун шунча йўл билади (МК, I, 320) *аба* — айик (кипчоқларда) (МК., I, 113), «кипчоқ тили луғати»да *اَبُو* — ају —

айиқ (Муталлибов, 1968, 166), Алишер Навоий асарларида *айиғ-ойиғ* каби вариантларда учрайди:

*А й и ғ л а з б и д и н ж а т қ а к и м н о н э р у р,
А н и и т г а с о л м о қ н е и м к о н э р у р* (СИ, 1270)

*Кўҳий т о ғ и ч р а б и р о й и ғ т у т у б,
У р г а т и б э р д и о н и кўп қ о н ю т у б* (ЛТ. 52).

Ушбу сўзнинг этимони туркшуносликда ҳам, ўзбек тилшунослигида ҳам аниқланганича йўқ. Бу сўз ҳақида. А. М. Шчербак «Ау (ajik) медведь, азерб., тур., туркм. *ajī*, алт. балк. казах, кирг. к.-калп., тат., ају; башк. *ajiu*, кумык, ног. *ajub* тув. *agif*; узб. *ajik*, уйғ. *ajik*; хак. (диал.) *azif*» (Шчербак, 1961, 130) каби туркий тиллардаги қўлланиш шаклларини ва яна мўғул, манжур, тунгус тилларида истеъмолда бўлган сўзларни ҳам келтиради. Лекин сўзнинг морфологик состави, этимони ҳақида маълумот берилмайди. Сўз тарихан ясама бўлиб, унинг дастлабки бош морфемаси *а-а* бўлса керак. Қадимги туркий тиллардаги *аду+ғ = азі+ғ, айи+ғ* каби формалари эса иккаламчи ясалиши бўлиб, бир қанча ҳозирги туркий тилларда бирламчи ясама шакли сақланиб қолган: *ajī=aju=ajiu=ajub*. Шуниси характерлики, VII аср туркий ёзма манбаларида йўлбарснинг боласи *аник* сўзи билан аталган. Бу бево-сита *айиқ* сўзи билан боғлиқ бўлиши керак. Яна X—XII асрларда кипчоқлар тилида аба сўзи учрайдики, у ҳам *айиқ* сўзининг бирламчи ясама асосига бориб боғланади. Лекин бу бош морфемаларнинг маъносини аниқлай олмадик.

Б ў р и

Бу сўзнинг қайси тил материали эканлиги ҳақида ҳам ҳар хил қарашлар бор. Айрим тадқиқотлар уни туркий тил лексикаси деб қарашса, айримлари эса эроний тиллар материали сифатида ҳам баҳолайди.

Ўрхун-Енисей ёзма манбаларида *божі* (Малов, 1951, 373), *бөрү* (Айдаров, 1971, 358), Махмуд Кошғарий луғатида *بری* *борі* (МК, I, 72), *борі тіші қарішти* — (чия) бўрининг тиши қамашди (МК, II, 104), *بری* *борі* — чия бўри (МК, III, 239), «Тафсир»да *борі* (Боровков, 1963, 108), XII аср кипчоқ тили луғатида *بورى* — *борі* (чия бўри) (Муталлибов, 1968, 188), XIV аср Хоразм ёзма ёдгорликларида *бөри* (-*бөрү*)

(Фозилов, 1, 1966, 269), Алишер Навоий асарларида *бўри* шаклида учрайди.

*Кўйни шубон асрамаса ою йил,
Оч бўриллар туғмасидур бори бил*
(ХА. 92).

Абаев ўзининг «Осетин тилининг тарихий-этимологик луғати» китобида осетин тилида қўлланувчи *biɣɪlg//beɣɪlg* — *бўри* сўзини келтириб, бу тилга чигатой ва уйғур тилларидаги *buɣi*, *buɣu* — *бўри* шаклларида *ўзлашганлигини* ва бу сўзнинг узб. *buɣi*, кирг. *buɣu*, каз, башк, казан *boɣu* алт. *boɣu*, телеут. *poɣu* карач. *buɣ*, *puɣ*, урхян. *buɣo*, *boɣe*, якут. *boɣo* (Абаев, 1, 1958, 263) каби туркий тиллардаги вариантларини кўрсатади. Лекин сўзнинг этимони ҳақида маълумот бермайди. Аммо бошқа тадқиқотчилар бу сўз ҳақида куйидагича маълумот берадилар: «Бурый. Др. русс. заимствование из тюркских языков. Тюркск. *бур* — рыже-красный представляет собой переоформление перс. *бор* — красно-коричневый, которое восходит к индоевр. *bhev* — блестящий, светло-коричневый» (Шанский, 1971, 64).

Турколог олимлардан А. М. Щербак ҳам бу сўз ҳақида тўхталиб ўтади: «*Бору*. Алт., балк, кирг, к.-калп, кумык, тув. *бору*, башк, тат. *бурэ*, казах, туркм. уйғ. *борі*; узб. *бури*; хак. *пур*, якут. *боро*. Г. Вамбери объясняет *бору* из *бор*, *бор* — серый, что и в звуковом и в семантическом отношении не вызывает больших возражений» (Щербак, 1961, 131).

Мана бу келтирилган фактик материалларни ўзаро қиёслаб, *бўри* сўзининг тарихи ва этимони ҳақида маълум фикрга келиш мумкин. *Бўри* сўзи ясама бўлиб, грамматик изофа олган бўлиши керак (яъни бўр рангли, бўр рангдаги каби). Вамбери ҳам, Щербак ҳам, Абаев ҳам *бўри* сўзининг *бўр* асосини қайси тил материали эканлигини кўрсатмайдилар.

Эски форс-тожик тилида *бўр* сўзи актив қўлланиб, у кизил рангли от, тўриқ от маъносини билдирган. Яна ўзбек тилида истеъмолда бўлган *бўрчин* (*бўр* + *чин*, *бургут* (*бур* + *г* = *кут* сўзларининг ҳам бош морфемаси ҳам *бўр* — ранг билдирувчи сўз бўлиши эҳтимолдан узок эмас. Бундан ташқари, яна ранг билдирувчи *тўриқ-дўриқ-дўры* сўзи ҳам тарихан *бўр* сўзи билан бир манбадан бўлиши мумкин.

Бизнингча, *бўри* сўзининг бош морфемаси эроний тиллар материали бўлиши керак.

Сичқон

Бу сўз умумтуркий бўлиб, деярли барча туркий тилларда актив қўлланади. Ўрхун-Енисей ёзма манбаларида қайд этилмаган. Маҳмуд Қошғарий луғатида *سچقان* *сичқан* (МК, 331, 387, 411; II, 305), XII аср кипчоқ тили луғатида *سشقان* *сiшқан*, *سشقاق* — *сiшқақ* — сичқон (Муталлибов, 1968, 246), *шишқан* — сичқон (Муталлибов, 1968, 277), VII—VIII аср туркий ёзма манбаларида *сычкан жыл* (Малов, 1959, 102), Алишер Навоий асарларида *сичқон* каби кўринишларда келади:

*Уй аро шайхи замон амрида эрмас
сичқон,
Тева афсорини уч, тўрт яшар ёш чекар
(ФК. 727).*

Туркологияда *сичқон* сўзи ҳақида тўхталиб, унинг туркий тил заминида ясалганлиги, туркий тиллардаги қўлланиш вариантлари келтирилади. Лекин бу сўзнинг этимони аниқ кўрсатилмайди: «Азерб. гаг. сичан башк. сискан, балк. чичхан, каз. тишкан, кирг. чичкан, ног. тишкан тат. тицкан, тур. сичап туркм. сичап, узб. сичкан, уйғ. чачкан, чув. шаші «(Щербак, 1961, 148); шачкан (*سچقان*) (Радлов, IV—I, 985).

Булардан ташқари, ҳозирги ўзбек тилининг Самарқанд-Бухоро диалектида чичқоп, тишқоп, *сичқон* каби ҳозирги уйғур тилининг турли лаҳжаларида *сачқан*, *шашақан* (Малов, 1961, 149, 175) каби фонетик кўринишларда учрайди.

А. М. Щербак кўрсатганидек, сўзнинг состави ясама бўлиб, у бош ва ёрдамчи морфемалардан ташкил топган (Щербак, 1961, 149). Сўз бош морфемасининг *сiч -сiш -шиш -сыч -сич -сiс -чiч -тиш -чач -шаш -шич -сач* каби фонетик вариантдаги кўринишлари бўлиб, у кичиклик маъносини билдирувчи кадимги туркий тилдаги *јiјалақ (чiчалақ)* — жимжилок (МК, I, 449), *јiјамуқ (чiчамуқ)* — жимжилок ёнидаги бармок (МК, I, 449) каби сўзлар билан бир манбадан бўлиши керак. Ҳозирги ўзбек тилидаги *кичик* (ҳозирги туркий тиллардаги вариантлари ҳам) сўзи ҳам мана шулар билан умумий томонга эгадир, албатта.

Бош морфема составидаги турли фонетик ходисалар (*с*)*ш*, *с-ш*, *ш*)*с*, *с*)*ч*, *с-ч*, *ч*)*с*, *ч*)*т*; *а*)*i*) кадимги ва ҳозирги туркий тиллардаги умумий ҳолатдир. Сўзнинг ёрдамчи морфемаси этимони ҳақида аниқ маълумотлар

йўқ. Туркий тилларда *-ған- қан- қақ- қон- ан- хан* каби кўринишларга эга бўлган ёрдамчи морфема *-қон* тилдаги маълум сўз ясаш уясига бориб боғланади.

Бизнингча, бу ёрдамчи морфема *-қон табушқон* сўзидаги ёрдамчи морфема билан бир хилдир (каранг). Шундоқ бўлганида, *арслон, қоплон, сиртлон, илон, табушқон* каби сўзларнинг ясовчи аффикслари бир манбадан бўлади. Юқорида қайд этилган *сичқон* сўзи ҳақидаги этимологик кузатишлар, у сўзнинг дастлабки маъноси «кичик ҳайвон» деган хулосага олиб келади.

Қ о п л о н

Бу сўз ҳам *арслон, илон* сўzlари билан бир хил моделда ясалган бўлиб, мушуклар оиласига кирувчи ваҳший ҳайвон номидир. Қадимги ёзма манбаларда Ўрхун-Енисей ёзувлари, Маҳмуд Кошғарий луғати, «Тафсир»да *қоплон* сўзи учрамайди. Ушбу ҳайвон бошқа сўз билан номлангандир.

Бу сўз Алишер Навоий асарларида *қаплон, қоплон* кўринишларида келади:

- 1) *Дема меҳнат тоғининг Фарҳоди саргардонимен,
Тоза юз минг доғ ила ул қулланинг қ о п л о н и м е н*
(«Ғаройиб ус-сиғар», 517-бет)
- 2) *Ёпибон эгнига қ о п л о н териси,
Тутубтур илгига кишти ҳилоли*
(«Фавойид ул-кабир», 737-бет)
- 3) *Беша сибоғини — мисли қ о п л о н ва арслон
ва сойир даррандалар кўп ўлтурур эрди* (Тарихи Мулуки Ажам, 14-том, 220-бет).

Алишер Навоий асарларидан келтирилган бу фактлардан ҳам кўринадики, *қоплон* сўзи *арслон* сўзига нисбатан кейинроқ ясалиб, қўлланишга кирган. Ҳозирги туркий тилларди: уйғур, турк, татар, нўғай, бошқирд тилларида *қаплан, ўзбек тилида қоплон, туркман тилида гаплан, қирғиз тилида кабылан* шаклида учрайди. Сўзнинг биринчи компоненти *қап-қоп-, гап-, кабы-* бўлиб, иккинчи компоненти ҳайвон маъносини атовчи сўз *-лаң-лон-* ландир.

Туркшуносларнинг баъзилари мазкур сўзнинг этимонини аниқлашга ҳаракат қилганлар. Г. И. Рамстедт *қоплон* сўзининг биринчи компонентини туркий тилдаги тутмоқ, ушламоқ маъносини ифодаловчи *қаб* — асосида кўради. А. М. Шчербак эса *қапл* элементида ранг,

тус маъноси борлигини тахмин қилиб, *қапл* ёки *қапил* сўзи *ал(а)* сўзига яқин, ҳаттоки, уларни синоним деб қарайди (А. М. Щербак, 1961, 138). Шу ўринда У. В. Бангнинг *қаплан* (*қапа, қаба+илан* каби этимологик қарашини келтиради. Бизнингча, бу сўзнинг этимони бошқачароқ ҳал қилиниши керак. Биринчи компонент *қап-қоп* уч хил маънода қўлланади:

1) *қоп-қап* сифат бўлиб, қора, ўта қораликни билдириб, *қоп-қора* қўшма сифатининг составида келади. Бу кўринишдаги маънода келишини Малов ҳам қайд қилган (Малов, 1951, 411);

2) *қоп-қап* — бирдан, кутилмаганда, кўкқисдан турмок, сапчимок, отилиб турмок маъноларида қўлланади;

3) *қоп-қап* — тишламок, копмок, тишлаб узиб олмок маъноларини билдиради.

Қўринадики, *қоплон* — қора, қоп-қора ҳайвон ёки *қоплон* — сапчувчи, ўзини бирдан ташловчи ва *қоплан* — копувчи, тишловчи ҳайвон демакдир. Мана шу белги, хусусиятларнинг барчаси биз номини ўрганаётган ҳайвонга хосдир. Аммо, бизнингча, биринчи хил таҳлил ҳақиқатга яқин бўлса керак. Чунки бу ҳайвон шу турдаги бошқа ваҳший ҳайвонлардан ўз ранги билан кўпроқ ажралиб туради. Юқорида этимологик таҳлил қилинган *арслон, қоплон* каби сўзлар билан бир моделда ясалган *сиртлон* сўзи Алишер Навоий асарларида қайд этилмаган.

СУДРАЛИБ ЮРУВЧИ ҲАЙВОНЛАР НОМЛАРИ

Алишер Навоий асарларида тўққизта судралиб юрувчи ҳайвон номи қайд этилган бўлиб, унда форс-тожик ва арабча номлар ҳам учрайди. Бу ўринда фақат бир сўз (илон) устида фикр юритилади.

Й и л о н

Бу сўз умумтуркий бўлиб, ҳозирги туркий тилларда турли кўринишларда учрайди. Алишер Навоий асарларида *йилон* шаклида учрайди:

*Йилон жайбаро солмоқ этма ҳавас,
Ким охир йилондур бу, тасбиҳ эмас
(СС. 1351).*

*Кўнгуллар ноласи зулфунг камандин
ногаҳон кўргач,
Эрур андоққи, қушлар қичқиришқайлар
йилон кўргач (ФС. 114).*

Бошқа ёзма манбаларда: Ўрхун-Енисей ёзма манбаларида *йылан* (Малов, 1951, 391), Махмуд Кошғарий луғатида *йыл* (МК. III, 247), *йылан* (МК. II, 26; III, 36), «Тафсир»да *йылан* (Боровков, 1963, 157), Л. З. Будагов луғатида *йилан* формасида кўрсатилиб, бу сўзнинг асоси *илмоқ* ёки *йилмоқ* сўзларидан ясалган деб тахмин қилинади (Будагов, II, 362), Радлов луғатида ҳам *йыл+ан* (Радлов, III, 482), XIV аср Хоразм ёзма манбаларида *йылан* (Фозилов, 1966, 1, 528) каби учрайди.

Ҳозирги туркий тилларда ва айрим диалектларида қуйидагича кўринишларга эга: олтой, туркман тилида *йылан*, уйғур тилида *жылан*, *йылан*, *ылан* (Малов, «Уйғ. Синъц» 110, 113), татар тилида *елан*, тува, хакас тилларида *чылан*, козок, қирғиз ва қорақалпоқ тилларида *жылан*. *Илон* сўзи ҳам тарихан икки компонентдан тузилган бўлиб, у *ир-ер-йир* ҳам *лон-лан*, яъни ер хайвони маъносида келган бўлиши керак. Бу сўзнинг биринчи компоненти *йи-*, *йи-*, *жы-*, *ы-*, *е-*, *чы-* кўринишларида келиши ҳам бу форманинг *ер* сўзи билан боғлиқлигини тасдиқлайди. Чунки бу сўз озарбайжон, нўғай, кўмик, турк, туркман ва ўзбек тилларида *ер* (*йер*), козок қирғиз, қорақалпоқ тилларида *жер*, татар тилида *жир*, олтой тилида *ер*, тува, шор тилларида *чер*, хакас тилида *чир*, ёкут тилида *сир* каби фонетик ҳар хилликларда қўлланади.

Радловнинг *йылған*, Будаговнинг *илмоқ*, *йилмоқ* феъли асоси билан боғлаб, *илон* сўзига этимологик хулоса чиқаришлари асосли бўлмаса керак.

Демак, сўзда аталмиш нарса, предмет, ходисанинг энг асосий, устун белгиси акс этган маъно ташувчиси бўлар экан.

Арслон сўзида кучлилик, зўрлик, *қоплон* сўзида ранг, белги, *илон* сўзида муҳит, шароит биринчи ўринда туради ва шу белги, хусусиятлари воситасида номланиб, шу тур, туркумларидан фаркланади.

ҚУШЛАР НОМЛАРИ

Алишер Навоий асарлари лексикасида қуш номлари ҳам анчагина ўрин тутади. Шоир туркий тилда ёзган насрий ва назмий асарларида ўзбекча, форс-тожик, арабча 94 та қушлар номи учрайди. Айрим ўринларда бир номнинг икки вариантда келиш эҳтимоли ҳам бор (*турна-турно*; *хурус-хўрус*; *чубчуқ-чумчуқ*; *шунқор-шунғор*; *қарчиғай-қорчиғай*). Бу ўринда биз бир неча қуш номи устида тўхталамиз.

К а б у т а р

Бу сўз эски ўзбек тилига форс-тожик тилидан ўтиб ўзлашган. Ҳозирги ўзбек адабий тилида ҳам актив қўлланади. Ўрхун-Енисей ёзма манбаларида, Маҳмуд Қошғарий ва «Қипчоқ тили луғати»да, «Тафсир»да бу сўз қайд этилмаган. XIV аср Хоразм ёзма манбаларида *کبوتر* *кабутар* (Фозилов, 1, 1966, 563), Алишер Навоий асарларида *кабутар* шаклида қўлланган:

*Не ка бутар ета олу ул қуёшқа,
не насим,
Эй кўнгул, ҳолингни эълон айла афғондин
анго* (ФС. 30).

Сўзнинг этимони ҳақидаги маълумотлар учрамади. *Кабутар* сўзи туркий тилларда: қирғиз тилида *кептер*; *көгучкөн*; туркман тилида *кепдери* (домашний), *гөгерчин* (дикий), козок тилида *кептер*, *көк кептер*; *көгершін*, озарбайжон тилида *кәжәрчин*; қорақалпоқ тилида *кептер* ўзбек тилида *кабутар*, ўзбек тилининг Самарқанд-Бухоро диалектида *каптар-кафтар*; уйғур тилининг лаҳжаларида *кептар-каптар-каптар* (Малов, 1961, 130); татар тилида *кугәрген*; бошқирд тилида *кугәрсен* каби; ҳозирги эроний тилларда: форс тилида *(кабутар)* ва *کفتار* (*кафтар*); тожик тилида *кабутар//кафтар*; курд тилида *kevotk, kevotar*; тожик тили диалектларида *каптар, каптар, кафтар* (Расторгуева, 1963, 114, 118); эски тожик тилида *кабутар* ва *кафтар* (Ф. З. Т., I, 1969, 524, 545) каби турли фонетик вариантларда ишлатилади. Бу сўз, асосан, XIV—XV асрлардаги ёзма ёдгорликларда қайд этилган. Қадимги туркий тилда бу куш *اوکارچین* — *кокурчкун* — каптар (МК, II, 263) деб номланган. Қипчоқ тили луғатида *کوارچین* — *окарчин* — каптар (четда *کلارچکون* — *когарчин* варианты ҳам бор, дейилган ибора бор (Муталлибов, 1968, 47) каби шакли ҳам учрайди. Бу икки хил номланиш ҳам бевосита шу парранданинг ранги, белгиси билан боғлиқдир. Қадимги туркий тилдаги *кок+урчкун*, *ког+арчин* каби вариантларида сўзнинг бош морфемаси *кок -ког* — кўк сифатидир. Яна *оқарчин* вариантыда эса бош морфема *оқ* — оқ сифати маъносида келган. Сўз охиридаги — *чин* морфемаси туркий тилларда жуда кўп куш номларида учрайди (*ло+чин*; *бўр+чин* ва бошқалар). Қадимги туркий тилдаги *кокурчкун* варианты ҳозирги туркий тилларнинг баъзиларида (татар,

озарбайжон, бошқирд) айрим товуш ўзгаришларига учраган ҳолда қўлланади. Баъзи туркий тилларда эса ҳам форсча варианты ва ҳам туркий вариант қўлланади (кирғиз, козок, туркман). Форс-тожик тилининг таъсири кучли бўлган айрим туркий тилларда (ўзбек, уйғур, қорақалпоқ) фақат форсча варианты истеъмол қилинади.

Мазкур парранданинг форс-тожикча атамасида ҳам унинг ранги қаралиб номланган. Сўзнинг структураси *кабу(д) + тар* бўлиб, *кабуд* — кўк ва *-тар* сифатнинг орттирма даражасини билдирувчи морфемадир. Ранг билдирувчи *кабуд-кабут* сўзининг ўзи ҳам тилнинг тарихий босқичларида ҳар хил фонетик ўзгаришларга учраган. У қадимги форс тилида *карашака*, ўрта форс тилида *karot* — кўк (Грантовский, 1970, 78) каби кўри-нишларга эга. Илмий адабиётда *караута* — *кўк* сўздан *караутака* — *кўк* сўзи ясалганлиги кўрсатилади (Грантовский, 1970, 263). Лекин сўзнинг қайси даврдаги — қадимгими ёки ўрта форс тилидаги формасида сифат даражасини ясовчи *тар* қўшилиб, қуш тури номини атай бошлаганини аниқлай олмадик. Сўз составидаги *п>б, п-б, т>д, д>т, т-д, п>ф* каби фонетик ходисалар мос келадиган умумий ҳолатлардир (форс-тожик тилида ҳам, ўзбек тилида ҳам). Шундай қилиб, *кабутар* сўзи *кабу(д) + тар* бўлиб, кўкиш, кўкрок, кўкимтир, кўкимтил каби маъно англатади. Қадимги туркий тилда ҳам бу қушнинг номи маъноси форс-тожик тилидаги маъноси — белгиси билан мос келади. Бу каби ходисалар қардош бўлмаган тиллар орасида жуда кам учрайдиган ходисадир.

М у с и ч а

Мусича сўзи форс-тожик тилидан эски ўзбек тилига ўтиб ўзлашган. Бу сўз Ўрхун-Енисей ёзма манбаларида, Маҳмуд Кошғарий луғатида, қипчоқ тили луғатида қайд этилмаган. Алишер Навоий асарларида мусича шаклида учрайди.

*Журму гунаҳлардан йтуб, келтурма юзга
қўрқутуб,
Лола агар соғар тутуб, мусича гар
қилмиш зино*

(ФК. 7).

Сўзнинг этимони ҳақида маълумотлар йўқ. Эски тожик тилида *موسىچا* — *мусича* — кумрига ўхшаш парран-

да, хозирги эроний тиллардан тожик тилида *мусича* шаклида бўлиб, афгон, форс тиллари луғатларида учрамади. Туркий тиллардан ҳам ўзбек адабий тили ва унинг кўпчилик лахжаларида *мусича*, *мусча* каби шаклларда қўлланади. Будагов, Радловларнинг луғатларида бу сўз қайд этилмаган. Бу ҳам ушбу сўзнинг бошка туркий тилларда истеъмолда эмаслигини тасдиқлайди.

Мусича сўзи ясама бўлиб, *у мус+и+ча* каби морфологик составга эга. Унинг бош морфемаси *мус* аслида *мўс* — кора рангли жонивор номидир. *-и* элементи эса изофадир. Сўз охиридаги *-ча* морфемаси сифат даражасини ясовчи кўшимчадир. Яна шу типда *мўрча* (чумоли) сўзи ясалган. *Мўр* ва *мўс* асослари аслида бир манбадан бўлиб, кора, кора рангли, коралик маъноларини англатиш учун қўлланган. *Мўри* сўзи ҳам шу асосдандир. *Мусича* — корача, қорарок, қорамтир қуш демакдир. Будагов луғатида ҳам «тур. *моръ* — фиалетовый; темный цвет (вообще) (Будагов, II, 1869, 262), «турк тили луғатида» тоғ — фиалетовый, лиловый» (Аганин, 1968, 193) каби маънолар англатиши кўрсатилади. Лекин Будаговнинг бу сўзни туркий тил материали дейиши асосли бўлмаса керак. Чунки у форс-тожик тили материалидир. Қадимги туркий ёзма манбаларда ҳам бу сўз учрамайди.

Т о в у қ — т о в у ф

Бу сўз умумтуркий бўлиб, деярли барча туркий тилларда хозирда ҳам актив қўлланади. У Алишер Навоий асарларида *товуқ-товуф* каби вариантларда учрайди.

*Хироми лофида ҳар мокиённи дейки не ер,
Не навъ жилвагар ўлғай тазарв бирла
т о в у қ* (БВ. 322).

*Ҳам эл манзилин шаҳ катакдек бузуб,
Т о в у ф ўрнига чуғз ўлтургузуб* (ФС. 709).

Мазкур сўз Ўрхун-Енисей ёзма манбаларида «tabug-қурица чағ. *طاغوق* монг. *takiaa*; *zamtakia* чағ. *تاووق*, кирг. *tog*, *tabug*, хакас *танах* (Малов, 1951, 425); *таақығ* — қурица, название цикла года (Айдаров, 1971, 85); *тақыб* — товуқ (Малов, 1959, 103); Махмуд Қошғарий луғатида *تقاغو* *тақағу* — бу сўз хўроз ва товуқларнинг ҳар иккисига тенг қўлланиб, эркагига *ارکى* *эркак тақағу*, урғочисига *تقاغوشى* *тақағуш* деб фарқланади (МК, I, 418), *тақуқлиғ* *эр* — товуқли одам (ўғузча) (МК,

I, 457), *тақуқ* — туркман тилида товук (МК, II, 330), *тақағу урпарди* хўроз урушишдан хурпайди (МК, I, 223), X-XIII аср бошқа туркий ёзма манбаларда *табику-тавуқ* (Шербак, 1961, 48, 49) каби кўринишларда учрайди.

Ҳозирги туркий тилларда: ойрат тилида *такаа*, кирғиз тилида *тоок*, туркман тилида *товуқ*, қозок тилида *тауық*, кораколпоқ тилида *таўық*, татар тилида *тавык*, бошқирд тилида *тауык*, турк тилида *tavuk* (ди) озарбайжон тилида *тојуг*, уйғур тилида *тоху*, уйғур тилининг лаҳжаларида *тақа*, *тауқ*, *тоха*, *тохо*, *тохы*, *тох*, *тухі* (Малов, 1961, 155, 156, 161, 163) ўзбек тилида *товуқ*, ўзбек тилининг лаҳжаларида *тавиқ*, *тавуқ* тарзида қўлланади.

Сўзнинг этимони ҳақидаги маълумотлар учрамади. Факат сўзнинг турли даврлардаги қўлланиш формалари туркшуносларнинг ишларида келтирилади: *тақа*, *тақаға*, *тақағы*, западно-монг. XIII в. тага (Малов, 1954, 110), *тақығу* (В. М. Насилов, 1960, 77), *тавуқ* — *то:х* (*тақығу-тақағу*) (Севортян, 1971, №6, 77), башк. *тауык* — монг. *тахуа(н)* — курица (в башкирских диалектах имеется более близкое в фонетическом отношении название — тахан «мохноногая курица» (Ишбердин, 1971, 206), *тувадақ* — товукка ўхшаш куш, кумда яшайди, кулранг, оғирлиги 10-12 кг (Ф. Абдуллаев, 1961, 116).

Товуқ сўзи ҳақида қайд этилган бу фактик материалларда, унинг этимони кўрсатилмаган бўлса-да, катта аҳамиятга эга. Чунки бу материаллар V асрдан то XX асрнинг ўрталаригача бўлган даврни ўзида акс эттиради.

Ушбу *товуқ* сўзи тарихан ясама бўлиб, унинг бош морфемаси *тағ-тоқ-таақ-тақ-тав-тов-тау-тој-то тох-тух* дир. Бош морфема сифатида қаралаётган бу вариантларни ўзаро қиёслаганда, унинг ясама эканлиги сезилиб қолади. Сўзнинг иккиламчи ясалгандаги ёрдамчи морфемаси ҳам турли вариантларда келади.

Товуқ сўзининг юкорида қайд этилган барча формаларини эътиборга олган ҳолда, унга икки хил этимон бериш мумкин:

1) Мазкур сўзнинг бош морфемаси умумтуркий бўлган *тоғ* сўзи бўлиб, ундан яна от ясовчи қўшимча воситасида ясалган бўлиши керак. *Тоғ* сўзи туркий тилларда куйидаги кўринишларда учрайди: ўзбек тилида *тоғ*, кирғиз тилида *тоо*, туркман тилида *дағ*, чуваш тилида *tav*, *tu*, татар тилида *тай* ойрот тилида *tu-тағ*, озарбайжон тилида *дағ*, қозок тилида *тау*, коракалпоқ тилида *таў*, ёкут тилида *туа-ўрмон* (Юнусалиев, 1953, II), уйғур тилида *тағ*, уйғур тили лаҳжаларида *тах-тақ-тәб* (Малов, 1961, 154, 155, 157)

олтой тилида *туу*. Мана *товуқ* сўзи бош морфемаси *тоғ* сўзининг, деярли барча туркий тиллардаги формалари билан мос келади. Шунда *товуқ* — тоғда яшовчи парранда, демакдир. Паррандаларнинг сувда, кумликда яшовчиларидан ажратишда, унинг асосий яшаш жойи белгиси билан номланганга ўхшайди.

Товуқ сўзининг *тоғ* сўзи билан боғлиқлигини қадимги туркий ёзма манбаларидаги *tabug* — подниматься в горы (Малов, 1951, 425), — тоғлашти (МК, II, 132) каби асоси *тав-тов-ту-тў*: ва бошқалар бўлиб, у *тоғ*, *тўқай* сўзлари билан алоқадор бўлиши керак.

2) *Товуқ* сўзининг асоси қадимги туркий тилдаги феъл асоси билан боғланиши мумкин (қаранг *товушқон*). Бунда *товуқ* — тез, чаккон, учувчи қуш демакдир. Бунда ҳам *товуқ* аталмиш паррандани бошқа турлари *ўрдақлардан* фарқлаб номланган бўлса керак. Чунки *товуқ* ўрдакка нисбатан ҳам чаккон, *тустовуқ* эса учувчан ҳамдир.

Товуқ қадимги туркий тилда умумном саналиб, уларнинг жинсини фарқлашда, яна бошқа сўзлар қўшиш воситасида номланиши икки хил этимонга ҳам алоқадордир. Кейинчалик бу сўзнинг маъно чегараси торайиб, фақат *товуқ* туридаги парранданинг урғочисини аташ билан чекланилган.

Товуқ сўзининг икки хил этимонидан, бизнингча, биринчиси ҳақиқатга яқинроқдир. Бундан ташқари, яна шундай тахминимиз борки, *тоғ*, *тепа*, *тўда* сўзлари асосида *тў-то* — баланд, баландлик маъносини билдирувчи сўз — морфема ётади. Шундан, қачонлардир, умуман, учувчи қушлар *то-та+у+қ* — учувчи деб номланган ҳам бўлиши мумкин. Алишер Навоий асарларида *товус*, *торағай*, *турна*, *тўрғай*, *тўти* каби парранда номлари учрайдики, алоҳида-алоҳида тадқиқ қилинса, ажаб эмаски, уларни бир асосга бирлаштирилса.

Ў р д а қ

Ўрдақ сўзи туркий бўлиб, у Ўрхун-Енисей ёзма манбаларида қайд этилмаган. Маҳмуд Қошғарий луғатида *وردک* *ордақ-ўрдақ* (МК, I, 128), *وردک* *ордақ суғқа чомдї* — ўрдақ сувга жуда ҳам қаттиқ шўнғиди» (МК, II, 34), X аср туркий ёзма манбада эса *odıgak* — утка (ДТС., 1969, 377), кипчок тили луғатида *وردک* — *ордақ-ўрдақ* (Муталлибов, 1968, 238), Алишер Навоий асарларида *ўрдақ* тарзида келади:

Чашмаи хуришид ул юз ёнида қуллоб зулф,
Солдилар гўё гажак ул чашманинг

Ў р д а к л а р и (ФК. 583).

Ҳозирги туркий тилларда: кирғиз тилида *ордок*, туркман тилида *өрдек*, қозок тилида *уйрек*, қорақалпоқ тилида *уйрек*, татар тилида *урдэк*, бошқирд *өйрэк*, ўзбек тилида *ўрдак*, уйғур тилида *өдэк*, уйғур тилининг лаҳжаларида *одак*, *ордак* (Малов, 1961, 142, 143), озарбайжон тилида *өрдэк*, олтой тилида *орток*, турк тилида *ogdek* (gr) каби кўринишларда ва эроний тилларга ҳам ўтиб ўзлашиб, эски тожик тилида *ўрдак* , *ўрдак* (Ф. З. Т., 2, 1969, 393, 709), ҳозирги тожик тилида *ўрдак*, ҳозирги форс тилида *ордак*, курд тилида *werdek*.

Сўзнинг этимони ҳақидаги материалларни учратмадик. Бу сўз тарихан ясама бўлиб, унинг бош морфемаси ёки биринчи компоненти *ор-ор-өр-ур* — дир. Мазкур бош морфема туркий тиллардаги *ўрмаламоқ*, *ўрмоқ* феълларининг *ўр* — асосининг ўзидир. Биз номини тадқиқ қилаётган парранда сувда, худди инсон ерда ўрмалаганидек ҳаракат воситасида сузади. Мана шу асосий белгиси асосида, уни бошқа тур паррандалардан фарқлаб, ҳаракати эътиборга олиниб номланган. Х асрда қайд этилган *odrak* вариантыда, бизнингча, товуш ўзгариши бўлган бўлиши керак (метатеза ҳодисаси). Лекин қозок, қорақалпоқ тилидаги *уйрек*, бошқирд тилидаги *эйрэк*, уйғур тилидаги *өдэк* каби вариантларда ҳам метатеза ҳодисаси (*д-р*) ва туркий тиллардаги фонетик қонуният *д* нинг *й* лашиши амал қилган. Кўпгина туркий тилларда бу *й* лашиш ҳодисасига ўтмаганича, сақланиб қолган.

Сўзнинг ёрдамчи морфемаси *-дак-дөк-дек-дэк* да ҳам товуш ўзгариш ҳодисаси амал қилган (*т* > *д*). Ёрдамчи морфеманинг асоси қадимги туркий тилдаги *тэк* 1) *анчайин*, *шунчайин*; 2) *жим* (ўғузча) (МК, I, 321) сўзининг ўзидир. Шунда *ўрдак* сўзининг асл маъноси тинч, секин ўрмаловчи, сузувчи, ҳаракат қилувчи демакдир.

УЙ—РУЗГОР ВА ХҲЖАЛИК БУЮМЛАРИ НОМЛАРИ

Алишер Навоий асарларида бу туркум сўзлар тилдаги катта бир қатламни ташкил қилувчи, кундалик ҳаётда энг актив қўлланувчи тил бирликларидир. Шоир асарларида 670та шу типдаги номлар қайд этилган бўлиб, унда айрим-ларининг фонетик вариантлари ҳам шу ҳисобга кирилади. Номлар орасида анча каттагина қисми форс-тожикча ва араб тили материаллари ташкил қилади. Бундан биз, бу ўринда ўзбекча ва форс-тожикча номларнинг баъзилари устида фикр юритамиз.

КИЙИМ, БЕЗАК, ХҲЖАЛИККА ДОИР НОМЛАР

Бу тилдаги сўзлар шоир ижодида 330 та бўлиб, унда синонимлар, бир сўзнинг фонетик вариантлари ҳам тўп-ланган. *Дасторхон* — форс-тожик тили материали бўлиб, эски ўзбек тилига ўтиб ўзлашган. Ҳозирги ўзбек адабий тили ва лаҳжаларида турли фонетик кўринишларда ҳам актив қўлланади. Алишер Навоий асарларида қуйидагича келади:

*Тугатгач сўзин шоҳи бисёрдон,
Баковул келиб ёйди дасторхон*
(СИ. 1482).

Қадимги туркий ёзма манбаларда (V-XIII асрларда) бу сўз қайд этилмаган. Шу сўз ўрнида X-XI асрларда *тэв-сі* — дастурхон (МК., I, 399), *тегі* — дастурхон (МК., 403, П, 58), *тегу* — турли овқатлар тўла стол, дастурхон (МК., I, 403) каби сўз ва вариантлари қўлланган. Ҳатто, XIV аср Хоразм ёзма ёдгорликларида ҳам *дасторхон* сўзи қайд этилмаган.

Эски тожик тилида *дасторхон* **داستارخوان** шаклида қўлланиб, икки маъно ((а) суфра, дастурхон, б) завола, меҳмондорчилик ва тўйдан келтирилган овқат) англаган. Ҳозирги эроний тилларда: тожик тилида *дастархон-дастурхон*, (*дастархан*) уст. 1) обеденная скатерть;

2) накрытый стол; 3) салфетка, афғон тилида (*дастархан*), курд тилида *destarhan* каби маъно ва шаклларда учрайди.

Ушбу сўз тарихан кўшма бўлиб, у икки мустақил сўздан — *дастор-дастар* ва *хон* каби компонентларнинг қўшилишидан ясалган. Эроний тилларда бу икки компонент синоним сифатида ҳам келади. Лекин бу икки синоним сўзнинг қўшилиб, кўшма от ҳосил қилиши қизик ҳодисадир. Алишер Навоий асарларида ҳам яна *дасторхон* сўзига *хон* сўзи синоним бўлиб келади:

*Сафиҳ золим ила бўлма хон уза ҳамдаст,
Муносиб ўлмади ит чунки ҳамтабақликқа*
(НШ. 707).

*Кўрса биров хониди курси, фатир,
Дер ани кўк саҳнида бадри мунир*
(ХА. 179).

Ҳозирги форс тилида эса *дасторхон* сўзига синоним бўлиб *пишандоз* (*пиш* — олд, *андоз* <*андохтан* — солмоқ; олдга солинадиган, олдга тўшаладиган маъносида) сўзи келади:

« *پيش انداز — دستارخوان بارجه دز وقت طعام بروی
ذانو کسرتند* » (*طوسی. لغت*)

(135). Мана шу фактик материаллардан кўринадики, бу икки компонентнинг маъноларини алоҳида кўриб чиқиш натижасидагина аниқ маълумот ва хулосага эга бўлиш мумкин. Эроний тиллар луғатларида берилган маълумотлар: *хан* — столъ (Хашаб, 1906); *خوان* — стол, скатерть накрываемая на полу для обеда и ужина (Дмитриев, 1906, 126);» (*хан*) накрытая скатерть с кушаньями, сервированный стол (Миллер, 1960, 199); *خوانچه* (*ханче*) 1) поднос с лакомствами; 2) гостинец, посылаемый на подносе; 3) лоток (Миллер, 1960, 199); обеденная скатерть; *دستارچه* маленькая скатерть, салфетка; платок, полотенце; *دستار* — чалма, тюрбан, платок (Гаффаров, I, 1914, 337); -*dastarhan*-

دست خوان « *دستار خوان — سفره جم دستی* » (*طوسی. لغت*) -*dasmhan* — Кайд этилганлардан маълумки, *дасторхон* сўзи икки мустақил сўздан иборат. Унинг биринчи компоненти *дастор* ҳам тарихан ясама сўздир (*даст*+*(д) ар*). Иккинчи компоненти *хон* ҳозирги эроний тиллардаги *хона* ва *хонумон* сўзининг би-

ринчи компоненти *хон* билан бир асосдан бўлиши керак. *Дасторхон* сўзи кўпчилик туркий тилларда ҳар хил вариантларда учрайди: уйғур тилида (дасуқан), диалектларида *داستوغان* (*дастуған*), *داستورخوان* (*дас-турхон*), *داسقان* (*дасқан*) (Уйғ.-русс.сл. 1968, 435; Малов, 1961, 105), қирғиз тилида *дасторхон*, ўзбек тилида *дастурхон*, унинг лаҳжаларида (Самарқанд-Бухоро диалектида) *дасхон-дасархон-дасирхон-дасурхон-дасихон-дастурхон*, козок тилида *дастарқан*, қорақалпоқ тилида *дастурқан*. Демак, *дасторхон* сўзи икки компонентдан ясалган сўз бўлиб, унинг биринчиси мустакил ҳолда ҳам иккала компонент қўшилгандан кейинги англатадиган маънода қўлланади. Биринчи компонентда, кейинчалик, фонетик ўзгариш (*о>у*) бўлган. Бунда *дастур* варианты форс-тожик тилидаги мустакил қўлланувчи *дастур* сўзига алоқаси йўқ. Кейинги формаси ҳақида луғатларда батафсил маълумотлар берилган (Миллер, 1960, 219; Баранов, 1962, 320; Словарь урд.-хинд.-анг., I, 516; 86).

И с и р ғ а

Исирға сўзи V-XIV асргача битилган туркий ёзма манбаларда қайд этилмаган. Алишер Навоий асарларида *исирға* тарзида қўлланган:

*Олтун и с и р ғ а к и қулоқ оғритур,
Зарҳол этукдурки, аёқ оғритур* (ХА. 126).

Ҳозирги туркий тилларда: ўзбек тилида *исирға*, туркман тилида *ысырға*, қорақалпоқ тилида *сырға*, бошқирд тилида *һырға*, козок тилида *сырға*, олтой тилида *сырга* каби вариантларга эга. Туркий тиллар луғатларида: жд. *ايسيرگا ايسيرغه* *серьга* (Будагов, I, 1869, 194), *исарға-ысырға*, *ицирға* *ايسارغه - ايسيرغه* (Радлов, I, 2, 1525, 1527) каби маълумотлар бериләди. Лекин сўзнинг состави ва этимони ҳақидаги тадқиқот ишларини учратмадик. *Исирға* сўзи қадимги рус тилига ўтиб ўзлашган ва *серьга* вариантыда ҳозирги рус тилида ҳам истеъмолда. *Серьга*. Общепринятой этимологии нет. Вероятно, является др. русским заимствованием из тюркск. яз. В таком случае *серьга* — буквально «кольцо» (Шанский, 1971, 407).

Сўзнинг состави тарихан ясамадир (*ис+ир+ға*). Уни морфологик бўлақларга ажратиш натижасида икки хил

этимон бериш мумкин. 1) *исирға* сўзи қадимги туркий тилдаги *اسرماق* *ісіртмақ* — *тишлатмоқ*, *ісіртті* — *тишлатди*. (МК., III, 433). *اصرتماق* — *ісірмақ* — *тишламоқ* (МК., I, 188) ва *ысырған* (*اصرغان* *ысыр+ған*) — кусающий, злой, обыдний, *ысырт* (*ысыр+т*) — заставить кусать (Радлов, I, 2, 1389) сўзининг феъл формаси бўлиб, кейинчилик отлашган. Бунда феълнинг инфинитиви *исирмоқ* ва ундан яна бошқа *исиртмоқ* формаси ясалган. *Исирмоқ* феъли билдирадиган маъно *исирға* номи билан аталувчи буюмнинг асосий белгиси қулоққа тақилгандан сўнг унинг икки учи бир-бирига «тишлатиб» ёки бири иккинчиси «ичига» киритиб қўйилади. Мана шу «тишлатиш» белгиси воситасида номланган бўлиши керак.

2) Қозок олтой, қорақалпоқ тилларидаги *сырға-сырға* ва бошқирд тилидаги *һырға* вариантлари эса *исирға* сўзига бошқача этимон беришни талаб қилади. Бунда сўз бошидаги *и* унлисининг қўлланмаслиги, *исирға* сўзини *исирмоқ* сўзи билан боғлашга шубҳа туғдиради. Шунинг учун унинг манбаини бошқа сўздан излашга тўғри келади. Сирт сўзининг маъноси баъзи томонлари билан *исирға* сўзига, унинг тузилишига мос келади. Бу ҳолат яна қўшимча материал талаб қилади.

Мана бу қайд этилган *исирға* сўзининг икки хил этимонидан биринчиси ҳақиқатга яқинроқдир. Чунки унда тишлаш, тишламоқ маъноси, яъни қулоқни «тишлатиб» қўйиш, тешигидан ўтказиб қўйиш жараёни қаралиб номланган.

К и з - к и й з - к и й и з

Бу сўз умумтуркий бўлиб, ҳозирги туркий тилларнинг кўпчилигида истеъмолдаги тил бирлигидир. Ўрхун-Енисей ёзма манбаларида *ki(d)iz* (Малов, 1961, 394), Махмуд Қошғарий луғатида *кізіз* — *кигиз, наMAT*; *ківіз* уйга, ерга солинадиган кенг ва элли палос (МК., I, 347), *кэча* — *наMAT* (Ўғуз) (МК., 238); *кіјіз* — *наMAT* (МК., I, 466), *кувуз* — юнгдан тўқилган палос, гилам, шолча (МК., III, 178); «Қипчоқ тили луғати»да *кујуз* — *кийиз* (Муталлибов, 1968, 223), Алишер Навоий асарларида *киз*, *кийз*, *кийиз* каби вариантларда учрайди:

*Чун мени Мажнун бошин атфол тоши
синдурур,
Оҳ ўти жўлида сочимдин анга к и з
кийдурур* (НШ. 148)

*Кийиз порасин охи куйдуруб чуст,
Боши ярасига боғлади руст* (ЛМ. 779).

*Бир замондин сўнгра аёгин кийиздин чиқарди ва
қўпти ва ўз-ўзига дер эрдик,..* (НМ. 151).

Сўзнинг этимони, морфологик состави ҳақидаги қайдларни учратмадик. Ҳозирги туркий тилларда: қирғиз тилида *кийиз*, туркман тилида *кече*, қозоқ тилида *киіз-кигіз*, қорақалпоқ тилида *кийиз*, озарбайжон тилида *кеч*, уйғур тилида *киргиз*, унинг лаҳжаларида *кигіз* (Малов, 1961, 130), ўзбек тилида *кигиз*, бошқирд тилида *кейез*, татар тилида *киез*, олтой тилида *кийис*, ойрот тилида *киис* (Баскаков, 1972, 222) каби ва туркий тил луғатида дж. тат. *кйиз* *киізъ* *кз* *кмуз* *кмуз* тоб., алт. *киисъ* — войлок, кошма (Будагов, II, 1869, 183) сингари турли вариантдаги кўринишлари бор.

Маҳмуд Қошғарий луғатида яна *кэча* — наMAT (ўғуз) (МК., III, 238), *кэжук* — кигиздан қилинган ёмғир ёпинғичи (МК., III, 182), *кедук* — ёпинғич (МК., 371), *киmiş-ка* — гулдор наMAT (МК., I, 452) каби маълумотлар учрайди. Булар мазкур сўзнинг тарихи ва этимонини ёритишда восита бўлиб хизмат қилади.

Сўз тарихан ясама бўлган. Унинг асоси ҳозирги ўзбек ва бошқа туркий тиллардаги *кийим*, *киймоқ* сўзлари билан бирдир *кз* *кз* — *кэзгу* — кийиладиган ҳар бир нарса. МК., I, 405; *кз* *кз* — *кэзилги* — кийилди МК., II, 157; *кз* *кз* — кийди МК., II, 341). Келтирилган сўзлардаги умумийлик *кэ-ки-ки* бўлиб, унинг маъноси «яширмоқ, бекитмоқ» бўлиши керак. Чунки *кийим*, *киймоқ* сўзларида ҳам танани материал билан яширмоқ, бекитмоқ маъноси ётади. Тадқиқ этилаётган *киз-кийиз-кийиз* сўзлари маъносида ҳам яширмоқ, бекитмоқ маъноси бор. Бу яширмоқ, бекитмоқ маъноси *кизни* тайёрлаш жараёни билан боғлиқдир. Дастлаб жун яхшилаб тайёрлангандан сўнг маълум катталиқ ва кенгликдаги материя устига бир хил қалинликда ёйиб чиқилади. Сўнгра устидаги жуни билан зич қилиб ўралади. Мана шу материя «орасига» олиниши (*киз*, *кэз* асоси маъносига мос келади) асосида номланиш ва от ясовчи кўшимча-*к-г* воситасида *кэз+ик-киз+иг* каби формага эга бўлган. Кейинчалик *киз+из* каби фонетик ўзгаришда ҳам қўлланган Ҳозирги айрим туркий тиллардаги *кигиз* вариантыда *мета-теза* ҳодисаси юз берган. XI—XIII асрларда *кизла* — прятать, скрывать, *кизланчу* — скрытый, спрятанный; *кизли* — тайный, скрытый (Боровков, 1963, 178); *кизладі* — яширмоқ (Муталлибов, 1968, 218) каби

сўз ва унинг вариатлари қўлланганки, *киз, кийз, кийиз*, сўзи этимони ҳақидаги фикримизни тасдиқлайди. Ҳатто, ҳозирги ўзбек тилининг қарнок лаҳжасида *кизлэмэк-кизламак* — яширмак (Шоабдурахмонов, 1971, 145) сўзи ҳам ўзининг тарихий маъноси ва шаклини ёрдамчи морфемаси *ча, че* ҳақида фикр юрита олмаймиз. Яна ойрот, олтой тилларидаги *-ис* морфемаси ҳақида ҳам (Лекин *с//з ҳо-дисаси ҳам мавжуд*).

К и с с а

Бу сўзнинг манбаси илмий адабиётларда ҳар хил кўрсатилади. Ўрхун-Енисей ёзма манбаларида, Маҳмуд Қошғарий луғатида, «Тафсир»да, кипчок тили луғатида қайд этилмаган. XIV аср Хоразм ёзма ёдгорликларида *кис* کيس т.-перс. кошель, мешочек (Фозилов, I, 1966, 612) ва Алишер Навоий асарларида *кисса* тарзида учрайди:

*Гар к и с с а тўла жаҳон моли эса,
Хушироқ андин агар кўнгул холи эса*
(НЖ. 24).

Кисса сўзи ҳақидаги илмий маълумотлар: کيسه
п. — *кисэ* 1) карманъ. 2) тур., ад. мешочек, кошелек, *кисетъ*, в кир. *ксэ*, кожаная сумочка, привязываемая ремненным поясом снаружи платья (Будагов, П. 1869, 178); осетин. *кисх, киссх, ких* кошелек, мешочек, карман; Арабское слово, широко распространившееся в языках Средней Азии, Кавказа и Восточной Европы: араб *kis*, перс. *kisa*, тюрк. *kise, kесе* — мешок, сумка, кошелек; арм. *ksak* кошелек, груз. *kisa* — кошелек, *кисет*, чеч. *kisa*, каб. *kisa* карман (Абаев, I, 1958, 613).

Эски тожик тилида *киса* — пул сақлайдиган халтача, хамён (Ф. З. Т. I, 1969, 554), ҳозирги эроний тилларда: тожик тилида *киса*, форс тилида (*кисе*) 1) кошель, мошна; мешок; 2) грубая перчатка, которой банщик растирает тело (Миллер, 1960, 414), курд тилида *kisik*, тожик тилининг лаҳжаларида *киса, кисса, киста* (Расторгуева, 1963, 121); ҳозирги араб тилида كيس + كيس мешок (Борисов, «Русск. арабск. сл.», 1967, 443); ҳозирги туркий тилларда: ўзбек тилида *кисса*, туркман тилида *кисе*, озарбайжон тилида *кисэ*, қорақалпоқ тилида *кисе*, татар тилида *кесэ*, бошқирд тилида *кесе* каби кўринишларда қўлланади.

Кисса сўзининг этимони ҳалигача аниқланган эмас. Бу сўзнинг тарихий маънолари ва структураси у ҳақда аниқ

фикр этимон беришни кийинлаштиради. Чунки кадимги туркий тилларда ҳам шу сўзнинг маъноси ва шаклига мос келувчи сўз (*кизмоқ* — яширмоқ; каранг: *кийз*, *кийиз*) бор. Яна *кечмоқ* инфинитиви маъноси ҳам мос келади. *Кисса* — кесиш натижасида ҳосил бўлганга ўхшайди. Ҳозирги рус тилидаги *карман* сўзи ҳам кадимги туркий тилдан ўзлашган (Шанский, 1971, 189). Лекин айрим тилшуносларнинг бу сўз манбаини араб тилида кўришлари асосли бўлмаса керак.

Юқорида қайд этилган материаллар асосида бу сўзга икки хил этимон бериш мумкин:

1) Сўзнинг манбаи туркий тил бўлиб, у *киз* — яширмоқ, бекитмоқ маъносини англатувчи сўздан ясалган (э)с ҳодисаси туркий тилларга хос конунтиятдир). Сўз охиридаги ёрдамчи морфема кейинчалик кўшилган. Бу хил этимон берилганда, сўзнинг маъноси «яширувчи, бекитувчи, сақловчи» кабилардир. Бу маънолар эса *кисса-кисса* номланувчи кийим бир бўлагининг функциясига мос келади.

2) Сўзнинг манбаи эроний тиллар бўлиб, ундаги (*кис*) *складка*, *морщина* (на ткани, платье) (Миллер, 1960, 414) сўзи билан бир хил бўлиши керак. Чунки *кисса* ҳам буклаб, қатлаб тикилади. Мана шу букланиши, қат қилиб тикилиши, унинг номи бўлиб қолганга ўхшайди.

К ў н г а к - к ў н г л а к - к ў н г л о к

Кўпгина туркий тилларда актив қўлланувчи бу сўзнинг манбаи туркий тиллардир. У Ўрхун-Енисей ёзма манбаларида қайд этилмай, Маҳмуд Кошғарий луғатида *کنگلاک* *кўнлақ* (МК, Ш, 394), «Қипчоқ тили луғати»да *کوکلاک* *комлақ* — *кўйлақ*, *کوملاک* *конглақ* — *кўйлақ* (Муталлибов, 1968, 220, 222), XIV аср Хоразм ёзма манбаларида *کوڭلاک* (*Фозилов*, I, 1966, 621), Алишер Навоий асарларида *кўнгак*, *кўнглақ*, *кўнглок* каби вариантларда учрайди:

К ў н г л а к и н г барги гулу устида
гулранг йилақ,

Гул киби жисминг уза уйлаки, гулгун
к ў н г л а к (ФС. 349).

Жисми гулгун, к ў н г л о к и гул узра гул,
Кўрмагидин тобсиз юз минг кўнгул
(ЛТ. 75).

К ў н г а к и урёнлиқ эрур зийнати,
Тира бўлур, бўлса булут хилъати
(ХА. 167).

Сўзнинг тарихи хақидаги маълумот: *коңлак* — рубаха, калм. *kiləd* — тоже (*>kojileg>*коңал-ег); казах. *којпак* (то же) (Рамстедт, 1957, 187). Ҳозирги туркий тилларда: ўзбек тилида *кўйлак*, унинг лаҳжаларида *кўйнак*, уйғур тилида *көйнәк* (Уйғ.-русск. сл., 1961, 110), уйғур тилининг лаҳжаларида *коғилек*, *коілак*, *коінак*, *конак*, *коңлак*, *коңнак* (Малов, 1961, 131, 132), қирғиз тилида *көйнөк*, туркман тилида *койнек*, қорақалпоқ тилида *койлек*, татар тилида *кулмак*, бошқирд тилида *кулдәк*, қозок тилида *көйлек*, турк тилида *gomlek* (*gi*) каби фонетик ўзгариш ва вариантларда қўлланади. Ушбу сўзнинг этимони хақидаги маълумотларни учратмадик. Мана бу қайд этилган сўзнинг диахроник ва синхроник формаларини ўзаро қиёслаб, сўзга икки хил этимон бериш мумкин: 1) Сўзнинг асоси қадимги туркий тилдаги *кўн* — тери сўзига бориб такалади: *кон* — фақатгина от териси. Чунончи, *ات كوني* *ат коні* дейдилар. Баъзан бу сўз одам терисига ҳам қўлланади. Чунончи, *كۆنى قويدى* *кўни қуриді* дейиладики, у ўлди демакдир (МК., Ш, 154), *ال كۆنگ قىشلادی* *ол конуг қазішладі* — у кўндан қайиш кесди (МК, Ш, 348).

Функция жихатидан ўхшашлиги — организмни ташқи таъсирлардан ҳимоя қилишдалиги асосга олиниб, *кўн+іг+ла+к* бўлиши керак. Лекин бош морфема охиридаги *н* сонор ундош товушининг *м*, *л* га ўтиши туркий тиллардаги умумий фонетик қонуниятдир. Бу хил этимон асослироққа ўхшайди.

2 Сўзнинг асоси қадимги туркий тилдаги *коммак* инфинитивига бориб боғланади: *كومدى* *комді* — кўмди (*комар*, *коммак*) (МК., П, 35). Бунда *кўммоқ* феъли маъноларидан беркитмоқ, яширмоқ маънолари асосида номланган бўлиши мумкин (*кўм+ла+к*). Чунки *кўйлак* гавда, танани «бекитиб», «яшириб» туради.

Л а ч а к

Бу сўзнинг қайси тил материали эканлигини, унинг морфологик составини, этимонини аниқ белгиламагунча айтиш қийин. Чунки у ҳам туркий ва ҳам эроний халқлар тилида, деярли, бир хилда қўлланади.

Ўрхун-Енисей ёзма манбаларида, Маҳмуд Кошғарий луғатида, «тафсир»да, «Қипчоқ тили луғати»да, эски тожик тилида *лачак* сўзи қайд этилмай, Алишер Навоий асарларида учрайди.

Тун уза ойдину ойдинда субҳ эркинму,

Хозирги эроний тилларда: форс тилида لچک — лачак
1) женский платок треугольной формы; 2) род женского
плаща (Миллер, 1960, 436), тожик тилида лачак
1) кусок белой ткани, которым старухи закрывают
грудь и подбородок; 2) борода (у птиц) (Тадж.—
русск. сл. 1954, 204); (Афгон комуси, 224) لچگ که زبان
«بر سر کنند» ладык — лачык 1) белый головной пла-
ток; 2) белая кисея, белая марля» (Сл. курдск.-
русск., 1960, 491); Хозирги туркий тилларда: ўзбек
тилида лачак, унинг диалектларида: лэчэч — лакач
(жўш) арх. лачак — старинный женский головной убор,
лэчэј-лачай (Кашкадарё) // лэчэк-лачак // лэчэк-лечак
(Хоразм) этн. донна рўмол (Шоабдурахмонов, 1971,
170, 172), Самарканд — Бухоро диалектида лачак-лэчэј;
озарбайжон тилида лэчэк, уйгур тилида лэсэк — женское
головное покрывало (Баскаков, 1939, 91), унинг лахжа-
ларида личак — платок, покрывало, шаль на голову
женщины (Малов, 1954, 167), лачык, лачак — покрывало
на голову у женщин (Малов, 1961, 134, 135),
туркман тили диалектларида лечек (Туркм.-русск., сл.
1968, 432) каби кўринишларда учрайди. «Туркий тиллар
луғатида» дж. ад. — лэчэк (Будагов, II, 1871,
188) ва «Ғиёс ул-луғат»да (437-саҳифа) ҳам бу сўзнинг
манбаи туркий тиллар эканлиги кўрсатилган. Сўзнинг
этимони ҳақида маълумотларни учратмадик. Ўзбек халқи
этнографиясига доир адабиётларда лачак сўзига изоҳ
берилиб, яна бошқа желак сўзи изоҳланади: «При
выходе из дому по голову набрасывали еще легкий
халат без подкладки, сшитый из полосатой ткани —
джелак (желак)» (Этногр. очерки узб. 1969, 124).
Бу ҳам лачак сўзининг туркийча эканлигини тасдиқлайди.
Бунда факат туркий тилларда иккиламчи ясалганлиги
назарда тутилади.

Бизнингча, бу сўз ясама бўлиб, у лач+ак бўлиши
керак. Бунда лач эроний тиллар материали ва -ак
туркий от ясовчи кўшимча воситасида лачак формасини
олган. Эроний тиллардаги лач сўз-морфемаси инсон
танаси аъзоси -лунж ва лагом-лигомнинг арабийлашган
шакли лижом сўзлари билан бир умумий асосга эгадир.

Демак, лачак сўзи лач+ак каби морфологик составига
эга бўлиб, лунжни боғловчи демакдир.

Пойтоба

Бу сўз форс-тожик тилидан эски ўзбек тилига ўтиб ўзлашган. Қадимги туркий ёзма манбаларда (V—XIII асрлар) қайд этилмаган. Алишер Навоий асарларида *пойтоба* шаклида қўлланган: «*Шайх ул-ислом дебтурки, Абу Наср Ҳожи манга дедиким, шайх Тарзийни кўрдумки, бир дарवेशнинг пойтобасин кўзга суртар эрди* (НМ. 102). Эски тожик тилида *пойтаба*//*потоба* پاي تابه // پاتاابه // шаклида, ҳозирги эроний тилларда: тожик тилида *пайтоба*, унинг лахжаларида *пайтова* (Расторгуева, 1963, 154), форс тилида *-пай-табе* — род башмаков (Миллер, 1960, 88), афғон тилида پاي تابه — *пайтаве* каби ва туркий тиллардан: ўзбек тилида *пайтава*, унинг Самарқанд — Бухоро диалектида *пайтова-пайтоба-пайтава*, уйғур тилида *пайтима*, уйғур тилининг лахжаларида *пайтама* (Малов, 1961, 143) сингари фонетик ўзгаришларда истеъмоладир.

Ушбу сўз тарихан ясама бўлиб, у *пой* — оёк, *тоб* <*тофтан* — айлантирмоқ, бурамоқ ва *-а* сўз ясовчи морфемадир. Демак, *пойтоба* — бу оёкка ўрайдиган, оёкка ўраладиган каби маънони билдиради.

Қадимги туркий тилларда *пайтоба* сўзи ўрнида журканжу сўзи ишлатилган: «эр журканжу сарланді — одам оёғига пайтава ўради (МК., II, 287). Эроний тилларда *пой-по* сўзи кўпгина кўшма сўзларнинг компонентларидан бири, ясама сўзларнинг бош морфемаси бўлиб келади. Этимони ўз ўрнида ёритилади.

Поки

Поки сўзи эски ўзбек тилига форс-тожик тилидан ўтиб ўзлашган. Ҳозирги ўзбек адабий тилида бу сўз қўлланмай, *устара* сўзи ишлатилади. Ўзбек тилининг бир неча лахжаларида турли фонетик вариантларда учрайди: *покепоке* (Қашқадарё) *па:ки* (Жанубий Хоразм), *поку*//*покъ* — *поку*//*поки* (Бухоро)//*пәки* — *паки* (Кипчок) (Шоабдурахмонов, 1971, 216).

Поки сўзининг бош морфемаси *пок* — тоза, озода қадимги туркий ёзма манбаларда қайд этилган. Лекин шу асосдан ясалган ясама сўз *-поки* Ўрхун-Енисей ёзма манбаларида. Маҳмуд Қонгарий луғатида, «Таф-сир»да, «Кипчок тили луғати»да қайд этилмаган. Алишер Навоий асарларида *поки* тарзида қўлланган:

Чу мен қилдим аён поки нишоним,

Керакки, топқай энди табъи софи (БВ. 716).

Эски тожик тили ёзма манбаларида бу сўз қайд этилмаган. Ҳозирги эроний тиллардан фақат тожик тилида *поку*, афғон тилида *پاکى* — *паки* шаклида, форс тилида эса бу асбоб *тиғ-теғ* деб номланади.

Поки сўзи ясама бўлиб, *упок* — тоза, озода маъносидаги бош морфема ва *-и-у (и>у)* ёрдамчи морфемалардан ташкил топган. *Поки* — тозалагич, тоза қиладиган маъносини билдиради. Бу сўз тожик тилида ясалган бўлиши керак. Чунки бошқа эроний тиллар (форс, курд) луғатида бу сўз йўқ. Тожик тилидан яна шу типда ясалган *този* — ит сўзи ҳам бор (*тоз+и, тоз<тохтан* — югурмок, чопмок).

П а л о с

Бу сўз форс-тожик тилидан эски ўзбек тилига ўтиб ўзлашган. Ҳозирги ўзбек адабий тилида ва унинг лаҳжаларида ҳам турли фонетик ўзгаришларда қўлланади. Ўрхун-Енисей ёзма манбаларида, Маҳмуд Кошғарий луғатида, «Қипчоқ тили луғати»да қайд этилмаган. Алишер Навоий асарларида *палос*, *полос* каби вариантларда учрайди:

*Жанда бирла киши дарвиш эмас, бўлса фано,
Тенгдурур хоҳ п а л о с ўлса тўнунг хоҳ ипак*

(ФС. 348)

*Эғнидин солди шоҳвор либос,
Кийди ўрнига шомранг п о л о с* (СС. 992)
*Оқибат кунжи гулхани топти,
Ўтиб ўзга п а л о с и н и ёпти* (СС. 992)

Эски тожик тилида *палос* *پالاس* 1) гилам, наMAT, жундан тўкилган нарса; 2) юнг қўшиб тайёрланган мато; 3) жун қўшиб тайёрланган матодан тикилган кийим; 4) мажоз. макру фируб (Ф. З. Т. 2, 1969, 21) каби маъноларда учрайди. Ҳозирги эроний тилларда: тожик тилида *палос*, форс тилида *палас*, курд тилида *палас* шаклида қўлланади. Эрон тиллари луғатида қуйидагича маълумот бор: (128

«پالاس — پشمينه ساطير که درويشان پوشند» (طوسى. لغت)
palas — » *Палос* сўзи ясама бўлиб, *у па-по+л*

(иб)ос каби морфологик составларга эга бўлган. Сўзнинг маъноси ҳам аталмиш нарсанинг функциясига мос келади. *Палос-полос* сўзидаги *па-по-по* -оёк, *лос* (либос, яъни оёқ либоси маъносидадир).

Палос сўзининг этимони ва маъносини тасдиқловчи *пайпоқ* сўзи (*пай-пой-по* — оёк ва *поқ* (боғ; белбоғ сўзи сингари)нинг биринчи компоненти *палос* сўзининг биринчи компоненти билан бир хилдир.

Рўй мол

Рўй мол сўзи эски ўзбек тилига форс-тожик тилидан ўтиб ўзлашган. Ҳозирги ўзбек адабий тили ва унинг лаҳжаларида актив қўлланади.

Ўрхун-Енисей ёзма манбаларида, Маҳмуд Кошғарий луғатида, «Тафсир»да, «Қипчоқ тили луғати»да қайд этилмаган. Алишер Навоий асарларида *рўй мол* тарзида учрайди: *Ва руқъа ҳошиясида қасида силаси бир бўрк била сарафроз қилиб, бир рўй мол мужиби обрўй қилиб эрдилар* (НМ. 31). Эски тожик тилида *рўй мол*

— *матои чаҳор — гўша бурида дўхташудае, ки ба сар меансозанд, сарандоз, миқнаа; рўпоққун, дастмолчаи кисаги* (Ф. З. Т. 2, 1969, 160), ҳозирги эроний тилларда: тожик тилида *рў мол*, форс тилида — *румал* полотенце; платок (Миллер, 1960, 253), афғон тилида *رومال* — *румал* 1) полотенце, 2) платок (афғ.-русс. сл. 1962, 277), форс тили изоҳли луғатида ҳам *румал* —

«*رومال — دستمال یزرنگی که با آن 304*»
«*رومال*» шаклида истеъмолдалиги кўрсатилган. Сўз тарихан қўшма бўлиб, у *рўй-рў* — юз, бет ва *мол* (молидан — суртмоқ, артмоқ маъноларини англатувчи сўзлардан ясалган. Сўзнинг бу формадаги дастлабки маъноси бетни артадиган, бетни суртадиган, бет аритгич кабилар бўлиб, бошни бекитадиган, бошга боғлайдиган, бош боғлагич маънолари кейинчалик пайдо бўлган (Яна *дастрў мол* сўзи борки, у *даст* — қўл ва *рў* + *мол* формалари маъносидан қўл, юзни артгич, артадиган материал демакдир).

Харос

Харос сўзи форс-тожик тили материали бўлиб, у эски ўзбек тилига ўтиб ўзлашган. Айрим манбаларда бу сўзни арабча деб кўрсатилади («*ا. خرس* — мель-

ница, приводимая в движение животными (у Вамбери не сказано где употребляется в таком значении; в арабском, такого значения не имеет) (Будагов, 1, 1869, 531). Сўзнинг форс-тожик тили материали эканлигини унинг составидан — компонентларидан аниқ билиш мумкин. Ўрхун-Енисей ёзма манбаларида, Маҳмуд Қошғарий луғатида қайд этилмай, Алишер Навоий асарларида *харос* шаклида учрайди:

*Қаро юз била чархи гардуннишин,
Нечукким, харос уйи узра чибин* (СИ.
1201).

Эски тожик тилида *харос* — خراس — эшак, ҳўкиз ва бошқа катта чорва моллари ёрдамида айлантирилади-ган тегирмон (Ф. З. Т. 2, 1969, 466), ҳозирги эроний тилларда: тожик тилида *харос*, форс тилида — *харас* (Рубинчик, том 1, 1970, 543), форс тили изоҳли луғатида *харос* тарзида келади. (223).

«خراس — اسپاي يزرک که باشتور کردد»-*харос* —) Бу сўз ҳозирги ўзбек адабий тилида ишлатилмай, унинг Самарқанд — Бухоро диалектида *харос* тарзида қўлланади. Яна Хоразм мевасида *хараз* (Абдуллаев, 1961, 141). *Харос* сўзи тарихан қўшма сўздир. Унинг биринчи компоненти *хар* англатган маъноларга кўра, икки хил этимон бериш мумкин.

1) *харос* сўзининг биринчи компоненти *хар* — эшак ва *ос* — тегирмон, яъни эшактегирмон демакдир. Тегирмоннинг яна бошқа тури *осиё* (<ос+и+jo(б)> <ос+и+о, яъни сув тегирмон демакдир.

2) *харос* сўзининг биринчи компоненти *хар* — катта, улкан ва *ос* — тегирмон, яъни катта тегирмон демакдир. Бу қарашни тасдиқловчи دستاس — *даст-ас* — қўл — тегирмон (Миллер, 1960, 218) сўзи форс тилида мавжуддир.

Ў ч о қ

Умумтуркий бўлган бу сўз Ўрхун-Енисей ёзма манбаларида қайд этилмай, Маҳмуд Қошғарий луғатида *اچق* — *очақ* — ўчоқ (МК., 1,95), *اچقلندي* — *очақланди* — ўчоқ кўрилди (МК., 1, 288), *چچلق* — *очақлиқ* — ўчоқли (МК. 1, 166), Алишер Навоий асарларида *ўчоқ* тарзида қўлланган:

*Наълим ичра доғ учун қўйғон фатила дуд
ила,*

Ўчоқ сўзи тарихан ясамадир. У ҳақда берилган маълумотлар *ошақ* сўзи туркий тилларда *от* билан *жақ* (*жағу*) сўзларидан ясалган (*од+жақ//жағ*)*отжақ//од-жағ*)*ожақ//ошақ//ошақ//очақ*; коз. *ошақ*, тат. *учак*, ёкут. *осох*, озерб. *оджағ*, туркча *ожақ*; (Зардуштиларнинг фикрича, *ўт* сўзига кичрайтиш маъносини ифодаловчи *-жақ//жағ* кўшилиб, *ошақ* сўзи пайдо бўлган) (Қозок этим, 1966, 155; Шанский, 1971, 320).

Бу келтирилган этимонда сўзнинг асоси тўғри кўрсатилиб, қолган бошқа морфемалари, бизнингча, изоҳни талаб қилади. Бунинг учун яна туркий тиллардан материал излаймиз. Ҳозирги туркий тилларда: ўзбек тилида *ўчоқ* ўзбек тилининг Хоразм шеvasида *о:жақ* (Абдуллаев, 1961, 124), уйғур тилида *очақ* унинг лаҳжаларида *очағ*, *очақ*, *учағ*, *учақ* (Малов, 1961, 142, 166), қирғиз тилида *очоқ*, туркман тилида *ожақ*, қорақалпоқ тилида *ошақ* сингари кўринишлари ҳам бор.

Бош морфема *ўт* — оловнинг ўзи Ўрхун-Енисей ёзма манбаларида *оот*, *от* (Малов, 1951, 404, 405), ҳозирги туркий тилларда, деярли бир хилда, *от* шаклида ишлатилади. Шу нарса характерлики, форс-тожик тилидаги *оташ* — олов сўзининг ҳам туркийча *ўт* — оловга алоқаси бўлса керак (яна *ўт*, *олов*, *оташ* сўзлари синхроник ҳолатда синоним сўзлар бўлса-да, қачонларда улар бир манбадан таркаган, деган тахминдамиз).

Ўчоқ сўзига юқоридагича (*ўт+чоқ*) этимон берилганда, этимологиянинг фонетик принципига мос келмайди. Чунки *чақ* морфемасининг функцияси билинмайди. Агар *ўчоқ* сўзи *тандирга* нисбат берилиб, яъни ўтнинг кичкинаси дейилган бўлиши ҳам мумкин. Лекин у ҳам ўзини сўздаги фактлар билан исботламайди. Бизнингча, *ўчоқ* сўзи *ўт+ош+қ* — ичи ўтлик, ичида ўти бор каби маънони англатган бўлиши керак. Қадимги туркий ёзма манбаларда *ош* (*ос*) — *внутренность* (Малов, 1959, 101) сўзи мана шу *ўчоқ* сўзининг иккинчи морфемаси бўлиб келади. Форс тилидаги *отиштон* — *ўчоқ* (*оташ+дон*, яъни оловхона демакдир) туркий формага маъно томондан яқинга ўхшайди.

Қ а л п о қ, Қ а л п о ф

Бу сўз туркий тиллар материали бўлиб, эски ўзбек тилида — Алишер Навоий асарларида *қалпоқ*, *қалпоф* каби фонетик кўринишларда учрайди.

Шоҳу тожу хилъатиким, мен тамошо
қилғали,
Ўзбаким бошида қ а л п о қ, эгнида шир-
доғи бас (ФС.258).
Сарвиға тортиб қабо, чўккон куёшқа
соябон,
Чобукум бўйида ширдоғ, бошида к а л
п о ф и д у р (ФК.168).

Ҳозирги туркий тилларда: қирғиз тилида *қалпақ*, уйғур тилида *қалпақ*, унинг лаҳжаларида ҳам *қалпақ* (Малов, 1961,120), ўзбек тилида *қалпоқ*, туркий тиллар луғатида *قالپاق، قالباغ* — *қалпақ* (Будагов, 2,1871,21) каби вариантларда қўлланади.

Қалпоқ сўзи ясама бўлиб, *у қап+ла+қ* каби морфологик қисмларга эгадир. Қадимги туркий тилда *қап* — феъл асосидан *қапildi* — қамалди (МК,П,136), *қапсади* — қоплади, *қапсар*, *қапсамоқ* (МК.Ш,299), *қапуғ* — эшик (МК,І,166), *қапға* — дарвоза (МК.І,194), *дарид даруд* — дарвоза (Малов,1951,411), *капыд* — дарвоза (Малов, 1959,97) каби турли сўзлар ясалган. Бу сўзлар *қалпоқ* сўзи билан бир умумий асосга (*қап*) эга. *Қалпоқ* сўзининг маъноси бекитувчи, қопловчи, қоплаб турувчи каbidир. Ҳозирги ўзбек тилидаги *телпақ* (*⟨теп+ла+қ⟩*) сўзи ҳам шу хил типда ясалган. *Қопқоқ* сўзида (*⟨қоп+(у)қ+ақ⟩*) ҳам *қалпоқ* сўзининг бош морфемаси бор. *Қалпоқ* сўзида метатеза (*л-п*) ҳодисаси юз берган.

ОВҚАТ ВА СУЮҚЛИҚЛАР НОМЛАРИ

Алишер Навоий асарларида тематик жиҳатдан овқат, суюқлик ва унга алоқадор бўлган сўзлар 150та дан ортик бўлиб, улар ўзбек, форс-тожик, араб, хитой тили материалларидир. Бу сўзларнинг барчасига асосли этимон бериш мумкин эмас. Шунинг учун бу ўринда фақат этимонини аниқлашда ёрдамчи материаллари бўлган сўзлар этимони ҳақида баҳс юритилади.

Ё қ и л ғ у

Туркий асосга эга бу сўз қадимги туркий ёзма манбаларда қайд этилмаган. Алишер Навоий асарларида ёқилғу тарзида истеъмол қилинган:

*Дард ўтин қилғон ҳавас аввал кўнгулни
ўртадик,*

*Ким ўл ўт ҳар хом кўнглига ё қ и л ғ у
дек эмас (ФК.242).*

Бу сўзнинг этимони хақидаги маълумотларни учратмадик. Ҳозирги ўзбек тилида ёқилғи ва ёнилғи сўзлари мавжудки, улар -қ ва -н морфемаларидан бўлак, иккала сўзнинг морфологик структураси бир хилдир. Бу сўзларнинг этимони ва структурасини белгилашда ёрдамлашадиган қадимги туркий тил ёзма манбаларига мурожаат қиламиз: *يىندى* *јанді* — ёнди.

اوت يىندى от *јанді* — ўт ёнди. Бу сўзнинг *يىلدى* *јалді* варианты ҳам бор (қипчоқча) (МК., III, 72), *јандур* — зажигать, разжигать (Боровков, 1963, 139), *јалінлан* — гореть пламенем, *јалімнмиқ* — пылающий, палящий (Боровков, 1963, 138) *ياندی* *јанді* — ўт ёниши *ياندیردی* *јандігді* — куйдирмоқ (Муталлибов, 1968, 197); *يىلدىرم* *јилдірім* — чакмоқ (Муталлибов, 1968, 202).

Қайд қилинган материалларда *јан*, *јал*, *јіл* кабилар бош морфемалар бўлиб, ҳар бирида турлича ёрдамчи морфемалар воситасида от ва феълнинг турли формалари ясалган. Бош морфема саналган *јан-*, *јал*, *јіл-* каби тил бирликлари ҳам ясамадир. Уларни *ја-*, *ји-* асоси бирлаштиради. V—XIII аср туркий ёзма ёдгорликларида *ја* асоси ва -қ ясовчи воситасида ясалган, ёқ (<*јоқ*< ёқмоқ — куйдирмоқ) тил бирлиги қайд этилмаган. Ёки у тил таракқиётининг кейинги босқичлари давом қилиб келаётган сўз яшаш модели асосида ясалган бўлиши ҳам мумкин. Қадимги туркий тиллар сўз структурасига мос келувчи ундош+унлилардан тузилган асос *ја-ји* нинг дастлабки англатган маъносини аниқлай олмадик. Лекин, тахминимизча, *ја-ји* асосининг маъносини майда ва суюқ моддаларни сочиш, тарқатиш, ёйиш бўлса керак. Ўт, олов ҳам ёнганда, худди шу жараён юз беради.

Ҳозирги ўзбек тилидаги ёниқ, ёнилғи сўзлари ҳам бир асосдан ясалган. Яна ҳозирги ўзбек тилида олов ёндирмоқ, ўт ёнди, ўт ёқти каби қўлланиш ҳолатлари ҳам бор. Демак, ёқилғи сўзининг морфологик состави

мана бундай: $jo+k+ил+ғи$. Сўз составидаги *-ил* феъл ясовчи, *-ғи-ғу* от ясовчи морфемалардир. Яна бир ясовчи *-қ* нинг бу ўриндаги функциясини белгилай олмадик.

К а б о б

Форс-тожик тили лексикаси бўлган бу сўз эски ўзбек тилига ўтиб ўзлашган. Алишер Навоий асарларида *кабоб* тарзида қўлланган.

*Икки ўтлуғ наргисингким қилдилар
бағрим ка б о б,
Биридур айни хумор, ичинда, бири масти
хоб* (ҒС. 61).

Ўрхун-Енисей ёзма манбаларида қайд этилмаган. Махмуд Қошғарий луғатида *кабоб* сўзининг синоними туркийча формаси *суклунчу* — *кабоб* (МК., III. 357) шаклида учрайди. Эски тожик тилида *кабоб* (Ф.З.Т., I, 1969, 523), ҳозирги эроний тилларда: тожик тилида *кабоб*, форс тилида (*кабоб*), афғон тилида (*кабаб*), курд тилида *kebab*, ёзғулом тилида *кабов* (Эдельман, 1971, 120), сарикул тилида *кабуб* (Пахалина, 1971, 84), ҳозирги туркий тиллардан: ўзбек тилида *кабоб*, ўзбек тилининг Самарқанд — Бухоро диалектида *кабоб//кавоб//ковоб*, қирғиз тилида *кебеп//шиш кебек*, туркман тилида *кебап*, қозок тилида *кабап*, уйғур тилида *кавап*, озарбайжон тилида *кабаб* каби фонетик вариантларда қўлланади. Сўзнинг этимони ҳақидаги маълумотлар учрамади. *Кабоб* сўзи тарихан ясама бўлиб, у икки мустақил сўз — *кам* ва *об* — сув элементларнинг қўшилишидан ясалган. *Кабоб* бир неча усулда тайёрланади. Бу усулларнинг барчасида ҳам сув кам қўлланади. Мана шу белгиси асосида тайёр бўлган овқат ҳам *кам+об>кабоб* деб номланган. Ҳозирги тилларда *шашликнинг кабоб* деб аталиши бу тилдаги кейинги ҳодисадир. *Кабоб* сўзи составида юз берган фонетик ўзгариш ($m>b$; $b>v$; $a>o$)ларнинг барчаси фонетик қонунларга мос келади.

Н а м а к

Намак тил бирлиги форс-тожик тилидан эски ўзбек тилига ўтган. Лекин у мустақил бирлик сифатида ҳозирги ўзбек тилида актив қўлланмайди. Фақат *нону намак* сифатида бошқа сўзлар билан биргаликда келади. Ҳо-

зирги ўзбек тилида мана шу *нону намак* нинг калькаси сифатида *нону туз* бирикмаси ясалган.

Намак сўзи Ўрхун-Енисей ёзма манбаларида, Маҳмуд Кошғарий луғатида, «Тафсир»да, Қипчоқ тили луғатида қайд этилмаган. Алишер Навоий асарларида *намак* кўринишида учрайди.

*Малоҳаттин ул лаъл кони н а м а к,
Ажаб эрмас андин ривоят малиҳ
(ФК. 110).*

Эски тожик тилида *намак* *نَمَک*, ҳозирги эроний тилларда: тожик тилида *намак*, форс тилида *намак*, афғон тилида *намак* каби шаклда истеъмолда бўлган. Ушбу сўз тарихан ясама бўлиб, *у нам+ак* каби морфологик составга эга. Бунда мазкур модданинг табиий белгиси, хусусияти унинг доимо нам, намлироқ бўлиши асосида *намак* (яъни намли, нами бор) деб аталган. Сўз составидаги *-ак* ёрдамчи морфемаси асос англатадиган маънонинг камлигини, кичиклигини кўрсатади.

У м о ч

Туркий тиллар заминида ясалган ва иккала морфемаси туркийча бўлган *умоч* сўзи овқат номини атайди. Лекин у Ўрхун-Енисей ёзма ёдгорликларида, Маҳмуд Кошғарий луғатида, Қипчоқ тили луғатида қайд этилмаган. Алишер Навоий асарларида *умоч* тарзида қўлланган.

*Мубоҳот қилмас емакдин кулоч
Гамин бўлмас ар топса ёвфон умоч
(СИ. 127).*

Сўзнинг маъноси ва этимони ҳақида илмий адабиётда ҳар хил қарашлар ёритилган. Профессор Аюб Ғуломов бу фикрларни бир-бир санаб кўрсатади ва ўз қарашини ҳам баён қилади: «Атала маъносидаги *умоч* сўзи ҳам шу тилда ясалган отларга (*қовурмоч* сўзи ҳақида — Б. Б.) тўғри келади (морфологик структураси жиҳатидан ҳам, семантик структураси жиҳатидан ҳам), лекин унинг этимологияси ҳали жуда аниқ эмас: А. Зайончковский уни *оғ-мач* тарзида изоҳлайди (*оғ* — қориштирмак), Г. Вамбери эса қўшма от деб изоҳлайди: *ун бош*. Бу изоҳ шу сўзга нисбатан тўғридек кўринса ҳам, уни *моч* аффикси (шу орқали ясалган сўзлар) билан қоғиштириш бу изоҳга мойил бўлмасликка ундайди. Яна: юкоридаги типда ясалган отларда *моч* аффикси феъл ўзакларига (*тутмоч* ва *қовурмоч* сўзлари ҳақида — Б. Б.)

қўшилади, Г. Вамберининг изохида эса биринчи элемент отдир.

Навоийда учрайдиган *куләч* сўзи (кичкина ширин кулча, ҳолвага ўхшаш ширинлик) *умоч* сўзининг этимологиясини очишга ёрдам бериши мумкин: бундай ясалмалар *-ач* аффикси орқали келиб чиққан деб қараш ҳам мумкин (*кул* ва *аш* сўзларининг бир қўшилма ҳосил қилишига семантик жиҳатдин тўсик бор) (Ғуломов (2), 1969 № 6, 57—58). Булардан ҳам кўринадики, *умоч* сўзининг этимони ҳақида тилшунослар бир фикрга келганларича йўқ. Яна ўзбек тили тарихи ва ўзбек тилининг лаҳжалари материалларига мурожаат қиламиз. Алишер Навоий асарларида яна *кулоч* (НШ. 100; А. 61), *кўмоч* (ФК. 105), *тутмоч* (МЛ. 116), *уркамоч* (МЛ. 116), *қовурмоч* (ЛМ. 777) ва ҳозирги ўзбек тилининг Самарқанд-Бухоро диалектида *уноши*//*ўноши*, *сиқмон* каби сўзлар учрайдики, булар *умоч* сўзининг этимонини янада ойдинлатишда восита бўлади. Бу мисоллардан *уноши*//*ўноши* ва *сиқмон* сўзлари энг характерли бўлганлигидан, мана шу сўзларнинг составини белгилаб чиқамиз. *Ўноши*//*уноши* сўзи барча морфологик бўлаклари билан тарихан *умоч* сўзи билан бир хилдир (*уноши*//*ўноши* < *ун*+*ош*+*и*; бунда *ун* сўзи хамир маъносидадир). *Сиқмон* сўзи ҳам *тутмоч* сўзи типиде ясалган бўлиб, у *сиқ*+*(и)м*+*он* < *сиқ*+*им*+*ун* (Бу ўринда ҳам *ун* сўзининг хамир маъноси). Шундай қилиб, *уноши* — хамир овқати, хамир оши ва *сиқмон* — хамирни сиқиб тайёрланган овқат демакдир.

Юқорида қайд этилган сўзларнинг *-оч* элементи тарихан мустақил сўз *ош* эканлигини кўпчилик тилшунослар маъқуллайдилар (Шчербак, 1962, 128). Фактик материаллар ва тилдаги фонетик ҳодисалар ҳам буни тасдиқлайди. Тарихан қўшма бўлган кўпгина сўзларнинг биринчи компоненти *ум*-//*ўм*-//*ўн* лар турли вариантда келиб, уларнинг асоси *ун* сўзидир. Қадимги туркий тилларда *ўн* сўзи икки маънода қўлланган: 1) *اون* *ун* — ун (МК., I, 83); *ال اونغ ازلادى* *ол ун уғ узлади* — у хамирни иссиқ-иссиқ кулда пиширди (МК., I, 282). Кўпгина овқат номлари составида келувчи *ун* компоненти мана шу *ун* сўзи англатган маъноларнинг иккинчи маъносига тўғри келади. *Умоч* сўзи составидаги биринчи компонентни маъносига кўра икки хил изоҳлаш мумкин: 1) *ум* — морфемаси *умдаламоқ* — майдаламоқ, қиймалаб ташламоқ феълига бориб боғланади. Бунда *умоч* — қиймалаб, майдалаб пиширилган овқат демакдир.

А. Зайончковский эса уни *of* — қориштирмоқ (А. Фуломов мақоласида) маъноси билан боғлайди. Бу эса семантик томондан ҳам, фонетик жиҳатдан ҳам ($f > m$ бўлишини тасдиқловчи фактик материалларни учратмадик) мос келмайди.

2) *Um* асосида фонетик ўзгариш бўлиб, *умум + оч < ун + ош* бўлади. Бу хил изоҳ кўп томонлари билан ҳақиқатга яқин ва *умоч* — ун ош демакдир.

ҲАЖМ, ЎЛЧОВ, САТҲГА АЛОҚАДОР НОМЛАР

Алишер Навоий асарларида бу туркумларга кирувчи номлардан 80 тадан ортиқроғи қайд этилган. Бу 80 дан ортиқ номларни, асосан, уч тил — ўзбек, форс-тожик ва араб тили материаллари ташкил этади. Ҳатто, араб тилида синоним саналган сўзларнинг иккаласи ҳам учрайди: *шарқ* (БВ. 9), *машриқ* (ФШ. 319); *мағриб* (ФС. 757), *ғарб* (БВ. 9);

Икки тил материали асосида синонимлар қатори пайдо бўлади: арабча *жануб* (ХА, 238), ўзбекча *қуйи* (ФС. 434); форс-тожикча *дароз* (СС. 1194), ўзбекча *узун* (ТМ. 230); форс-тожикча *мобайн* (СИ. 1253), ўзбекча *ўрта* (ФС. 352). Бу ўринда мазкур группаларга кирувчи атамаларнинг бир нечтаси этимологик томондан текширилади.

Б а л а н д

Эски ўзбек тилига форс-тожик тилидан ўтиб ўзлашган бу сўз, ҳозирги ўзбек адабий тили ва лаҳжаларида актив истеъмолдадир. Лекин у Ўрхун-Енисей ёзма ёдгорликларида, Махмуд Кошғарий луғатида, «Қипчоқ тили луғати»да, ҳатто, XIV аср Хоразм ёзма манбаларида қайд этилмай, «Тафсир»да баланд — високий, громкий (Боровков, 1963, 97) ва Алишер Навоий асарларида баланд тарзида учрайди:

*Қадди ҳажрида ҳар оҳим дуди сарвидур
б а л а н д,
Юзидин айру гулидур кўкрагим ҳар
пораси* (ФС. 646).

Қадимги туркий тил ёзма манбаларида *بلند* балдир — тоғ бурнига ўхшаш кўтарилиб чиққан нарса (МК., I, 425); *بلنى* бэлнӣ — тепалик; *باسلادی* бэсладӣ — баланд бўлди; *بييک* бијик — баланд (Мутал-

либов, 1968, 182, 183) каби материаллар учрайдики, *баланд* сўзи этимонини ёритишга ёрдамлашади.

Эски тожик тилида *баланд* шаклида келиб, беш хил маъно англатиш учун қўлланган (Ф.З.Т. I, 1969, 136). Ҳозирги эроний тилларда: тожик тилида *баланд*, форс тилида *بلند* — *боланд*, курд тилида *bilind*; ҳозирги туркий тилларда: ўзбек тилида *баланд*, туркман тилида *беленд* шаклида талаффуз қилинади. Бошқа туркий тилларда *баланд* сўзи ўрнига бошқа синонимлари қўлланади: кирғиз тилида *бийик*, туркман тилида *бейик*, козоқ тилида *биік*; сўзнинг этимони ҳақидаги материаллар учрамади. Фақат эрамизгача бўлган IX аср эроний ёзма манбаларида киши исми *Вайдиуа* — *высокий* (Грантовский, 1970, 176) учрадики, бу ном, албатта, *баланд* сўзи билан боғлиқ бўлиши керак. Бундан ташқари, ҳозирги эроний тилларда: тожик тилида *боло* — *верх*, *вершина*; форс тилида — *бала* — *верх*; курд тилида *tere, seri, kele, bala* — *вершина* (Фаризов, 1957, 85) сўзи ҳам, бизнингча, *баланд* сўзи билан боғлиқ бўлиши керак. Мана шу фактик материаллар асосида, тахминий бўлса-да, *баланд* сўзини морфологик бўлақларга ажратиш мумкин: *баланд* < *бала* + *нд* < *бо* + *ло* + *нд* < *бо* + *ро*. Ҳозирги тожик тилидаги *бўзург* сўзи ҳам шу асосга боғланган бўлиши ҳам мумкин. *Бузург* сўзи қадимги форс тилида *vazrka* — *великий*, ср. перс. *vazurg*, н. перс. *buzurg*, совр. перс. *bozorg*, тадж. *buzurg* (Оранский, 1963, 56).

Т а р о з у

Бу сўз эски ўзбек тилига форс-тожик тилидан ўтиб ўзлашган. Ҳозирги ўзбек адабий тили ва унинг лаҳжаларида актив қўлланади. *Тарозу* сўзи Ўрхун-Енисей ёзма манбаларида, Маҳмуд Кошғарий луғатида, «Тафсир»да, Қипчок тили луғатида учрамади. Алишер Навоий асарларида *тарозу* шаклида келади:

Т а р о з у барги гул, ип риштаи жон, тош лаъл этти,
Чекарда хозини ҳикмат лабинг ёқути миқдорин (ФС. 507).

Эски тожик тилида *ترازو тарозу*, ҳозирги эроний тилларда: тожик тилида *тарозу*, форс тилида — *таразу*, афғон тилида — *таразу*, курд тилида — *terezu*, ёзғулом тилида *tərazow* (Эдельман, 1971, 170), тожик тили лаҳжаларида *тарозу* (Расторгуева, 1963, 184); ҳозирги туркий тилларда: ўзбек тилида *тарози*, туркман тилида *терези*, кирғиз тилида *тараз*, қорақалпоқ тилида

тарези, козок тилида *таразы*, уйғур тилида *тараза*, озарбайжон тилида *тарэзи* каби турли фонетик ўзгаришларда қўлланади. Сўзнинг этимони ҳақидаги маълумотлар учрамади. Лекин илмий адабиётда унинг морфологик состави куйидагича кўрсатилган: (п.). *tarazu* (*tarzend, taro-s*) (Сл. ўрд, хинд, англ., I, 315). *Тарозу* сўзини турли морфологик бўлақларга ажратиб, унинг морфологик қисмлари маъносидан келиб чиқиб, икки хил этимон бериш мумкин:

1) Сўзнинг морфологик состави *тар+ос+у* бўлиб, унда *тар//тор* — осилган, осиладиган кийим ва бошка буюмларни осиб қўйиш учун шип ёки деворга икки учидан боғлаб осиб қўйиладиган ёғоч; бунинг ўрнига деворга икки ўринда темир козиқ қоқиб, уларни учидан боғлаб осиб қўйиладиган ёғоч; бунинг ўрнига деворга икки ўринда темир козиқ қоқиб, уларни йўғон ип ёки сим билан бирлаштирилади. Мана шу сим ёки ип устига кийимлар осиб қўйилади +*ос* қўл тегирмон тоши (бунда тарози икки палласининг қўл тегирмоннинг ост, уст тошларига ўхшашлиги асосга олинган) +*у-и* сўз ясовчи аффиксдир. Бунда сўзнинг асл маъноси торга осилган *ослар* (паллалар) демакдир.

2) Сўзнинг морфологик состави *тар+о+зу* бўлиб, унда *тар* морфемаси юқоридаги биринчи хил этимондаги маънодадир. -*о* морфемаси эса икки компонентни боғловчи боғламадир. Сўзнинг охириги морфемаси -*зу* эса *зуд* — *тез*, *чаққон* сўзининг қисқарган шаклидир. Бу ўриндаги фонетик ўзгариш *з>с* ҳодисаси эски тожик тилидаги хос фонетик қонуниятдир. Бунда сўзнинг асл маъноси *тез* кўтарилиб, босилувчи *тор* демакдир. Бизнинг *тарозу* сўзига берган бу икки хил талқинимиз, охириги, катъий этимонликни талаб қилмайди. Ҳозирги ўзбек тилида *юк тортмоқ* бирикмасидаги *тортмоқ* феъли *тарозу* сўзи билан умумасосга эгадек кўринади.

РАНГНОМЛАРИ

Тилнинг лексик составида маълум бир қатламни ранг билдирувчи сўзлар тишқил қилади. Алишер Навоий асарларида 95 та ранг билдирувчи сўз ва сўз формалари қўлланган. Бу катта қатлам составида ўзбекча, форс-тожикча ва арабча содда, қўшма, такрорий сўзлардан иборат. Мана шу кўп сонни ташқил этувчи ранглар номларидан бир нечасинигина текшириш объекти қилиб оламиз.

С а р и ғ - с о р и қ - с о р и ғ

Кўпгина туркий тилларда актив қўлланувчи бу сўз Ўрхун-Енисей ёзма манбаларида *saḡoq* — желтый, *saḡioq* ғач — желтеть (Малов, 1951, 420), *сарығ* — (Айдаров, 1971, 363); Махмуд Кошғарий луғатида *سوغ* *сариг* — сарик. Ўта кетган сарикка *سب سوغ* — *сап-саріқ* — сарик ўт, яъни сафрога *саріғ* дейилди (МК. I, 355), «Тафсир»да *саріқ* <*сару* (Боровков, 1963, 262) ва Алишер Навоий асарларида *сариг*//*сорик*//*сориг* шаклларида қайд этилган:

*Нега кўргузди совуғ оҳу с а р и ғ рухсор
субҳ,*

*Гар ниҳони меҳридин мендек эмас бемор
субҳ* (ФС. 122).

*Сарви нозим кийгали с о р и қ, қизил
бўлмиш манга,*

*Ҳам гули раъно била, ҳам сарви зебо
бирла унс* (БВ. 239).

*Қон ёшим с о р и ғ юз узра ошкор этти
фироқ,*

*Заъфаронзоримни ғамдин лолазор этти
фироқ* (ФС. 333).

Ушбу сўзнинг ҳозирги туркий тилларда қўлланувчи формаларини келтирамиз: ўзбек тилида *сарик*, унинг лаҳжаларида *сарығ*//*серіғ*—серіқ (Малов, 1961, 149, 151), қирғиз тилида *сары*, туркман тилида *сары*, қозок тилида *сары*, қорақалпоқ тилида *сары*, озарбайжон тилида *сары*, чуваш тилида *сара*, татар тилида *сары*, бошқирд тилида *һары*, турк тилида *сачи*, ойрот тилида *сары* кабилар. Юқорида қайд этилган ҳозирги туркий тилларнинг (ўзбек ва уйғур тилларидан ташқари) барчасида, деярли бир хил қўлланадиган *сарик* сўзининг ясамалиги кўриниб турибди. Шуниси характерлики, мазкур сўз қадимги ёзма манбаларда *-қ*, *-ғ* сўз ясовчи қўшимчаси билан истеъмолда бўлган. Сўзнинг этимони ҳақидаги материаллар учрамади. Биз ҳам бу сўз ҳақида аниқ этимон бера олмаймиз. Лекин тахминимизча, *сарик* сўзининг форс-тожик тилидаги *зар(и)д* — сарик сўзи билан боғлиқ томони борга ўхшайди. *Зард* сўзи ҳам ясамадир. (Бу ҳақда юқорида *зардолу* сўзи ҳақидаги тадқиқотда кенг ўрин берилган). Унинг морфологик сости *зард(и)д* каби икки морфемадан иборат. Мана шу сўзнинг бош морфемаси *зар* қадимги эроний тилларда

ранг ва шу рангдаги моддани атаган. *Зар* сўзи туркий тилларга ўзлашиб, ранг билдирувчи формаси *сар* ва модда номини атовчи шаклида ўз формасини сақлаб қолган бўлиши керак ($з > с$; $с > з$). Кўпчилик ҳозирги туркий тиллардаги *-қ*, *-ғ* ясовчисиз қўлланишини фактик материаллар асосида янада аниқлик киритишни талаб қилади.

Қ и з и л

Кўп туркий тилларда қўлланувчи қизил сўзи Ўрхун-Енисей ёзма манбаларида қуч и — красный, *quz* — пламень, краснеть; *quzar(t)* заставит краснеть, *quz-*

qurq — краснеть, *quzul* — красный (Малов, 1951, 417); *қыз* — краснеть, пламень, *қызыл* — красный (Айдаров, 1971, 362); Махмуд Қошғарий луғатида *قزل* — қизил — қизил (МК, I, 76, 342); «Тафсир»да қизил — қизил қизилиқ — қизиллик (Боровков, 1963, 207), кипчок тили луғатида *قىزاردى* қизарди — қизармок, *قىزىل* қизил — қизил бўлди, қизармок (Муталлибов, 1968, 224); *қырығ* — қизил (Малов, 1959, 99) ва Алишер Навоий асарларида *қизил* тарзида кайд этилган.

*Эй Навоий, олтину, шангарфу зангор
истама,*

*Бўлди назминг рангидин девон қ и з и л
сориғ, яшил (ФК. 393).*

Қизил сўзи тарихан ясама бўлиб, у *қиз+ил* каби морфологик бўлақларга эга. Бу сўзнинг морфологик тузилиши ҳақида илмий адабиётда маълумотлар бор: «Слово *гызыл* — общее для большинства тюркских языков; несмотря на некоторые фонетические разновидности, оно почти во всех тюркских языках имеет тот же смысл, что и туркменском. Корень этого слова *гыз*, *авыл* — аффикс, некогда присоединенный к корню, слившийся с ним. Этот же аффикс встречается в словах *яшыл* — зеленый, *еңил* — легкий (Хидиров, 1971, 202). Ҳозирги туркий тилларда: ўзбек тилида *қизил*, қирғиз тилида *қызыл*, қорақалпоқ тилида *қызыл*, татар тилида *кызыл*, бошқирд тилида *кызыл*, ойрот тилида *кызыл* (Баскаков, 1972, 229); олтой тилида *кызыл* каби кўринишларда учрайди. Юкорида *қизил* сўзининг морфологик тузилиши кўрсатилган эди. Лекин унда морфемаларнинг маъноси ва шу маъно уясидан ясалган бошқа сўзлар кўрсатилмаган. *Қизил* сўзининг бош морфемаси икки фонетик

вариантда қиз — қыр каби кўринишларда келиши бу бош морфеманинг ҳам ясама эканлигини кўрсатади. Чунки қизил ранги билан яна шу рангинг оттенкасини кўрсатувчи қирмизи ранги ҳам борки, унинг бош морфемаси қир элементиدير. Қирғизистон ва Мўғилистондан топилган қадимги туркий ёзма манбаларда қизил рангини билдириш учун қырығ сўзи қўлланган. Бунда бош морфема қыр бўлиб, қирмизи сўзининг бош морфемаси билан бир хилдир. Мана бу қиз//қыз//қыр//қир — морфемаларнинг ҳам морфологик тузилиши қи+з, қи+р бўлиши керак. Бунда қи — тил бирлигининг маъноси ёқимли, гўзал, қимматли, кабилардир. Қизил сўзининг бош морфемаси қиз асоси билан қизмоқ — ранги ўзгармоқ, жаҳлланмоқ, қизармоқ, қизамиқ, қиз — девушка, қизалоқ сўзларининг манбаи бир хилдир. Яна ҳозирги ўзбек тилидаги қизик сўзининг ҳам бош морфемаси қизил сўзиники билан бир хил деган тахминдамыз.

ИДИШ-ТОВОҚЛАР НОМЛАРИ

Бу темага доир Алишер Навоий асарларида фонетик вариантларидан ташқари 53та ном учрайди. Бу номларнинг кўпчилиги ҳозирги ўзбек тилида қўлланмайди ёки китобий сўзлар қатламини ташкил қилади. Мана шу номлардан бир нечасини этимологик тадқиқ қилишга ҳаракат қиламыз.

К ў з а

Илмий адабиётларда форс-тожик тили материали сифатида қайд этилаётган кўза сўзи Ўрхун-Енисей ёзма манбаларида қайд этилмай, Махмуд Кошғарий луғатида كوزج *козај* — кўза (арғуча) з билан з арабчадаги каби тенг келади» (МК., I, 341); كوزج *козај* — кўза. Бу сўз арабчага ўхшаш, бироқ *д* ҳарфи *ч* га алмашган (МК., I, 341); كوزج *козуглык* *тимик* — хурмача қилиш учун тайрланган лой (МК., I, 464); «Тафсир»да *коза* (т.-перс.) — кувшин (Боровков, 1963, 182); XIV аср Хоразм ёзма манбаларида кўза — نوزه (Фозилов, I, 1966, 634); Алишер Навоий асарларида кўза тарзида қўлланган:

Рақибни синдуруб кўнглини мен йиғлаб анга, лекин

Эски тожик тилида *кўза* — зарфи сафолин дастадори майдатар аз хум (Ф.З.Т., I, 1969, 580); ҳозирги эроний тилларда: тожик тилида *кўза*, форс тилида — *кузе*, афғон тилида — *куза*; курд тилида *kuzik* каби шаклларда истеъмом қилинади. Сўзнинг этимони ҳақидаги маълумотлар учрамади. *Кўза* сўзи ясама бўлиб, у *кўз+а* морфологик составга эгадир. Унинг бош морфемаси *кўз* эски форс-тожик тилида *кўз//кўж* **كوز** = **کوژ**// — букри, пуштахамида; хам (Ф.З.Т., I, 1969, 580), ҳозирги форс тилида — *куз* — горбатый (Миллер, 1960, 412); ҳозирги тожик тилида *кўз* — горб (Тадж.-русс. сл., 1954, 198) каби форма ва маъноларда қўлланади. *Кўза* идишнинг ташки тузилиши букри, букри монанд бўлганлигидан шундай номланган. Сўз охиридаги ёрдамчи морфема *-а* эроний тилларда кўпгина сўзларнинг составида ёрдамчи морфема бўлиб келади.

О ф т о б а

Форс-тожик тилидан эски ўзбек тилига ўтиб ўзлашган бу офтоба сўзи Ўрхун-Енисей ёзма манбаларида, Маҳмуд Кошғарий луғатида, «Кипчоқ тили луғати»да, «Тафсир»да қайд этилмай, Алишер Навоий асарларида шу шаклида учрайди. *Боб ўчоғ қироғида ўлтуруб эрди ва офтоба дағи ўчоғ қироғида эрди. Аёғин офтобаға уруб йиқди* (НМ. 105). Эски тожик тилида *офтоба* **آفتابه** — сув солиб қўл, бетни ювишда фойдаланиладиган асбоб (Ф.З.Т. I, 1969, 940), ҳозирги эроний тилларда: тожик тилида *офтоба*, форс тилида **آفتابه** — *афтабе* каби маъно-ва формаларда учрайди. Сўзнинг морфологик состави илмий адабиётда кўрсатилган: *aftaba* (*ab+taba*) (Урд., хинд, англ.сл., I, 61). Лекин бунда компонентларнинг маъноси ҳақида маълумот берилмайди.

Яна бошқа манбаларда бу сўзга изох берилади: (Луғатнома, I, 19) (Луғатнома, I, 23) «**آفتابه** — **ظراض که در آن آب گرم کنند // ابريق . آفتابه — آبدست — آفتابه که بدان دست و روی شو يند**»

Мана булардан хам кўринадики, сўзнинг вариант ва синонимлари бор: *обтоба*, *офтоба*, *обдаста*, *обдастон*. *Офтоба* сўзининг қайд қилинган вариант ва синонимларини ўзаро қиёслаб, унга этимон беришга ҳаракат қиламиз.

1) *Аб+тоба* каби морфологик составга эга деб қаралганда, *аб* — сув; *тоба//това* — идиш, асбоб, яъни сув идиш, сув идиши маъносини билдиради. Бу хил этимон ҳам семантик, ҳам фонетик принципга мос келади. 2) *Оф+тоба* каби морфологик составларга ажратганда, *ф* < *пб* ҳодисаси амал қилган бўлиши мумкин. Бунда ҳам маъно биринчи хил изоҳдагидекдир. Бирок бу сўзни яна бошқача *офт+об+ат* < *афт+об+а* (*афт.* — юз, бет, *аб* — сув ва *-а* сўз ясовчи қўшимча) — бет суви сақланадиган, бетни ювишда сув солиб фойдаланиладиган идиш каби маъно ва морфологик қисмларга ажратиш мумкин. Бу хил этимон беришда *абдаста* < *об+даст+а* (*об* — сув, *даст* — қўл ва *-а* сўз ясовчи морфема) — қўл ювиш учун сув сақланадиган идиш, қўл ювишда фойдаланиладиган идиш сўзининг морфологик қисмлари ёрдамлашади. Яна *обдастон* сўзининг морфологик қурилиши жуда характерлидир. У *об+даст+(д)* *он* каби морфемалардан ташкил топган бўлиб, *об* — сув, *даст* — қўл, *дон* — жой, макон, ўрин каби маъно ва морфемаларнинг тил қонунлари асосида бирикишидан ясалган сўздир. Бу хил изоҳлардан *офтоба* сўзи маъноси сув идиши (*об+тоба//това*) деган хулосага олиб келади.

3) *Офтоба* сўзини янада бошқача морфологик қисмларга бўлиб, янгича этимон беришга асос бўладиган фактик материаллар бор. Улар эски тожик тилида қўлланган *обдаст* **آب دست** 1) қўл, юзларни ювадиган сув; 2) таҳорат, ювиниш (Ф.З.Т. I, 1969, 890) сўзи бўлиб, унинг морфологик состави *об+и+даст*, яъни қўл суви демакдир. Мана шу *обдаст* ва юқорида таҳлил қилинган *обдаста* сўзларининг морфологик состави, маънолари, сўз яшаш типларини назарда тутган ҳолда *офтоба* сўзини куйидагича морфологик бўлақларга ажратиш мумкин: *офтоба+офт+об+а* < *афт+об+а* яъни бет ювиладиган сувни сақловчи идиш демакдир.

ХОТИМА

Алишер Навоий эски ўзбек поэтик адабий тилининг асосланиши, такомиллашуви ва тараққиётида беқиёс хизматлари билан алоҳида ажралиб туради. XV асргача давом қилиб келган «туркигўйлик» Алишер Навоий қаламида янада юксакликка, камолот чўққисига кўтарилди. Шоир яратган бадий ижод дурдоналари сатрлари сони жиҳатидан ҳам ва уларда қўлланган сўзлар воситасидаги бадий юксаклик билан ҳам бошқа туркийнавислардан жуда катта устунликка эришгани маълум.

Маълумки, Алишер Навоий эски ўзбек поэтик адабий тилида ёзган назмий ва насрий асарлари тилида йигирма олти мингдан ортиқ сўз ишлатган. Мана шу сўзларнинг барчаси ўзбекшунос-лексикологлар томонидан «паспортлаштирилиши» керак, яъни ҳар бир сўзнинг манбаси, структураси ўзлашган бўлса-қайси тилдан қачон ўзлашиш воситаси, маъноси тарихидаги ва фонетик шаклидаги ўзгаришлар кўрсатилиши керак.

Ўқоридаги тарихий-этимологик текширишда шоир асарлари тилида учраган саксондан ортиқ (турли тил элементлари) сўзга маълум даражада мана шу планда лингвистик изоҳлар берилди. Ҳар бир халқ тарихидаги унинг ёзма манбалари маълум бир даврнинг адабий тили ёки бир ижодкори асарлари тили лексикасини тематик группаларига кўра тарихий-этимологик планда ўрганиш шу халқ тарихининг кўп томонларини аниқ ёритишга далилловчи материаллар беради.

Ёзма манбаларда қайдланган сўзларни тарихий-этимологик текшириш, мазкур сўз қўлланишда бўлган тил ва шу тил ташувчисининг ижтимоий тарихини, улар этногенезиси масаласига ҳам маълумотлар беришда асос бўлади. Бундан ташқари, яна шу халқнинг тафаккури тарихи тараққиёти босқичларини белгилашда маълум даражада аниқ фактлар беради.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЕТЛАР

- Абаев В. И. Осетинский язык и фольклор. М., 1949.
- Абаев В. И. Историко-этимологический словарь осетинского языка. Т. I. М.—Л., 1958.
- Абаев В. И. Из иранской онамастики // История иранского государства и культура. М., 1971.
- Абаев В. И. О принципах этимологического словаря // ВЯ. 1952. № 2.
- Абаев В. И. О принципах этимологического исследования // Вопросы методики сравнительно-исторического изучения индоевропейских языков. М., 1956.
- Абдуллаев Ф. А. Ўзбек тилининг Хоразм шевалари. Тошкент. 1961;
- Абдуллаев Ф. А. Этимология бўйича кузатишлар // Ўзбек халқ ижоди. Тошкент, 1967. 154—161-бетлар.
- Аганин Р. А. Карманный турецко-русский словарь. М., 1968.
- Айдаров Г. Г. Язык Орхонских памятников древнетюркской письменности VIII века. Алма-Ата, 1971.
- Айдаров Г. О. О языке памятника Тоньюкука и его отношение к некоторым современным тюркским языкам. Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Алма-Ата, 1959.
- Баранов Х. К. Арабско-русский словарь. М.,
- Бартольд В. В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Ч. I, 1898; Ч. II, 1900.
- Бартольд В. В. К истории орошения Туркестана. СПб., 1914.
- Бартольд В. В. История культурной жизни Туркестана. Л., 1927.
- Бартольд В. В. О христианстве в Туркестане в домонгольский период. Спб., 1893.
- Бартольд В. В. Очерк истории Семиречья. Фрунзе, 1943.
- Бартольд В. В. Хафизи Аbru и его сочинения. Спб., 1897.
- Бартольд В. В. К вопросу об археологических исследованиях в Туркестане. Ташкент, 1894.
- Баскаков Н. А. Состав и лексика каракалпакского языка и структура слова // Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Ч. IV. М., 1962.
- Бафоев Б. Алишер Навоий лирикасида кўшма отлар («Хазойин ул-маоний» асосида). Кандидатлик диссертацияси. Тошкент, 1968.
- Белый А. А. Принципы этимологических исследований (на материале греческого языка). Киев, 1950.
- Биишев А. Г. «Первичные» долгие гласные в тюркских языках. Уфа. 1963.
- Бобур. Бобурнома. Тошкент. 1960.
- Боровков А. К. Названия растений по Бухарскому списку «Мукаддиат ал-адаб» // Тюркская лексикология и лексикография. М., 1971.
- Боровков А. К. Лексика Среднеазиатского Тафсира XII—XIII вв. М., 1963.
- Боровков А. К. «Бадаи ал-лугат» словарь Тали Имани Гератского. М., 1961.

- Боровков А. К. Алишер Навои как основоположник узбекского литературного языка // Алишер Навои. М.—Л., 1946.
- Будагов Л. З. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. Т. I, II. СПб., 1869.
- Бурнашева С. А. Некоторые вопросы лексики татарского языка // Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Т. IV, М., 1962.
- Гафуров А. Лев и Кипарис (о восточных именах). М., 1971.
- Грантовский Э. А. Ранняя история иранских племен передней Азии. М., 1970.
- Деххудо А. Лугатнома (форс тилининг изоҳли луғати).
- Дмитриев Н. К. Строй тюркских языков. М., 1962.
- Дмитриева Л. В. Словообразование и некоторые семантические модели названий, относящихся к анатомии растений в тюркских языках // Проблема общности алтайских языков. Л., 1971.
- Дўсимов З. Арна сўзи ҳақида // УТА. 1969. № 6.
- Дьяконов И. М. Языки древней передней Азии. М., 1967.
- Дыйканов К. Имя существительное в киргизском языке. Фрунзе. 1955.
- Егоров В. Г. Этимологический словарь чувашского языка. Чувашия, 1964.
- Жуманиёзов Р. Лексика тарихидан // Ўзбек филологияси масалалари. Илмий асарлар. 327-китоб. Тошкент, 1970.
- Жуманиёзов Р. «Қалам» сўзининг ёзма адабиётда қўлланиши // Ўзбек тили ва адабиёти масалалари. 1958. № 3.
- Абаев В. И. Как можно улучшить этимологические словари // Тезисы докладов. М., 1984.
- Гавлова Е. К. К методам этимологических исследований // Тезисы докладов. М., 1984.
- Индийская и иранская филология. М., 1964.
- Исмоилов И. Ўзбек тилидаги қавм-қариндошлик терминларига доир баъзи мулоҳазалар // УТА. 1964. 4-сон. 40—43-бетлар.
- Исмоилов И. Туркий тилларда қавм-қариндошлик терминлари (ўзбек; уйғур, қозок, қирғиз, қорақалпоқ, туркман тиллари материаллари асосида). Тошкент, 1966.
- Исмоилов И. Туркий ТАЙ ва ДАЙИ терминлари ҳақида // УТА. 1973. 4-сон. 77—79-бетлар.
- Исмоилов И. Туркий тилларда *тўнғич*, *кенжа*, *эгизак* сўзлари // УТА. 1975. 2-сон. 78—80-бетлар.
- Исмоилов И. Туркий тилларда *фарзанд* маъносини ифодаловчи сўз ва терминлар // УТА. 1976. 5-сон. 72—76-бетлар.
- Исмоилов И. Туркий тилларда *бўйдоқ* сўзига доир // УТА. 1978. 1-сон. 72—73-бетлар.
- Исмоилов И. Туркий тиллардаги баъзи бир сўзлар этимологияси ҳақида // УТА. 1984. 4-сон. 60—62-бетлар.
- Исмоилов И. К этимологии слова «дарё» // Тезисы докладов. Гулистан, 1987.
- Исмоилов И. К этимологии некоторых слов в тюркских языках // Тезисы докладов. Алма-Ата, 1986.
- Исмоилов И. И. О терминах *абъ-син*, *овсин* в тюркских языках // Изв. АН Казахской ССР. Серий филол. Алма-Ата. 1978. № 2. С. 37—38.
- История стран Азии и Африки в средние века. М., 1968.
- Ишбердин Э. Ф. Некоторые названия животных и птиц в башкирском и монгольском языках // Проблема общности алтайских языков. М., 1971.

- Каримов У. И. «Китаб ас-Сайдана» Беруни. Автореф. дис. ...докт. филол. наук. Ташкент, 1971.
- Климов Г. А. Этимологический словарь квартвельских языков. М., 1964.
- Котвич В. Исследование по алтайским языкам. М., 1962.
- Кошгарий М. Девону луғотит турк. I-том. 1960, II. 1961; III. 1963 (Таржимон ва нашрга тайёрловчи С. М. Муталлибов). Тошкент.
- Курдоев К. К. Курдский язык. М., 1961.
- Лившиц В. А. О внутренних законах развития таджикского языка // Изв. АН Таджикской ССР. Отд. общ. наук. Сталинабад, 1954. № 5.
- Малов С. Е. Памятники древнетюрской письменности. М.—Л., 1951.
- Малов С. Е. Уйгурский язык. М.—Л., 1954.
- Малов С. Е. Язык желтых уйгуров. М.—Л., 1957.
- Малов С. Е. Уйгурские наречия Синьцзяна (тексты, переводы, словарь). М., 1961.
- Малов С. Е. Памятники древнетюрской письменности Монголии и Киргизи. М.—Л., 1959.
- Мирзаев М. Бухоро ўзбек ва тожик шеваларининг ўзаро муносабати тўғрисида // Ўзбек диалектологиясидан материаллар. I-том. Тошкент, 1961.
- Муталлибов С. М. Морфология ва лексика тарихидан қисқача очерк. Тошкент, 1959.
- Муталлибов С. М. Аттуҳфатуз закияту филлуғатит туркия Муталлибов — таржимон ва нашрга тайёрловчи). Тошкент, 1968.
- Набиев М. М. Ботаника атлас-луғати (Ўзбекистон ўсимликлари илмий ва маҳаллий номларининг иллюстрацион луғати). Тошкент, 1969.
- Насилов В. М. Язык орхоно-енисейских памятников. М., 1960.
- Нафасов Т. Томонимы Кашкадарьинской области. Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Тошкент, 1969.
- Низами Арузи Самарканди. Собрание редкостей или четыре беседы. М., 1963.
- Никонова К. А. Иноязычные элементы в тунгусо-маньчжурских наименованиях животных // Проблема общности алтайских языков. Л., 1971.
- Оранский И. М. Индоиранские диалекты Гиссарской долины. Материалы и исследования. Автореф. дис. ...канд. филол. наук. Л., 1967.
- Оранский И. М. Иранские языки. М., 1963.
- Пахалина Т. Н. Сарыкольско-русский словарь. М., 1971.
- Пизани В. Этимология (история-проблемы-метод). Перевод с итальянского Д. Э. Розенталя / Под ред. и предисловие В. И., Абалеева / М., 1956.
- Поливанов Е. Д. Каршинский говор // Доклады АН СССР. Сер. В. Л., 1928.
- Преображенский А. Г. Этимологический словарь русского языка. В 4-х т. М., 1910—1914.
- Рагимов М. Ш. Значение неродственных языков на территории Азербайджана в сравнительно-историческом изучении тюркских языков огузской группы // Советская тюркология. 1971. № 2.
- Радлов В. В. Опыт словаря тюркских наречий. В. 8 т. СПб, 1893—1922.
- Рамstedт Г. И. Введение в алтайское языкознание. Морфология. Под ред. Н. А. Баскакова. М., 1957.
- Расторгуева В. С. Очерки по таджикской диалектологии. Таджикско-русский диалектный словарь. Вып. 5. М., 1963.

- Севортян Э. В. Об этимологическом словаре тюркских языков // Вопросы языкознания. 1971. № 6.
- Снесарев Г. П. Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма. М., 1969.
- Толстов С. П. По следам древнехорезмской цивилизации. М.—Л., 1948.
- Фозилов Э. Ўзбек тилида *шонмоқ*, *иноммоқ* феълларининг этимологияси хақида // ЎТА. 1962. № 1.
- Фозилов Э. Ўзбек тилида *сепкил*, *тулки*, *эски* сўзларининг этимологияси хақида // ЎТА. 1962. № 5.
- Фозилов Э. И. Қадимги обидалар ва Алишер Навоий тили. Тошкент, 1969.
- Шанский Н. М. Основы словообразовательного анализа. М., 1953.
- Шанский Н. М. Этимологический анализ слова // Русский язык в школе. 1956. № 4.
- Шанский Н. М. Принципы построения русского этимологического словаря словообразовательно-исторического характера // Вопросы языкознания. 1959. № 5.
- Шанский Н. М. Этимологические заметки // Этимологические исследования по русскому языку. Вып. I. М., 1960.
- Шанский Н. М. Несколько русских этимологий // Этимологические исследования по русскому языку. Вып. I. М., 1962.
- Шанский Н. М., Иванов В. В., Шанская Т. В. Краткий этимологический словарь русского языка. М., 1971.
- Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек тили ва ўзбек халқ шевалари. Тошкент, 1962.
- Шоабдурахмонов Ш. Ш. Ўзбек халқ шевалари луғати / Шоабдурахмонов таҳрири остида. Тошкент, 1971.
- Щербак А. М. Грамматический очерк языка тюркских текстов X—XIII в. из Восточного Туркестана. М.—Л., 1961.
- Щербак А. М. Названия домашних и диких животных в тюркских языках // Историческое развитие лексики тюркских языков. М.—Л., 1961.
- Щербак А. М. Грамматика староузбекского языка. М.—Л., 1962.
- Эдельман Д. И. Язгулямско-русский словарь. М., 1971.
- Этимологические исследования по русскому языку. Вып. I, 1960; Вып. 2, 1962; Вып. 4, 1963; Вып. 5, 1966.
- Этимология (исследования по русскому и другим языкам). М., 1963.
- Этимология-1965 (материалы и исследования по индоевропейским и другим языкам). М., 1967.
- Этимология-1966 (проблемы лингвгеографии и межязыковых контактов). М., 1968.
- Этимология-1967 (Материалы международного симпозиума «Проблемы славянских этимологических исследований в связи с общей проблематикой современной этимологии», 24—31 января 1967 г.). М., 1969.
- Этимология-1970. М., 1972. Этнографические очерки узбекского сельского населения. М., 1962.
- Ўзбек диалектологиясидан материаллар. 1-том. Тошкент. 1957.
- Қазак тілінін қысқаша этимологиялық созығы. Алматы. 1966.
- Қораев С. Географик номлар маъносини биласизми? Тошкент. 1970.
- Қосимхўжаева О. Сўзнинг морфологик таркиби. Тошкент. 1963.
- Фуломов А. Сўзлар ҳаётдан//ЎТА. 1969. 4-сон. 21—26-бетлар.
- Фуломов А. Сўзлар ҳаётдан//ЎТА. 1969. 6-сон. 57—62-бетлар.

ЛУФАТЛАР

- Русско-арабский учебный словарь. М., 1964.
Русско-башкирский словарь. М., 1964.
Русско-арабский словарь/сост. *Борисов*. М., 1967.
Русско-киргизский словарь/под ред. *Юдахина*. М., 1957.
Русско-татарский словарь в 4-х т. Казань, 1955.
Русско-туркменский словарь. М., 1956.
Русско-таджикский словарь. М., 1949.
Русско-монгольский словарь. М., 1960.
Русско-алтайский словарь. М., 1964.
Русско-курдский словарь. М., 1957.
Русско-персидский словарь. М., 1959.
Русско-турецкий словарь. М., 1972.
Русско-казахский словарь. М., 1954.
Русско-башкирский словарь. М., 1948.
Русско-якутский словарь. I—II. Якутск, 1948—1949.
Русско-кумькский словарь. Махачкала, 1948.
Русско-тувинский словарь. М., 1954.
Русско-хакасский словарь. Абакан, 1948.
Краткий русско-каракалпакский словарь. М., 1962.
Турецко-русский словарь. М., 1945.
Туркменско-русский словарь. М., 1968.
Уйгурско-русский словарь. М., 1968.
Уйгурско-русский словарь. М., 1939.
Персидско-русский словарь. М., 1960.
Персидско-русский словарь. Под. ред. *Рубинчика*. Т. I, II. М., 1970.
Таджикско-русский словарь. М., 1954.
Курдско-русский словарь. М., 1960.
Язгулямско-русский словарь. М., 1971.
Уйгурско-русский словарь. М., 1961.
Уйгурско-русский словарь. Алма-Ата, 1961.
Афганско-русский словарь. М., 1962.
Арабско-русский словарь/сост. *Белкин*. М., 1970.
Сарькульско-русский словарь. М., 1971.
Арабско-казахский толковый словарь. Алматы, 1967.
Персидско-русский словарь/сост. *Н. Д. Дмитриев*. Мешхед, 1906.
Урду-хинди-английский словарь (в двух томах). Л., 1884 (инглиз тилида). М., 1959.
Русско-персидский словарь/сост. *А. О. Хашаб*. Спб., 1906.
Краткий афганско-русский словарь. М., 1950.
Полный персидско-русский словарь/сост. *Мирза Абдулла Гаффаров*. В 2-х т. М., 1914.

- Араб ва форс сўзлари луғати (озарбайжон тилида). Баку, 1967.
Фарҳанги забони тоҷик. Т. I, II, М., 1969.
Обратный словарь узбекского языка. Самарканд, 1969.
Этимологический словарь русского языка (А). М., 1963.
Этимологический словарь русского языка (Б). М., 1965.
Этимологический словарь русского языка (В). М., 1968.
Кратский этимологический словарь русского языка. М., 1971.
Ботаника атлас луғати. Тошкент, 1969.
Словарь американской лингвистической терминологии (Э. Хэмл)
М., 1964.

و فرهنگ مختصر فارسی بروسی آذربایجانی
الشیخ عبدالقادر البغدادی « لغت شهنامه »
عبدالحی حبیبی « زبان دو مزار سال قبل افغانستان یا
مادر زبان دری »

دولتی مطبعه کابل ۱۳۲۴

محمد امین ادیب طوسی « فرهنگ لغت ادابی »
علی اکبر دهخدا « فرهنگ فارسی » (۱۳۳۴ - ۱۲۵۸)
« غیاث اللغات »

МУНДАРИЖА

Ўсимликларга мансуб сўзлар	9
Мева номлари	9
Сабзавот номлари	30
Дон номлари	39
Ўсимликлар номлари	46
Дехқончиликка доир сўзлар	79
Ҳайвонот дунёсига мансуб сўзлар	91
Чорва моллари номлари	91
Ваҳший ҳайвонлар номлари	103
Судралиб юрвчи ҳайвонлар номлари	110
Қушлар номлари	111
Уй-Рўзғор ва хўжалик буюмлари номлари	118
Кийим, безак, хўжаликка доир номлар	118
Овқат ва суюқликлар номлари	132
Ҳажм, ўлчов, сатҳга алоқадор номлар	137
Ранг номлари	139
Идиш-товоклар номлари	142
ХОТИМА	145
ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР	146

Баҳром Бафоев

ИСТОРИЯ ДРЕВНИХ СЛОВ

На узбекском языке
Ташкент. «Фан»

*Ўзбекистон Республикаси Тилшунослик институти илмий совети,
Ўзбекистон Республикаси ФА Тарих, тилшунослик ва адабиётшунослик
бўлими томонидан нашрга тасдиқланган.*

Мухаррир *М. Алиева*
Мусаввир *Г. Анарбаева*
Техмухаририр *Р. Лушникова*
Корректор *М. Саидова*

ИБ № 5595

Теришга берилди 22.04.91. Босишга рухсат этилди 11.10.91. Қоғоз бичими 84×108¹/₃₂.
Босмахона қоғози № 1. Адабий гарнитура. Офсет босма. Шартли босма т. 7,98.
Ҳисоб-нашриёт т. 8,5. 2166 нусха. Буюртма 131. Баҳоси 4с. 40т.

Ўзбекистон Республикаси ФА «Фан» нашриёти: 700047. Тошкент, Гоголь кўчаси, 70.
Ўзбекистон Республикаси ФА «Фан» нашриётининг босмаханаси:
700170. Тошкент, М. Горький шох кўчаси, 79.